

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XX ƏSRDƏ NAXÇIVANDA ƏDƏBİ TƏNQİDİN İNKİŞAF YOLU

5716.01 - Azərbaycan ədəbiyyatı

FİLOLOGİYA

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Anar Ramazan oğlu Abuzərli**

Elmi rəhbər: _____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**
Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi

Sumqayıt-2021

Mündəricat

GİRİŞ	3
-------------	---

I FƏSİL

NAXÇIVANDA ƏDƏBİ TƏNQİDİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İLKİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİ (1900-1940-CI İLLƏR)	14
1.1. Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkül mərhələsi	14
1.2. 1920-1940-cı illərdə ədəbi tənqidin inkişaf problemləri	41

II FƏSİL

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA NAXÇIVANDA ƏDƏBİ TƏNQİDİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ NÜMAYƏNDƏLƏRİ	60
2.1. Ədəbi tənqidin yeni inkişaf mərhələsində başlıca istiqamətlər	60
2.2. XX əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda ədəbi tənqidin nümayəndələri	80

III FƏSİL

ƏDƏBİ TƏNQİDİN ƏSAS SİMALARI.....	107
3.1. Professor Yavuz Axundlunun ədəbi-tənqidi fəaliyyəti	107
3.2. Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbi tənqidinin görkəmli nümayəndəsi kimi	127
NƏTİCƏ	154
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	158

Giriş

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bəllidir ki, ədəbiyyatşünaslıq elminin üç şöbəsindən biri sayılan ədəbi tənqid müasir ədəbiyyatla məşğul olur. *“Ədəbi tənqid müasir ədəbi prosesin... içində inkişaf edir, onun təcrübəsini ümumiləşdirir...Tənqidçi hər əsərin, yaxud hər yazıcının ədəbi prosesdəki mövqeyini qiymətləndirir”* [172, s.5]. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı (1981-ci il) nitqində ədəbi tənqidin mahiyyəti, əhəmiyyəti, zəruri prinsipləri və vəzifələri barədə demişdir: *“Müasir ədəbi-bədii prosesi tənqidçilərin, ədəbiyyatşünasların fəal və faydalı işi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir... İctimai bədii-estetik zövqləri formalaşdırmaq, incəsənətdə söniüklüyə, durğunluğa, xalturaya, yabançı baxışlara qarşı mübarizə aparmaq işində ədəbiyyatşünaslığın və tənqidin rolunu gücləndirmək lazımdır...Tənqidi sözün nüfuzu bir çox cəhətdən tənqidin obyektivliyi və qərəzsizliyi ilə müəyyən olunur. Xeyirxahlıqla yanaşı, ciddiyyət, professional tələbkarlıq - ədəbi tənqid məhz belə olmalıdır”* [65, s.147].

Məşhur Rus tənqidçisi V.Q.Belinskinin “Tənqid hərəkətdə olan estetikadır” fikri də bu baxımdan maraqlıdır [257, s.67].

Azərbaycanda müasir ədəbi tənqidin ilk nümunələrinin böyük ədibimiz Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən yaradıldığı XIX əsrin ortalarından etibarən ədəbiyyatşünaslığın bu sahəsi zəngin, çoxşaxəli inkişaf yolu keçmiş, XX yüzillik boyunca ədəbiyyatımızın ideya-bədii yüksəlişi istiqamətində ciddi işlər görmüşdür. Ötən dövr ərzində ədəbi tənqidimizin öyrənilməsi sahəsində də mühüm addımlar atılmışdır. Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tədqiqatlarda yer almış qısa fikir və mülahizələrlə başlanan bu araşdırmalar tənqidşünaslığın sistemli şəkildə təşəkkülü üçün ilkin hazırlıq rolu oynamışdır. Azərbaycan bilavasitə ədəbi tənqiddə həsr olunmuş ilk dissertasiya isə məşhur ədəbiyyatşünas Məmmədcəfər Cəfərovun “M.F.Axundovun tənqidi və estetik görüşləri” (1944) adlı tədqiqatıdır. Azərbaycan ədəbi tənqidinin mərhələ və problemlər aspektində fundamental tədqiqi baxımından ilk addım isə akademik Kamal Talıbzadənin elmlər doktorluğu dissertasiyası (1965) və onun əsasında bir il sonra çap etdirdiyi “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-

1917-ci illər) monoqrafiyası sayılır. “Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi” adlı ilk kitabı da (1984) akademik Kamal Talıbzadə yazmışdır.

1960-cı illərin sonlarından etibarən Azərbaycanda ədəbi tənqidin tarixi, nəzəriyyəsi və yaradıcılıq problemlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi elmi fikrin diqqət mərkəzində dayanmış, bu sahəyə dair ardıcıl tədqiqatların aparılması ilə yanaşı, ədəbi-tənqidi fikir tarixində mühüm xidmətləri olmuş S.Mümtaz, Ə.Nazim, H.Zeynallı və digərlərinin müvafiq əsərləri toplanılaraq kitab halında nəşr olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, ədəbi tənqidimizin tədqiqinə dair bu vaxta qədərki əsərləri nəzərdən keçirdikdə əsasən iki aspekt diqqəti çəkir:1) ədəbi şəxsiyyətlər üzrə aparılan araşdırmalar 2) mərhələlər, yaxud problemlər üzrə yazılan tədqiqatlar.

İlk istiqamətə aid araşdırmalar akademik Məmməd Cəfərin yuxarıda adı çəkilən dissertasiyası ilə başlanır. Müxtəlif vaxtlarda ədəbiyyatşünaslardan Xalid Əlimirzəyev Cəlil Məmmədquluzadənin, Nazif Qəhrəmanov Mikayıl Rəfilinin, Ramin Əhmədov Məmməd Arifin, Rafiq Vəkilov Səməd Vurğunun, Nərgiz Qurbanova Hənəfi Zeynallının, Rasim Mirzəyev Əli bəy Hüseynzadənin, Qürbət Mirzəyev Əkbər Ağayevin, Ülviyyə Hüseynova Əhməd bəy Ağaoğlunun ... ədəbi-tənqidi görüşlərini araşdırmışlar. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar haqqında portret-öçerklərdən ibarət “Fikrin karvanı” adlı kitab (1984) da bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

İkinci istiqamətə dair tədqiqatların başlanması, qeyd etdiyimiz kimi, akademik K.Talıbzadənin adıyla bağlıdır. Sonrakı illərdə Elçin Əfəndiyevin “Azərbaycan bədii nəsr ədəbi tənqidində (1946-1965)”, Şamil Vəliyevin “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya problemləri (1895-1917)”, Tehran Mustafayevin “Azərbaycan cəvət tənqidinin üslubları (1960-1980-ci illər)”, Şamil Salmanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidinin təşəkkülü və inkişaf meylləri”, Aqşin Dadaşzadənin “Azərbaycan ədəbi tənqidində dramaturgiya məsələləri (1940-50-ci illər)”, Xanım Mustafayevanın “Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində və tənqidində uşaq ədəbiyyatı məsələləri”, Elnarə Akimovanın “Müstəqillik dövründə Azərbaycanda ədəbi tənqid (90-cı illər)”, Aygün Talibovanın “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi tənqidinin

ədəbi prosesdə rolu” və s. tədqiqatları göstərmək olar. Bunlardan başqa, digər yönümlü tədqiqatlarda da yeri gəldikcə ədəbi tənqid məsələlərinə də toxunulmuşdur.

XX əsr Azərbaycan tənqidinin müxtəlif meyarlar əsasında təsnifinə də təşəbbüslər göstərilmişdir. Akademik Kamal Talıbzadə 1966-cı ildə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi tənqidini qruplaşdırarkən (1966) üç cərəyanın varlığından söz açmış [239, s.97], müvafiq təhlillər aparmışdır: demokratik tənqid, burjua tənqidi, marksist tənqid. 1984-cü ildə nəşr olunmuş kitabında isə həmin dövrün ədəbi tənqidinin təsnifatını apararkən nəzəri-estetik prinsiplərə daha çox üstünlük vermiş, lakin sosioloji yanaşmalardan da tam uzaqlaşmamışdır. Yaradıcılıq metodlarının prinsiplərini müdafiə etməsinə görə realist tənqid, romantik tənqid istiqamətlərini ayıran alim sovet dövrü ədəbi fikrində romantizmin mütərəqqi və mühafizəkar olmaqla iki yerə bölünməsi barədə müddəalara istinadən mühafizəkar romantik tənqidi də fərqləndirmiş, marksist tənqidin bünövrəsinin qoyulmasından da söz açmışdır [240,s.126].

Akademik İsa Həbibbəyli isə Azərbaycan ədəbi tənqidində 1920-ci illərdən etibarən özünü göstərən beş istiqaməti ayırmışdır. Alimin qənaətinə görə, elmi-ideoloji, yaxud sosioloji tənqid 1920-1930-cu illərdə daha çox yayılmış, sovet hakimiyyəti boyunca davam etdirilmişdir. Elmi-publisist tənqiddə elmi prinsiplərlə yanaşı, publisist yanaşma da qabarıq şəkildə diqqəti cəkir (Qulu Xəlilov, Yəhya Seyidov və digərlərinin tənqidi). Elmi-nəzəri tənqid isə konseptual elmi prinsiplərə əsaslanan, nəzəri xarakter daşıyan tənqiddir. Görkəmli tənqidçilərdən Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Yaşar Qarayev, Arif Hacıyev və digərləri bu istiqamətin nümayəndələridir. Elmi-fəlsəfi tənqid də var ki, bunun ən məşhur təmsilçisi Asif Əfəndiyev sayılır. Yazıçı tənqidi isə şair, yazıçı və dramaturqların qələmə alıdqları ədəbi-tənqidi əsərləri əhatə edir [92,s.475]. Ədəbi tənqidimizin müvafiq materiallarına nəzər salmaq akademik İsa Həbibbəylinin təsnifatının dürüst və əhatəli xarakterini bir daha yəqinləşdirir.

XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidinin ədəbi prosesə və əsərlərə yanaşmasının ifadə formaları, başqa sözlə deyilsə, janrları barədə də bəzi elmi qənaətlərə rast gəlirik. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “*Fikrimcə, hətta ədəbi tənqidin xüsusi janr-*

ları da mövcuddur: *resenziya, açıq məktub, esse, ədəbi icmal, məqalə və sair kimi janrlar ədəbi tənqiddə məxsusdur*” [92, s.476]. Haşiyə çıxaraq onu da deyək ki, filoloji fikirdə ədəbi tənqidin janrları barədə elmi mülahizələr ümumən qısa və azsaylıdır. Məsələn, Moskvada nəşr olunmuş “Ensiklopedik ədəbi lüğət”də müasir ədəbi tənqidin janrları sırasında əsasən bunlar sadalanır: “*məqalə, reseenziya, icmal, esse, ədəbi portret, ədəbi-tənqidi dialoq, polemik replika, bibliografik qeydlər*” [258, s.170].

Ümumiyyətlə, XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidinin nəzəri prinsipləri, elmi axtarışları, inkişaf tendensiyaları, müxtəlif problemləri, görkəmli nümayəndələri və s. barədə ədəbiyyatşünaslığımızda çoxsaylı və müxtəlif xarakterli qiymətli tədqiqatlar aparılmış, “*tənqid haqqında elm-tənqidşünaslıq elmi-nəzəri və metodoloji cəhətdən formalaşmış, özünün vahid elmi-konseptual sistemini yaratmışdır*” [74, s.7].

Lakin Azərbaycan ədəbi tənqidinin regional aspektdə araşdırılmasına indiyədək təşəbbüs göstərilməmişdir. Halbuki ədəbi-tənqidi fikir tariximizin dolğun elmi mənzərəsinin əhatəli, hərtərəfli şəkildə yaradılması, dərindən öyrənilməsi üçün buna ciddi ehtiyac var. Xatırladaq ki, uzun illər boyu ədəbiyyat tariximizə dair tədqiqatlarda regional ədəbi mühitlərin yeri, rolu və xidmətlərinə öləri diqqət yetirilməsi, onun məxsusi şəkildə araşdırılmaması ümumən söz sənətimizin inkişaf yolunun, yaradıcılıq axtarışlarının hərtərəfli, dolğun təqdimində bir sıra boşluqların qalmasına gətirib çıxarmışdı. Razılıq doğuran haldır ki, son onilliklərdə ədəbiyyatımızın inkişaf tarixinin regional aspektlərdə öyrənilməsi istqamətində də ciddi işlər görülmüş, Gəncə, Naxçıvan, Qarabağ, Lənkəran, Şamaxı, Quba və s. ədəbi mühitlərinin müxtəlif dövrlərdəki yaradıcılıq sferası və nümayəndələri barədə dəyərli tədqiqatlar yazılmışdır. Ayrıca vurğulayaq ki, bu, ümumazərbaycan ədəbi təcrübəsinin axarını süni surətdə hissələrə ayırmaq deyil, əksinə, regional ədəbi mühitlərin ədəbiyyatımızın ana nəhrinin vahid məcrasına qovuşan qolları kimi öyrənilməsidir.

Çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına zaman-zaman böyük töhfələr vermiş Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslığın, o cümlədən ədəbi tənqidin iyirminci

yüzdə keçdiyi çoxşaxəli inkişaf yolu da tədqiqat üçün geniş, əhatəli material verir.

AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev yazırdı: *“XX əsrin tənqidi-estetik fikri mənəvi fəaliyyətin bütün sahələrində ən narahət əxlaqi və fəlsəfi axtarırları dolğun və intensiv şəkildə mənimsəyir, müasir mənəviyyat və təfəkkürün tərcümanı rolunda müvəffəqiyyətlə çıxış edir, özü də bu zaman o, yalnız bədii əsəri yox. həm də gerçəkliyi və zamanı dərk etməkdə oxucuya kömək edir”* [53,s.44-45]. XX əsrdə Naxçıvanda da bu böyük vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətində sistemli, əhatəli işlər görülmüş, buradakı tənqidçi, ədəbiyyatşünas, şair və yazıçılar ədəbi-tənqidi əsərləri ilə ədəbiyyatımızın yüksəlişi naminə mühüm addımlar atmışlar. Onların bir çox əsərləri Azərbaycan ədəbi fikrinin müxtəlif mərhələlərdə üzə çıxmış ən yaxşı nümunələri ilə bir sırada dayanır. Belə zəngin ədəbi-tənqidi materialların hərtərəfli şəkildə araşdırılıb öyrənilməsi bütövlükdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin XX əsrdəki inkişaf yolunun və problemlərinin, yaradıcılıq axtarırlarının tədqiqi işinə ciddi xidmət sayıla bilər. Təqdim olunan dissertasiyanın mövzusunun aktuallığı da bununla şərtlənir.

XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişaf yolu indiyədək məxsusi araşdırmanın mövzusu olmamışdır. Bununla belə, müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tədqiqatlarda bəzi elmi fikirlər söylənilmişdir ki, onları üç qrupda birləşdirmək mümkündür:

1) Azərbaycan nəzəri və tənqidi fikir tarixinə dair bəzi tədqiqatlarda Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərən ədiblərin ədəbi-tənqidi görüşləri barədə də bəzi qısa təhlillərə rast gəlirik. Akademik Kamal Talıbzadənin [239,s.49, 79-80, 173-177; 238, s.93-94], AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyevin [67,s.22, 106-108], professor Xeyrulla Məmmədovun [170, s.119-120, 131-132] monoqrafik tədqiqatlarındakı müvafiq səhifələr və bəzi digər analoji materiallar bu baxımdan xatırladıla bilər.

2) XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin müxtəlif aspektlərdə tədqiqinə dair əsərlərdə regionda ədəbi tənqidin inkişafı barədə də bəzi yığcam fikirlər söylənilmişdir: Surə Seyidin “Şərq qapısı” qəzeti və Naxçıvanda ədəbi mühit”

mövzusunda fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası (2008) və onun əsasında çap etdirdiyi monoqrafiyası [223], Nigar Sadıqzadənin “XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində ədəbiyyatşünaslıq məsələləri” adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası (2010) və bu mövzudakı monoqrafiyası [213], Nüşabə Məmmədovanın “XX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti” [168], Nərgiz İsmayılovanın “XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meylləri” [141] adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyaları bu qəbildəndir.

3)Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi olan görkəmli ədiblərin (M.T.Sidqi, C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov, M.S.Ordubadi, H.Cavid, Ə.Qəmküsar, Q.Şərifzadə, H.İbrahimov, H.Razi və s.) yaradıcılığına həsr olunmuş bir sıra dissertasiyalarda, monoqrafik araşdırmalarda və bəzi məqalələrdə yeri gəldikcə onların ədəbi-tənqidi görüşləri barədə də yığcam fikirlər söylənilmişdir. Bunların ən mühümlərinə (İ.Həbibbəyli, K.Əliyev, X.Əlimirzəyev,Y.Axundlu və s. əsərləri) tədqiqat boyunca nəzər salacağımızdan burada əlavə sadalamaya ehtiyac duymuruq. Yalnız onu deyək ki, bilavasitə ədəbi tənqidlə bağlı bəzi araşdırmalarda da problemin lazımınca tədqiqini görmürük. Hətta fəaliyyətinin böyük qismini Naxçıvanda keçirmiş Əliqulu Qəmküsarın ədəbi-tənqidi görüşlərinə həsr olunmuş 82 səhifəlik kitabçanın [143] 50 səhifəsi şairin bədii yaradıcılığındakı əsas mövzulara, 10 səhifəsi isə əsərlərində klassik ədəbiyyat ənənələrindən istifadəyə həsr olunub. Qalan kiçik hissədə isə onun Naxçıvanda qələmə aldığı ədəbi-tənqidi düşüncələri barədə çox qısa şəkildə söz açilmişdir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyektı XX əsrdə Naxçıvan regionunda yaranmış ədəbi tənqidi əsərlər, həmçinin ədəbiyyatşünaslıqda onlar haqqındakı dəyərləndirmələrdir. Tədqiqatın predmetini isə XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişaf yolu, mərhələləri, tendensiyaları, yaradıcılıq problemləri, əsas nümayəndələrinin fəaliyyəti, bütün bunların Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi dilinin yüksəlişində rolu təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiyada əsas məqsəd XX əsrdə Azərbaycan ədəbi fikrinin tərkib hissəsi kimi Naxçıvanda ədəbi tənqidin zəngin, çoxşaxəli inkişaf yolunu hərtərəfli şəkildə araşdırmaqdır. Bunun üçün aşağıda göstərilənlər dissertasiyada əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur:

- XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi fikrin inkişaf yolunun öyrənilməsi üçün müvafiq qaynaqları elmi dövriyyəyə gətirmək, ədəbi tənqidin başlıca təzahür formalarını, əsas inkişaf mərhələlərini, xüsusiyyətlərini, yaradıcılıq axtarışlarını, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda ədəbi prosesin təhlil olunub qiymətləndirilməsində rolunu, bu zaman istinad etdiyi nəzəri-estetik və ideoloji prinsipləri araşdırmaq, bədii əsərlərə yanaşma üsullarını müəyyənləşdirmək;

- XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin, yeniləşmə hərəkatının tərkib hissəsi kimi Naxçıvan ədəbi mühitindəki analoji proseslər kontekstində ədəbi tənqidin təşəkkülünü, söz sənətinin vaxtı keçmiş epigonçu ənənələrdən uzaqlaşaraq müasir tələblər əsasında inkişafa yönləndirilməsində səylərini aydınlaşdırmaq, bu prosesdə mühüm xidmətlər göstərmiş ədiblərin müvafiq əsərlərini təhlil edib dəyərləndirmək;

- 1920-1940-cı illərdə Azərbaycan ədəbi tənqidinin yeni ideoloji tələblər, sosioloji doktrinalar əsasında formalaşmasını, üzləşdiyi çətinlikləri, inkişafın başlıca problem, istiqamət və tendensiyalarını Naxçıvandakı ədəbi tənqidin təmsalində araşdırmaq, bu mərhələdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılmış ədəbi tənqid nümunələrinin tematika və problematikasını aydınlaşdırmaq;

- XX əsrin ikinci yarısında muxtar respublikada ədəbi mühitin ümumi səciyyəsi kontekstində ədəbi fikrin əsas inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirmək, 1950-1960-cı, xüsusən 1970-1980-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq axtarışlarına ədəbi tənqidin münasibətini çoxsaylı və müxtəlif səpkili materialların əsasında hərtərəfli şəkildə tədqiq etmək;

- Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə Naxçıvanda ədəbi tənqidin milli əsaslar üzərində yeni inkişaf mərhələsinə qovuşmasını şərtləndirən başlıca faktorları, səciyyəvi ədəbi-tənqidi əsərləri bu aspektdə elmi baxımdan qiymətləndirmək;

- XX əsrin ikinci yarısında Naxçıvan Muxtar Respublikasında ədəbi tənqidin inkişafında xidmətləri olan tənqidçi və ədəbiyyatşünasların, həmçinin şair və yazıçıların mətbuatda və kitablarda nəşr olunmuş müvafiq əsərlərini sistemləşdirərək təhlil etmək, ədəbi prosesin qiymətləndirilməsində onların rolunu nəzərdən keçirmək;

- Naxçıvanda ədəbi tənqidin və ədəbiyyatşünaslığın inkişafı naminə yarım əsrdən çox səmərəli fəaliyyət göstərmiş professor Yavuz Axundlunun ədəbi-tənqidi məqalələrini, rəy və resenziyalarını, müasir ədəbi proseslə bağlı kitablarını təhlilə cəlb etmək, onların tematik əhatəsini, elmi siqlətini və əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq;

- Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında mühüm rolunu oynayan akademik İsa Həbibbəylinin çoxşaxəli ədəbi-tənqidi əsərləri ilə 1970-1990-cı illər Azərbaycan filoloji fikrinin zənginləşməsində xidmətlərini araşdırıb ümumiləşdirmək, müasir ədəbi prosesə, onun aparıcı nümayəndələrinin yaradıcılığına həsr edilmiş ədəbi-tənqidi məqalələrinin və monoqrafik tədqiqatlarının əsas elmi məziyyətlərini, respublikamızda yeni nəzəri-estetik düşüncənin formalaşmasında rolunu müəyyənləşdirmək və s.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya tarixi-müqayisəli və sistemli təhlil metodları əsasında yazılmışdır. Mövzunun xarakterinə, araşdırma obyektinin mahiyyətinə uyğun olaraq iş hazırlanarkən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbi tənqidin inkişaf tarixinin və yaradıcılıq problemlərinin tədqiqi sahəsində qazanılmış nailiyyətlərə, toplanılmış təcrübəyə istinad edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Dəyərli bədii əsərlər yalnız paytaxtda yox, həm də bölgələrdə yarandığı kimi, ədəbi-tənqidi fikrin inkişafında da ayrı-ayrı regionlarda yaşayıb fəaliyyət göstərən tənqidçi və ədəbiyyatşünasların, digər qələm sahiblərinin xidmətləri danılmazdır;

-Naxçıvanda ədəbi tənqid XIX əsrin sonları, XX yüzilliyin əvvəllərində ədəbiyyatımızın vaxtı keçmiş ədəbi ənənələrdən, epiqonçuluqdan xilas olması, yeniləşməsi, sosial-mədəni tərəqqiə amalına xidmət göstərməsi istiqamətində gedən mübarizələr kontekstində təşəkkül tapmışdır;

- XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqid mürəkkəb, çoxşaxəli inkişaf yolu keçmişdir. Sovet dövründə, xüsusən 1960-cı illərədək əsasən sosioloji xarakter daşıyan tənqid nəzəri-estetik dəyərləndirmələrə də müəyyən səviyyədə diqqət yetirə bilmişdir. 1970-ci illərdən etibarən təcridən elmi-nəzəri tənqid də təzahür etməyə başlamış, ədəbi-estetik mövqeyini getdikcə möhkəmləndirmişdir;

-Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasında da ədəbi tənqid milli ideologiyanın prinsiplərinə uyğun olaraq əsaslı şəkildə yenilənmiş, müasir ədəbiyyatın hərtərəfli şəkildə, çağdaş elmi-ədəbi, nəzəri-estetik prinsiplər aspektində təhlili ön plana keçmişdir:

-Azərbaycan ədəbi tənqidində olduğu kimi, Naxçıvanda da bu sahənin inkişafında müxtəlif tənqidçi və ədəbiyyatşünasların, filoloq alimlərin müvafiq əsərləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı şair və yazıçılar tərəfindən yazılmış çoxsaylı məqalə və resenziyalar da əhəmiyyətli rol oynamışdır;

- Ədəbi tənqidin inkişafında mətbuatın, yazıçıların yaradıcılıq təşkilatlarının, elmi-filoloji qurumların (ali məktəb kafedraları və s.) səmərəli xidmətləri olmuşdur. Tənqid öz sözünü məqalə, resenziya, rəy, ədəbi icmal, “ön söz”, “uğurlu yol”, “dəyirmi masa” müzakirələri, disputlar, yaradıcılıq müşavirələrindəki ədəbi hesabatlar və fikir mübadilələri, yeni kitabların təqdimatı, yubiley yazıları, açıq məktub, monoqrafik очерк, monoqrafiya, dissertasiya və s. müxtəlif formalar vasitəsi ilə demişdir. Bir sıra bədii nümunələrdə də ədəbi-tənqidi fikirlər öz ifadəsini tapmışdır.

-Ədəbi tənqid müasir ədəbiyyatın inkişaf tendensiyalarını, aparıcı nümayəndələrinin yaradıcılığını, yeni yaranmış bədii əsərləri təhlil edib ümumiləşdirməklə yanaşı, cari ədəbi prosesin tərkib hissəsi kimi mühüm ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarına da diqqət yetirmiş, onların əsas mahiyyətini səciyyələndirmişdir;

-XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqid regional, məhəlli xarakter daşımamış, bölgənin ədəbi həyatı ilə yanaşı, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatını ardıcıl şəkildə izləmiş, müvafiq səviyyədə təhlil edib ümumiləşdirmiş, söz sənətimizin sağlam prinsiplər zəminində inkişafı üçün səylərini əsirgəməmişdir;

- Naxçıvanda ədəbi tənqid sahəsində təşəkkül tapıb formalaşmış və sabitləşmiş ənənələr, qazanılmış zəngin təcrübə inkişafın hazırkı mərhələsi üçün tutarlı zəmindir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiya Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbi tənqidin inkişaf xüsusiyyətlərinin, mərhələ və problemlərinin regional aspektdə araşdırılmasına həsr olunmuş ilk tədqiqatdır.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq:

- Ədəbi tənqidin inkişaf xüsusiyyətləri bir regionun ədəbi fikrinin timsalında sistemli və hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmuşdur;

- XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkülü, enişli-yoxuşlu inkişaf yolu, mərhələləri, yaradıcılıq axtarışları, problemləri çoxsaylı materiallar əsasında araşdırılmış, bir çox ədəbi-tənqidi material ilk dəfə tədqiqat predmetinə çevrilmişdir;

- XX əsrdə Azərbaycanda müasir ədəbi prosesin təhlili və tədqiqində, o cümlədən Naxçıvan ədəbi mühitinin yaradıcılıq axtarışlarının araşdırılıb ümumiləşdirilməsində regionda formalaşmış ədəbi tənqidin rolu, xidmətləri öyrənilmişdir;

- Ədəbi tənqidin bədii əsərlərlə yanaşı, yeni yaranmış ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarına münasibəti cari ədəbi prosesin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir;

- XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişafında əsas rol oynayan alim və tədqiqatçıların, həmçinin şair və yazıçıların bu yöndəki fəaliyyəti əhatəli şəkildə araşdırılmış, səciyyəvi məziyyətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya özünəməxsus elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Bu dissertasiyadan Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin XX əsr dövrünün yazılmasında, tədqiqi və tədrisində, həmin dövrə aid ali məktəb dərsliklərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Ədəbiyyatşünaslığımızda ədəbi tənqidlə bağlı tədqiqatlarda, o cümlədən ədəbi fikir tariximizin regional aspektlərdə öyrənilməsi sahəsində araşdırmalarda dissertasiyanın materiallarına istinad üçün müvafiq imkanlar vardır. Həmçinin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin, o cümlədən Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi olan ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığının dəyərləndirilməsində də bu dissertasiyaya istinad mümkündür. Naxçıvan ədəbi-elmi mühitinin inkişaf yolunun tədqiqi, ali məktəblərdə seçmə fənn səviyyəsində tədrisi üçün də bu dissertasiya müvafiq material verir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi Şurasında təsdiqlənmiş, həmçinin Respublika Elmi

Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası nəzdində Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şura tərəfindən də təsdiq olunmuşdur (22 may 2014-cü il, protokol №03). Mövzu ilə bağlı Azərbaycanda və xaricdə məqalələr dərc olunmuş, beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Mövzu ilə bağlı nəşr olunmuş elmi əsərlərin sayı iyirmidir. Dissertasiyanın materiallarından XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin, həmçinin Naxçıvan ədəbi mühitinin öyrənilməsi, ali məktəblərdə tədrisi prosesində tətbiq etmək üçün müvafiq təkliflər hazırlanmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. İş Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. .Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin struktur bölmələrinin həcmi aşağıdakı kimidir:

Giriş – 11 səh., birinci fəsil – 46 səh., ikinci fəsil – 47 səh., üçüncü fəsil – 47 səh., nəticə - 4 səh., istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı – 15 səh.

Dissertasiyanın ümumi həcmi 299011 işarədir (ədəbiyyat siyahısı buraya daxil deyil).

I FƏSİL

NAXÇIVANDA ƏDƏBİ TƏNQİDİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İLKİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİ (1900-1940-cı illər)

1.1. Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkül mərhələsi

Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda ədəbi fikirin tarixi çox qədimdir. Orta əsrlərdə qələmə alınmış təzkirələrdə, ayrı-ayrı şairlərin əsərlərinə yazılmış şərhlərdə, söz sənətinin müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş nəzəri tədqiqatlarda, eləcə də müxtəlif ədiblərin bədii irsində ifadə olunan müvafiq fikirlər həm ədəbiyyat nəzəriyyəsi, həm də ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından böyük dəyərə malikdir. Həmin materiallardan Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi kökləri kimi söz açılması da [240, s.6-40] tamamilə məntiqlidir. Həm də ona görə ki, belə nümunələrdə bir sıra məqamlarda dövrün ədəbi prosesinə verilən qiymət də yer almışdır. Təzkirəçilərin öz müasirlərinin də bədii əsərlərinə üz tutması, təhlillər aparması və s. bu baxımdan xatırladıla bilər.

Azərbaycanda müasir mənada ədəbi tənqidin ilk nümunələrinin yaranması isə böyük ədib Mirzə Fətəli Axundzadənin adıyla bağlıdır. XIX əsrin ortalarından başlanan bu təşəkkül prosesi getdikcə qüvvətlənmiş, ədəbi tənqid inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. XIX əsrin sonları, XX yüzilliyin əvvəllərində ədəbiyyatda gedən yeniləşmə prosesi ədəbi tənqidin də aktuallığını meydana çıxarmış və onun inkişafına güclü təkan vermişdir. Akademik Kamal Talıbzadə “XX əsr Azərbaycan tənqidi” kitabında yazırdı: “*Yeni əsrin (XX əsrin- A.A.) əvvəllərində ... ədəbi ictimaiyyətdə belə bir ümumi fikir hasil olmuşdu ki, artıq ədəbiyyatı ədəbi tənqidsiz irəli aparmaq mümkün deyil. Azərbaycan ədəbiyyatı elə bir inkişaf pilləsinə yüksəlmiş və elə mürəkkəb bir proses keçirir ki, onu mütləq təhlil etmək, zəif və qüvvətli cəhətlərini meydana çıxarmaq, saf-çürük etmək və istiqamətləndirmək lazımdır. ədəbi tənqiddə, fikirlər döyüşünə, mübahisə və müzakirəyə geniş meydan vermək lazımdır*” [239, s.67].

O dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitində də yeni ədəbiyyat uğrunda mübarizədə ədəbi tənqidin təşəkkül prosesi aktual bir vəzifəyə çevrilmişdi. Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərən ədiblər də vaxtı keçmiş köhnə ədəbi ənənələrin öz yerini yeni mövzulara, ideyalara, estetik meyarlara, ideya-bədii axtarışlara verməli olduğunu əsaslandırır, qələm sahiblərinin diqqətini belə mühüm mətləblərə yönəldir, eyni zamanda şəxsi yaradıcılıq axtarışları ilə bu prosesə təkan verirdilər. Naxçıvanda ədəbi tənqidin XIX əsrin sonlarından başlanan təşəkkül prosesi XX əsrin ilk iki onilliyini əhatə edir.

Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkül mərhələsinə aid materiallar müxtəlif səpkilidir. Bunların bir qismi ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyət, problem və əsərlərə aid ədəbi-tənqidi məqalələrdir. Digər bir hissəsi isə yeni mərhələdə şair və yazıçıların, ümumən ədəbiyyatın qarşısında duran vəzifələrin də ifadə olunduğu bədii əsərlərdir. Nəhayət, dövrün ədəbi-tənqidi fikrini öyrənmək üçün ədiblərin müxtəlif məruzələri, çıxışları, məktubları və s. də müəyyən qaynaq rolunu oynayır.

Naxçıvanda ədəbi-tənqidi fikrin təşəkkülü və inkişafında məşhur maarifçi ədib Məhəmməd Tağı Sidqinin mühüm xidmətləri olmuşdur. “Görkəmli pedaqoq, maarifçi və şair Məhəmməd Tağı Sidqinin 160 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talibovun 20 avqust 2014-cü il tarixli sərəncamında qeyd olunduğu kimi: *“Məhəmməd Tağı Sidqi ... Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının və poeziyasının inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş, maarifçi-realist ədəbiyyatın yaradıcılarından biri kimi ədəbiyyat tariximizdə öz yerini tutmuşdur”* [80].

M.T.Sidqinin bir sıra bədii əsərlərində ədəbiyyatın mövzu, ideya və sənətkarlıq baxımından yeniləşməsi, zəmanənin aktual məsələlərinə üz tutması, sosial-mədəni tərəqqi amalına xidmət etməsi barədə qiymətli fikirlər diqqəti çəkir. Məsələn, şair “Dostlardan birinə mədəniyyətin yayılması haqqında şeir”ində elmdən, maarifdən, mərifət bağından xəbərsiz qalanları, mətbuata xor baxanları, cəmiyyət üçün gərəkli işlər görmək yerinə söz oyunbazlığına qurşanan epiqonçu qafiyəpərdazları tənqid hədəfinə çevirmiş, onları müasir mədəniyyətin tələbləri ilə ayaqlaşmağa, əsl dəyərə malik sənət inciləri ortaya çıxarmağa səsləmişdir:

Otur təmkin ilə beyti-təməddündə, cəvahir sat,
Nədir bu şeirbazlıq, ey əzizim, damşalaqlar tək.

Məcəli-şeyrguluq qalmayıb biçarə millətdə,
Qalıbdır vacib işlər, bir-bir üstündə qalaqlar tək.

[222, s.28]

Məhəmməd Tağı Sidqinin yeni tipli ədəbi tənqid konsepsiyasında ədəbiyyatın əsl mahiyyəti, mühüm vəzifələri barədə sistemli və aktual fikirlər vardır. Görkəmli rus ədibi A.S.Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi ilə əlaqədar 1899-cu ildə Naxçıvanda “Məktəbi-tərbiyə”də keçirilən tədbirdəki genişhəcmli nitqi bu baxımdan təqdirəlayiqdir. Həmin məruzə əsasında 1914-cü ildə ədibin “Puşkin” adlı kitabçası da çap edilmişdir. Bizim günlərdə isə akademik İsa Həbibbəyli həmin əsəri müasir elmi-ədəbi ictimaiyyətə çatdırmışdır. Akademikin “Böyük maarifçi ədib və müasirlik” məqaləsində deyildiyi kimi: *“Puşkin” əsəri ilə Sidqi həm də ciddi, səriştəli bir ədəbiyyatşünas olduğunu isbat etmişdir*” [165, s.24-25]. Prof. Ə.Qədimov da həmin məsələyə diqqət yetirərək yazmışdır: *“Bu əsərdə Sidqi maarifçi fikirlərlə yanaşı, özünün şeir və sənət haqqında nəzəri görüşlərini də vermişdir*” [150, s.77]. Puşkin haqqındakı məruzəsində M.T.Sidqi müxtəlif ədəbi-bədii mətləblərdən söz açarkən bəzi görkəmli şair və yazıçıların da fikirlərinə istinad etmişdir. Məsələn, o, epiqonçu ədəbiyyatın yeni dövrün tələbləri ilə uzlaşmayan bəzi ənənələrini tənqid edərkən məşhur Osmanlı şairi Namiq Kamalın müvafiq fikirlərini yada salmışdır. Yaxud, bədii sözə yüksək qiymət verəkən böyük şairimiz Məhəmməd Füzulinin qənaətlərinə əsaslanmışdır: *“Söz kimi bir ruhi-rəvan və cövhəri-can varsa da, yenə sözdür”* [222, s.122].

M.T. Sidqi tarixdə müxtəlif “inqilabati-zamaniyyə”, “cəhalət alovları və zülm tufanları” nəticəsində bəzi dövlətlərin və xalqların payımal olmasından, lakin əsl söz sənətinin bütün bunlara sinə gərərək öz varlığını daima qoruya bilməsindən bəhs edərkən də [222, s.122], güman ki, M. Füzulinin “Padişahi-mülk...” qitəsindən bəhrələnmişdir. Bütün bunlar isə təsadüfi deyildi. *“M.T.Sidqi Füzuli poeziyasının ədəbi siqlətini onun söz sənətinə münasibətində axtarır, epiqonçu şairlərin ... xalqı*

ictimai həyatdan ayıraraq ədəbi təkamülə mane olmasını isə tənqid edirdi” [243, s. 63].

Əsl ədəbi əsərin həqiqi ilham və istedadın bəhrəsi olduğunu xatırladan Sidqi müasiri olan yazarların diqqətini həm də ona çəkirdi ki, yüksək yaradıcılıq potensialı gözəl mənaların ifadəsinə yönəldə dəyərli bədii nümunələr yarana bilər. Mütəfəkkir ədibin: “Təbi-şeyr, qüvveyi-şairiyyət və şahidi-məna” barədəki tezişi də bundan soruq verirdi [222, s.124]. Maarifçi ədibin bədii əsər barədəki: “məzmununca gərəkdir aləmə, nəzərrüba, dilduz, ciyərsuz, fərəhxiz və tərəbəngiz ola, tainki özünü ... layiqi-təhsin və sözavari-afərin eləsin”, tezişi isə [222, s.124] hər bir sənət əsərindəki məzmun və forma gözəlliyinin vəhdətinin vacibliyini ifadə edirdi.

M.T.Sidqi söz sənətinin ictimai vəzifələrini başa düşməyən, şablon məhəbbət mövzusunda, yaxud da həcv yazmaqdan uzağa gedə bilməyən epiqonçu, təqlidçi qələm sahiblərindən söz açarkən deyirdi ki, “əziz ömrünü və qiymətsiz ovqatını həzli-hecaya və həcvi-hədyana vəqf edən”, “bir cümləsi aludeyi-zülfi-xal və pabəndi-hüsni-camal ikən bir neçə pərişan qəzəllər meydana buraxıb guya ki, aşuftəyi-zülfi-canan və məhvi-camali-xuban olan” şairlər xalqın sosial-mədəni tərəqqisinə əsla yardım göstərə bilmir, əksinə, onu qəflətdə saxlayırlar. Belə məsələlərin izahında “*Sidqi sualı birbaşa qoyur: epiqonçu şairlər nə təqdim edirlər? Onlar ictimai fikrin inkişafına, mədəni yüksəlişə, yenilik və tərəqqi uğrunda mübarizəyə nəyə bir xidmət göstərirlərmi? Və cavab verir: Yox! Bu məsələni demokratik maarifçilik mövqeyindən həll edən Sidqi epiqonçulara ciddi zərbə endirir*” [261, s. 108].

M.T.Sidqi söz sənətinin cəmiyyət həyatındakı əhəmiyyətinə yüksək qiymət verərək bildirirdi ki, istedadını xalqın tərəqqisi üçün əsərlər yazmağa sərf edənlər, “hissiyyati-həqiqi və təbiyyəyə malik olmaq səbəbi ilə o qövmin təhzi-əxlaqına xidmət və tərtibi-ədəbiyyatına rəvnəq verənlər” cismən dünyalarını dəyişsələr də mənəvi ölümsüzlüyə qovuşurlar [222, s.125]. Həmin dövrdə R.Əfəndiyev, F.Köçərli, A.Səhhət və digərlərinin yazılarında da bədii yaradıcılıqda “hissiyyati-həqiqi və təbiyyə”nin vacibliyi barədə mülahizələr yer almışdır. Ədəbi tənqid bu anlayış altında, ilk növbədə, “*real, inandırıcı hissləri, hər bir həqiqi sənət əsəri üçün zəruri olan təbiiliyi*” [240, s.209] nəzərdə tuturdu.

Bütövlükdə M.T.Sidqi rus ədibi Puşkin haqqındakı dərin məzmunlu nitqində, akademik K.Talıbzadənin vurğuladığı kimi, yeni ədəbiyyat, onun mahiyyəti və vəzifələri məsələsinə dair konseptual baxışlarını nəzərə çatdırmışdır: *“Həqiqi sənət, poeziya nədir və o, necə olmalıdır? Məruzədə bu suallara Puşkin yaradıcılığının təhlili əsasında cavab verilir, dünya ədəbiyyatının Nizami, Xaqani, Nəvai, Şekspir, Hüqo, Volter, Russo, Lermontov kimi böyük simaları bir nümunə kimi təqdim olunur, sənət haqqında maarifçilik mövqeyindən deyilmiş konkret fikirlər irəli sürülür: 1. Sənət xalqa məxsusdur, onun dünyanı dərk etməsinə, hər cür gerilik və mühafizəkarlıqla mübarizəsinə kömək göstərməlidir; 2. Sənət ictimai, bəşəri hadisədir, onu əyləncəyə, qafiyə oyunbazlığına döndərmək, ictimai məzmunundan məhrum etmək olmaz; 3. Xalqa məxsus ədəbiyyatın dili də sadə, aydın, onun üçün anlaşılıq olmalıdır”* [240, s. 94].

Ədəbiyyatı insanın “fikrini nurlandıran, əxlaqını təkmilləşdirən” əvəzsiz vasitə sayan M.T.Sidqi sosial-mədəni tərəqqidə söz sənətinin tərbiyəvi roluna yüksək qiymət verirdi. Ədəbiyyatşünas H.Həşimli “Məhəmməd Tağı Sidqinin yeni ədəbiyyat uğrunda fəaliyyəti” məqaləsində bu barədə yazır: *“Görkəmli yazıçı köhnə ədəbi ənənələrin vaxtı keçmiş tematikəsindən və poetik sistemindən kənara çıxma bilməyən təqlidçi şairlərin yaratdıqları çoxsaylı nəzm nümunələrini, güldən, bülbüldən bəhs edən şablon, əhəmiyyətsiz şeirləri müasir amallarla uzlaşmayan gərəksiz söz yığını hesab edir, onların yeni ədəbiyyatın inkişafında bir əngəl olduğunu nəzərə çatdırırdı”* [165, s.99]. M.T.Sidqi cızmaqaraçı qafiyəpərdazı pisləyən bir şeirində yazırdı:

Layıqdi ki, mən sərf eləyim ömrümü həcvə?

Vallahi və billahi, bu sözlər degil mənzur...

Tərk eylə bu rəftarüvü get əqlə müti ol,

Hərgah bu işdə olasan cəhlüvə məğrur...

[170, s. 32].

Epigonçu müəlliflərə tənqidi yanaşan M.T.Sidqi xalq üçün faydasız əsərlər yazmağı obrazlı şəkildə “fəlakətdə oturub əcdadların sümükləri ilə fəxr etməyə”

oxşadır, “vətən oğullarının qəflətdən oyanmasına” xidmət göstərəcək yeni səciyyəli əsərlərin qələmə alınmasının zəruriliyini əsaslandırır [170, s.41].

M.T.Sidqi ədəbi tənqidin inkişafında mətbuatın rolu məsələsinə də diqqət yetirmişdir. Məşhur türkçü İsmayıl bəy Qaspiralının redaktorluğu ilə Kırmda çıxan “Tərcüman” qəzetinin nəşrə başlamasının onuncu ildönümü münasibəti ilə yazdığı şeirdə: “Cəridə bir kitabı-mərifətdir əhli-irfanə”, - deyən M.T.Sidqi [222, s.29] 1903-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxılıya və “Kaspi”nin rəhbərlərindən Əlimərdan bəy Topçubaşova və Əhməd bəy Ağayevə xitabən qələmə aldığı “Təəssüf və yenə təəssüf” adlı məktubunda mətbuatda bədii yaradıcılığın müxtəlif problemlərinə aid mübahisələrin, müzakirələrin, əslində məhz ədəbi-tənqidi materialların dərcini vacib saymışdı: “Cəridələrdə həmişə ədəbiyyat bəhsində qələm mücadiləsi xoşnümədir. Mühavirəti-elmiyyə, münazirəti-fənniyyə və mübahisəti-ədəbiyyə ilə mücadiləyi-həsənə etmək mənfəətbəxşdir” [222, s.178]. Lakin bütün bunlar elə səviyyədə olmalıdır ki, oxuyanlar “təməsxür və istehza etməsin”. Adı çəkilən Azərbaycan ziyalıları arasında mətbuatda baş alıb gedən mübahisələr məhz ifrata vardığına görə M.T.Sidqi həmin məktubunda onları barışığa çağırırdı.

M.T.Sidqi “Qazet, yaxud qəzetə nədir” adlı yazısında da “Şərqi-Rus” qəzeti səhifələrində ədəbi tənqiddə aid xüsusi bölmənin yaradılması zərurətini vacib vəzifə kimi önə çəkmişdi: *“Amma burada bizim mənzurumuz tənqid deyildir. Çünki “Şərqi-Rus”da hələ tənqid babı və ədəbiyyat bəhsi açılmayıbdır. İnşəallah, gələcəkdə bunların hamısı mətrəhi-müzakirəyə qoyulacaqdır”* [222, s.167].

M.T.Sidqi ədəbi prosesi mümkün qədər izləmiş, ayrı-ayrı ədiblərin bir çox əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdu. Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev və digər tanınmış yazıçılarla məktublaşmaları da bu baxımdan əhəmiyyətli idi. Yuxarıda adını çəkdiyimiz “Təəssüf və yenə təəssüf” adlı məktubunda N. Vəzirovun bir neçə il əvvəl yazdığı “Pəhləvanani-zəmanə” komediyasına, əsərin yalnız özünü düşünən obrazlarına müqayisə kontekstində müraciət etməsi də bu cəhətdən önəmlidir: *“Ey ... ədəbiyyatın tərəfdarı Əlimərdan bəy!.. Təhsildən...sonra cənab Nəcəf bəy Vəzirovun ... komediyasında zikr olunan pəhləvanani-zəmanədən olmayıbsan, hər bir mənfəəti-*

şəxsiyyə və icrazi-nəfsaniyyədən sərif-nəzər edib, ülum və maarif və ədəbiyyat tərəfdarlığını dəröhdə eylədin” [222, s.175].

O zaman Azərbaycan ədəbi tənqidinin diqqətdə saxladığı əsas məsələlərdən biri bədii dilin saflığı, sadələşməsi ilə bağlı idi. M.T.Sidqi də ana dilini lüzumsuz yerə ərəb, fars və rus sözləri, ibarələri ilə yükləyib qəlizləşdirənləri qəti şəkildə pisləyirdi. “Türk dilimiz nə halətə düşüb?”,- deyərək həyəcan təbili çalan böyük maarifçi hər bir qələm əhlini ana dilimizin saflığını, təmizliyini qorumağa çağırırdı. O, ədəbi dilin saflığına qənim kəsilən başabəla “ziyalıların” belə mövqeyinin acı nəticələrini ürək ağrısı ilə ümumiləşdirərək yazırdı: *“Çünki bu dil bir libasa bənzəyir ki, guya pambığı Türküstanda əkilib, ipliği İranda əyirilib, rəngi Ərəbistanda verilib, özü Azərbaycanda toxunub, Rusiyada gömrüklənib, xərc və kirayəsi çox olduğuna görə heç bir tayfa etina etməyib və heç bir ölkədə fəruşa getməyib həmin bu səfahatda satılmaqdadır*” [170, s.132].

M.T.Sidqi ərəb dilindən keçmiş “məzaci-lətif”, “ibtidayi-kəlam”, “əhvali-şərif”, fars mənşəli “tiği-zəban”, “xakəndaz”, “göftgu”, ruscadan götürülmüş “troyka”, “pryamo”, “pəreqon”, “zalitka” kimi çoxsaylı lüzumsuz alınma söz və ifadələrin ana dilimizi süni surətdə ağırlaşdırdığını, onun işlənmə dairəsini məhdudlaşdırdığını nəzərə çatdıraraq bildirirdi ki, bizim dilimiz heç bir cəhətdən başqa dillərdən geri qalmır, əksinə, çox dolğun və əhatəlidir: *“Türk dilinə gəlinə, onun tərəssüc və təhsili o birilərdən ziyadə, əlhəm və əlzəmdir. Çünki əvvəla, ana, saniyə, Vətən, salisən, millət dili və təhsili ... asan və təhriri zərir və dərkardır*” [170, s.127-128].

Təsadüfi deyil ki, keçən əsrin əvvəllərində mətbuatda bir sıra ədəbi-tənqidi məqalələr dərc etdirmiş İrəvan Seminariyasının müəllimi Əkbər Əkbərov ana dilimizin yad təsirlərdən qorunması, doğma dildə ədəbiyyatın inkişafı yönündə M.T.Sidqinin söylərini yüksək qiymətləndirərək 1912-ci ildə “İqbal” qəzetindəki yazısında “müsəlmanların türk olub da türk ədəbiyyatına ehtiyacları olmasını ən əvvəl düşünənlər” sırasında onun adını M.F.Axundov və H.Zərdabi ilə yanaşı çəkmişdi [240, s.148].

Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkül mərhələsində böyük maarifçi Məhəmməd ağa Şahtaxlı da müəyyən xidmət göstərmişdir. Doğrudur, o, gənclik illərindən etibarən əsasən Naxçıvandan kənarında yaşamışdır. Lakin ara-sıra Naxçıvana səfərləri, buradakı ədəbi qüvvələrlə görüşüb söhbətlər aparması, onların əsərləri ilə tanış olması, bir qismi ilə məktublaşması, eləcə də 1903-1905-ci illərdə Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Şərqi-Rus” qəzetində M.T. Sidqi, C. Məmmədquluzadə, M.S. Ordubadi, H.Cavid, Ə. Qəmküsar və digər naxçıvanlı ədiblərin yazılarına yer ayırması kimi faktlar bölgədə ədəbi prosesə, ədəbi düşüncənin yenilənməsinə Məhəmməd ağanın əhəmiyyətli təsirindən danışmağa müvafiq əsas yaradır.

Mirzə Cəlilin sovet dövründə yazdığı “Xatiratım” adlı memuarında hələ 1894-cü, yaxud 1895-ci ildə Naxçıvana gəlmiş Məhəmməd ağa Şahtaxlı ilə görüşü barədəki qeydləri də bu baxımdan mühüm məlumat verir: *“Mənim o vaxt yazmış olduğum “Məhəmməd Həsən əmi” hekayəsi (“Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti nəzərdə tutulur-A.A.) yoldaşlarımda içində danışığa düşmüşdü. Və Məhəmməd ağa təkid etdi və mən hekayəni apardım qoydum onun qabağına. O da başdan bir neçə vərəq oxudu və bəyəndi”* [166, s.53]. “Xatiratım”dakı başqa bir qeyd də maraqlıdır: Tiflisə həyat yoldaşını müalicəyə gətirmiş Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu” hekayəsini oxuyub bəyənen Məhəmməd ağa onu Tiflisdə qalıb “Şərqi-Rus”da “hekayənəvis, felyetonçu” kimi fəaliyyət göstərməyə dəvət etmişdir [166, s.52]. M.Şahtaxlı mətbuatda ilk əsərlərini dərc etdirən C.Məmmədquluzadənin sənətinə yüksək qiymət verərək “Şərqi-Rus”un 20 fevral 1904-cü il tarixli sayında dərc olunmuş “Böyük təəssüf və rizaməndi” adlı məqaləsində yazırdı: *“Qələm şərikimiz Mirzə Cəlil ağanın ədəbi məharətini axır nömrələrimizdə basdıığımız əsərləri, əz cümlə “Poçt qutusu” hamı oxuyanlarımızı sabit etmişdir”* [38,s.92]. “Şərqi-Rus”un 1904-cü ildəki müxtəlif saylarında çıxmış “Yeni kitablar - “Bəxtli qız”, “Kiçik romanlar haqqında”, “Ədəbiyyatda məslək” kimi məqalələrində də Məhəmməd ağa yeni mərhələdə ədəbiyyatın qarşısında duran vəzifələr, xüsusən müasir mövzulara müraciətin vacibliyi barədə fikirlərini nəzərə çatdırmışdır: *“Şimdiki hallarımızı şəylə risaləciklərdə gözəl-gözəl hekayələr tərzində yazıb, gələcəkdəki ədib və müvərrixlərimizə yadigar buraxmaq pək iyi bir işdir”* [224, s.96].

Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkül mərhələsində tanınmış ədib Eynəli bəy Sultanovun da diqqətəlayiq xidmətləri olmuşdur. 1890-cı illərdən etibarən 1908-ci ildə Tiflisə gedənədək qələmə aldığı müvafiq məqalələr Naxçıvanda ədəbi fikirin təşəkkülünə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Akademik İsa Həbibbəylinin Eynəli bəy Sultanovun ömür və sənət yoluna həsr etdiyi “Görkəmli yazıçı, böyük publisist və ictimai xadim” məqaləsində yazır: *“O, dilləri və ədəbiyyatları dərinədən öyrənməyə xüsusi həvəs göstərmişdir...”* [47, s.5].

Şərq klassik ədəbiyyatından E.Sultanov və müasirləri daha çox hansı əsərləri oxumuşdular? Ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” monoqrafiyasında bu suala Eynəli bəyin 1892-ci ildə “Novoye obozreniye”də dərc olunmuş “Azərbaycanlılar hansı kitabları oxuyurlar?” adlı məqaləsinə istinadən aşağıdakı cavabı önə çəkir: Firdovsinin “Şahnamə”si, Nizaminin “İsgəndərnamə”si, Şəms Təbrizi, Cəlaləddin Rumi, Sədi və Hafizin əsərləri, habelə “Min bir gecə”, “Töhfətül-məcalis”, “Hilyətül-qülub” və s. [173,s. 53].

Ədəbiyyatşünas Aida Feyzullayeva analoji məqamları ümumiləşdirərək vurğulamışdır: *“E.Sultanovun rus mətbuatındakı çıxışlarından aydın olur ki, o, Firdovsi, Xəyyam, Sədi, Hafiz kimi Şərq klassiklərinin əsərləri ilə bir sırada C.S.Mill, A.Şopenhauer, F.Nitsşe və s. Avropa filosof və alimlərinin elmi-ədəbi irsinə də yaxından bələd idi”* [78,s.15]. Eynəli bəyin dünya ədəbiyyatından müxtəlif əsərləri geniş mütaliə etməsi, məqalələrində və müxtəlif məclislərdəki söhbətlərində onlardan söz açması mahiyyət etibarı ilə Naxçıvan ədəbi mühitinə ciddi təsir göstərmiş, yeni yaradıcı qüvvələrin ədəbiyyata gəlməsində, onların müasir söz sənətinin tələblərini dərk edərək düzgün yola yönləndirilməsində böyük rol oynamışdır.

Təsadüfi deyil ki, böyük Mirzə Cəlil Eynəli bəyə 13 iyul 1925-ci ildə yazdığı məktubda keçən günləri xatırlayarkən dostunun həmin istiqamətdəki fəaliyyətinə də yüksək qiymət vermişdir: *“Elə bilirdim ki, haman Eynəli qardaşım qırx il bundan qabaq yanımda oturub cavanlıq həvəsilə oxuduğu kitablardan, rus maarifindən, Avropa əhli-qələmlərindən şirin-şirin və bəzi vaxt da odlu-odlu, yanıqlı-yanıqlı söhbətlər edir. O qədər məni özünə qulaq asdırdın ki, axırda məni,doğrudan da,*

maarif aləminə daxil elədin. Yəqin bilirəm ki, sən olmasaydın, mən də qeyri sadəcə kənd müəllimlərinin içində yaddan çıxmışdım” [166,s.353].

Akademik İsa Həbibbəyli yazır: *“E.Sultanov ... 1882-1883-cü illərdə Naxçıvanda “Ziyalı məclisi”, “Müsəlman Şiə Dram İncəsənəti Cəmiyyəti” kimi ədəbi-mədəni mərkəzlər yaratmışdır. Yeniyetmə gənclik üçün bu cəmiyyətlər sözüən həqiqi mənasında məktəb funksiyasını yerinə yetirmişdir*” [88,s.209]. Naxçıvanda ilk teatr tamaşalarının hazırlanmasında E.Sultanov böyük xidmətlər göstərmişdir. Bütün bunlar da mahiyyətcə yeni ədəbi düşüncənin təşəkkülünə yönəlmişdir. Tədqiqatçı İradə Əsədova yazır ki, Eynəli bəy Sultanov 1890-cı illərdə Tiflisdə çıxan “Novoye obozreniye” qəzetinin xüsusi müxbiri olmuş, həmçinin qəzetdə tənqid və bibliografiya rubrikasını aparmış, bu rubrika altında ədəbi-tənqidi məqalələrini, resenziyalarını dərc etdirmişdir [256, s.99]. E.Sultanovun 1890-cı illərdə Tiflisin rusdilli mətbuatında (“Kavkaz”, “Novoye obozreniye”) Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı barədə dərc etdirdiyi “Azərbaycan xalq hikmətinin nümunələri”, “Azərbaycan məsəlləri”, “Atalar sözləri” və s. “yazılarında alovlu bir vətənpərvərin mənsub olduğu xalqın zəngin mədəni irsinə, xalq yaradıcılığına qayğı və məhəbbəti öz əksini tapır” [162, s.140]. “Folklorşünaslıq elmi üçün önəmli bir tədqiqatçı olan” [169, s.60] Eynəli bəy Sultanov yazılı ədəbiyyatı da müntəzəm mütlaliə etmiş, o zamankı ədəbi prosesi izləmiş, bir sıra məqalə və resenziyalar qələmə almışdır.

Eynəli bəy həmin illərdə bəzi tərcümələr barədə dəyərli resenziyalar yazmış, diqqətəlayiq elmi-ədəbi fikirlər söyləmişdir ki, bunlar da onun cari ədəbi prosesə münasibətinin ifadəsi kimi maraq doğurur. Tiflisdə rus dilində çıxan “Novoye obozreniye” qəzetində 1892-ci ildə dərc olunmuş “Balıqçı və balıq” nağılı Köçərlinin tərcüməsində” adlı məqaləsində Eynəli bəy F. Köçərlinin A.S.Puşkindən tərcüməsinə elmi-ədəbi münasibətini ortaya qoymuşdu [259, s.22]. Tərcüməni, xüsusən onun dilinin sadəliyini, ərəb və fars sözləri ilə ağırlaşdırılmadığını, xalq üçün anlaşılıqlı olmasını yüksək qiymətləndirən tənqidçi iradını da bildirmişdi. Onun fikrincə, tərcümə əsərin rus dilindəki orijinalının poetik xüsusiyyətlərini tam şəkildə əks etdirə bilmirdi. Maraqlıdır, bunun ardınca E.Sultanov onu da yazırdı ki, əslində Puşkinin həmin əsərinin süjeti özlüyündə Azərbaycan həyatı üçün poetik baxımdan

az əhəmiyyət kəsb edir. Həmin məqalədə E.Sultanovun Azərbaycan ədəbiyyatını daha zəngin və əhatəli görmək arzusu da öz ifadəsini tapmışdır.

E.Sultanovun resenziyalarının bir qismi rusdilli ədəbiyyatın yeni nəşrlərinə aiddir. 1902-ci ildə P.Bakaleynikin “Milyonerin tövbəsi”, M.Vatsonun “Aleksandr Mantsoni” əsərləri, Qleb Uspenskinin Qafqaz haqqında yazdığı “Yoldan məktublar” adlı oçerklər silsiləsi barədə dərc etdirdiyi resenziyalarda Eynəli bəyin ədəbi mətnlərə kompleks yanaşma, əsas məqamları seçib dəyərləndirmə məharəti özünü göstərir. Ötən əsrin əvvəllərində rus dilində yazdığı “Naxçıvan məktubları” adlı məqaləsində isə E.Sultanov “İrşad” və bəzi digər mətbuat orqanları, tanınmış mətbuat xadimi Haşım bəy Vəzirov barədə müəyyən mülahizələrini qələmə almışdı [259, s.393-394].

Realist ədəbiyyatımızın və satirik mətbuatımızın böyük ustadı Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda yeni ədəbi hərəkatın, onun tərkib hissəsi kimi yeni ədəbi düşüncənin təşəkkülü və möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir. 1889-cu ildə “Çay dəstgahı” mənzum alleqorik pyesi ilə ədəbiyyata gələn, sonrakı illərdə “Kişmiş oyunu”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Poçt qutusu” kimi dəyərli əsərlərini yazan, mətbuatda ilk tərcümə və məqalələrini dərc etdirən böyük ədib 1906-cı ildən etibarən Tiflisdə nəşrinə başladığı “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə mətbuat və ədəbiyyatımızı yeni, möhtəşəm inkişafa qovuşdurmuşdur.

Mirzə Cəlilin rəhbərliyi ilə formalaşan “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi, tənqidi realizm ədəbi cərəyanı bədii-publisistik yaradıcılığın bütün sahələri ilə bərabər, ədəbi tənqidin də yeni prinsiplər əsasında təşəkkülünə ciddi təkan vermişdir ki, bu təsir Naxçıvan mühitində də özünü aşkar şəkildə göstərmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, Mirzə Cəlil ilk gənclik illərindən Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühitin ən fəal iştirakçılarından biri olmuş, bir çox məqamlarda isə onun inkişaf tendensiyalarına istiqamət vermişdir. *“Cəlil Məmmədquluzadəni yaxın gələcəyin ciddi, səmərəli və məhsuldar ədəbi-pedaqoji fəaliyyətinə hazırlayan əsas məktəbi”* [88,s.106] – Qori Seminariyasını 1887-ci ildə bitirdikdən sonra artıq Naxçıvan mühitində bu gənc ziyalının maarifçi addımlarının səsləri eşidilirdi. Bu sırada onun

Naxçıvanın teatr həyatında yaxından iştirakı ayrıca önəm daşıyır. O, XIX əsrin səksəninci illərində ilk tamaşalarda təşkilatçı, rejissor, aktyor kimi fəallıq göstərmiş, *“90-cı illərin teatr hərəkəti C.Məmmədquluzadənin rəhbərliyi, təşkilatçılığı ilə keçmişdir... C.Məmmədquluzadə teatr hərəkətinə başçılıq etməklə bütün maarifçi qüvvələrə rəhbərlik missiyasını icra etmişdir”* [88,s.181-183]. Bütün bunlar Naxçıvanda yeni ədəbi-mədəni düşüncənin (yəni həm də ədəbi tənqidin) formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir.

C.Məmmədquluzadənin ədəbi mülahizələrinin ilk iştiraklarından biri “Şərqi-Rus” qəzetinin səhifələrində görünür. Bu, böyük maarifçi Məhəmməd Tağı Sidqinin vaxtsız vəfatı ilə əlaqədar “Getdi cahandan həzrəti-Sidqi” başlıqlı yazısının qəzetin 30 yanvar 1904-cü il tarixli 11-ci sayında dərci ilə bağlıdır. Həmin yazıda M.T.Sidqinin vəfatını böyük itki sayan, onun maarif sahəsində müstəsna xidmətlərini ehtiramla sadalayan C.Məmmədquluzadə tanınmış pedaqoqun bədii yaradıcılığının sosial-mədəni tərəqqi amalına xidmət göstərməsi barədə ədəbi qənaətini də çox qısa şəkildə ifadə etmişdir: *“Pəs nə idi mərhumun əfkarı, nə yolda mərhum çalışırdı və nə mətləbə qulluq edirdi? Bu sualların cavabını xahiş etmək istəyən oxusun mərhum düzdüyü gözəl mənzumələri, danışdırsın o, tərbiyə verdiyi şagirdləri”* [166,s.110]. C.Məmmədquluzadə burada M.T.Sidqinin məhz maarifçi ruhlu mənzum əsərlərini faydalı bədii nümunələr kimi diqqətə almışdır.

“Şərqi-Rus”un 4 fevral 1904-cü il tarixli 13-cü sayında “C.M.” imzalı “Ədəbiyyat” başlıqlı məqaləsində isə (166, s.110-111) C.Məmmədquluzadə yanvarın 30-da Tiflisdə M.F.Axundzadənin “Hacı Qara” əsərinin tamaşaya qoyulması barədə məlumat vermiş, seyrcilərin azlığından, teatra laqeyd münasibətdən gileylənmişdir: *“Hələ imdiyə kimi müsəlmanların cümləsi teatr məclisini “oyunbaz məclisi, hoqqabaz yığıncağı” hesab edib, bu tövr yerlərə getməyi şənlərinə şikəst bilirlər”*.

Hələ fəaliyyətinin ilk illərində Naxçıvanda böyük vətəndaş yanğısı ilə teatr tamaşaları hazırlayıb milləti oyanmağa, düşünməyə, tərəqqiyə səsləyən C.Məmmədquluzadə bu məqaləsində artıq bir ədəbiyyat və teatr tənqidçisi kimi çıxış edir, teatrın tərbiyəvi əhəmiyyətini aydınlaşdırırdı: *“Çox səhv edirlər şəxslər, hansılar ki, teatr məclisini oyun-oyuncaq məclisi mənziləsində tuturlar, çünki teatr*

məclislərindən murad o deyil ki, burada adam gülsün. Mötəbər ingilis şairi Şekspir düzdüyü təmsilatı teatrlarda oynayan vaxt tamaşa edənlərin ağlamağı tutur, nəinki gülməyi". Professor Əziz Şərifin sözləri ilə desək: *"Bu sətirləri yazanın səhnə sənətinin dərin əhəmiyyətini görən və dindəşlərinin mədəniyyətdən bixəbər olduqlarına ... ürəkdən yanan adam olduğu göz qabağındadır"* [229,s.254-255]. Anlaşıdır ki, Mirzə Cəlil o zaman ingilis ədibi Vilyam Şekspirin faciələrindən də xəbərdar imiş.

Professor Xalid Əlimirzəyev yazırdı: *"C.Məmmədquluzadə nəinki nasir, dramaturq, jurnalist, həm də öz dövrünün görkəmli ədəbi tənqidçilərindən biri olmuşdur. Onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində başqa sahələrlə yanaşı, heç şübhəsiz, bir tənqidçi kimi də yüksək mövqeyi vardır"*[58,s.182]. Müvafiq ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində, o cümlədən akademik İsa Həbibbəylinin fundamental araşdırmalarında bu məsələlər geniş şəkildə tədqiq edildiyindən, həm də Mirzə Cəlilin ədəbi-tənqidi görüşləri əsasən yaradıcılığının Naxçıvandan sonrakı mərhələsinə aid olduğundan burada biz əlavə təhlillərə ehtiyac duymuruq.

Ötən əsrin əvvəllərində Naxçıvanda fəaliyyət göstərən bir sıra ədiblərin (Ə.Qəmküsar və s.) ədəbi görüşlərinin müasir tələblər səviyyəsində təşəkkülündə Mirzə Cəlilin ədəbi-estetik konsepsiyası mühüm rol oynamışdır. *"Cəlil Məmmədquluzadənin ağsaqqallıq etdiyi "Molla Nəsrəddin" ədəbi cəbhəsi"* [88, s.289]. Azərbaycan ədəbiyyatını da, ədəbi-tənqidi fikrini də yeni bir yüksəlişə çatdırmışdır.

Ədəbiyyat tariximizin bir sıra nümayəndələri haqqında müxtəlif məqalələr qələmə alan tanınmış yazıçı Məmməd Səid Ordubadi ədəbi tənqid sahəsində də səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Akademik İsa Həbibbəylinin vurğuladığı kimi, böyük ədibin ədəbi-tənqidi irsi geniş tədqiqat üçün zəngin material verir [93, s.87]. Yaradıcılığa hələ on doqquzuncu əsrdə başlayan, 1904-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetində çıxmış şeiri ilə ədəbiyyat aləminə qədəm qoyan M.S.Ordubadi sonrakı illərdə bir çox mətbuat orqanlarında ("Molla Nəsrəddin", "Səda", "Tazə həyat", "Sədayi-həqq", "Həqiqət", "İqbal" və s.) müxtəlif janrlı ədəbi və publisistik əsərlər, o cümlədən

tənqidi məqalələr də dərc etdirmişdir ki, bunların müəyyən bir qismi onun Ordubadda, ardınca isə Culfada yaşadığı illərin məhsuludur.

Ədibin Naxçıvan bölgəsindəki fəaliyyətinin haçnadək davam etməsi barədə bir neçə fərqli məlumat nəzərə çarpmaqdadır. Belə ki, onun həbs olunub sürgünə göndərilməsini 1913-cü, 1914-cü, 1915-ci ilə aid etmək barədə mülahizələr vardır [10, s. 49] 1913-cü il tarixi ümumən inandırıcı deyil, çünki həmin il boyunca ədib mətbuatda bir sıra yazılar dərc etdirmişdir ki, onların bir çoxunun mövzusunda, mündəricəsindən Naxçıvanda qələmə alınması ilk baxışda nəzərə çarpır. Deməli, ən azı 1914-cü ilin əvvəllərində M.S.Ordubadi Naxçıvan bölgəsində yaşamışdır.

Hələ 1904-cü ildə “Şərqi-Rus”da dərc olunmuş ilk şeirlərində (“Ədəbiyyat”, “Xabi-qəflət” və s.) M.S.Ordubadi “köhnə işlərdən səmər olmadığını”, “dərviş nağılına qulaq asmağın” vaxtının keçdiyini bildirmiş, bütün sahələrdə, o cümlədən maarif və mədəniyyət mühitində yeniləşmə zərurətini vurğulamışdı. Belə nümunələr *“M.Səidin artıq tədricən yeni əsrin şeir ənənələri üstündə kökləndiyini nümayiş etdirir”* [155, s.111]. 1906-cı ildə Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində çap olunmuş “Qəflət” adlı kitabçasında M.S.Ordubadi Vətənin və xalqın geriliyindən, cəhalət və fanatizm girdabında əzab çəkməsindən söz açıb yurddaşları tərəqqiyə, müasirləşməyə çağırarkən ədəbiyyatın vaxtı keçmiş epiqonçuluqdan qurtulmasının vacibliyinə, onun qarşısında duran vəzifələrə də münasibət bildirmişdi. Şair yazırdı:

Deyin ol şairə: - Çox da çürütmə Qeysi, Fərhadı,
Olar səhranişin olmuşdular eyni-səfahətdən...

Sizə məşğul olub, qılsın ibadət, ya ki, qəm çəksin?
Qəzəl bazarı keçdi, düşdü şahbeyt qiymətdən.

Dəxi tərif qılma dilbərin zülfi-pərişanın,
Pərişan eylədiz islamı, xali qaldı behcətdən.

[197, s.312]

Göründüyü kimi, yeni mərhələdə söz sənətinin qarşısında ciddi vəzifələr durduğunu dərk edən M.S.Ordubadi Şərq, o cümlədən Azərbaycan klassik

ədəbiyyatında Qeys (Məcnun), Fərhad kimi ənənəvi obrazlarla bağlı dəfələrlə işlənmiş məhəbbət mövzularının öz dövrünü başa vurduğunu, “dilbərin zülfi-pərişanını tərif edən” qələm sahiblərinin son nəticədə xalqı pərişanlıqə saldığını, şadlıqdan uzaqlaşdırdığını, “qəzəl bazarının keçdiyini” diqqət mərkəzinə çəkmiş, şair və yazıçıları müasir tələblər səviyyəsində yazıb-yaratmağa səsləmişdir.

Ədəbiyyatşünas F.Vəzirovanın haqlı qənaətinə görə: *“M.S.Ordubadinin ədəbi tənqid haqqında fikirlərini öyrənmək üçün onun 1910-cu ildə yazdığı və “Səda” qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsi də maraqlıdır. Burada onun “Baği-şah və ya Tehran faciəsi” adlı dram əsərini tənqid edən iki nəfərə cavab verilir. Ordubadi məqalədə bədii əsərin ideyası, sənətkarın hadisə və şəxslərə münasibəti, ədəbi tənqidin vəzifəsi haqqında fikirlərini yazmışdır”* [244, s. 56]. Bəllidir ki, görkəmli ədibin “Baği-şah, yaxud Tehran faciəsi” əsəri 1909-cu ilin yanvarında Bakıda “Səda” qəzetinin 14-cü, 15-ci, 17-ci və 18-ci saylarında oxuculara çatdırılmışdı. İki pərdə, dörd şəkildən ibarət bu faciədə cəmi üç surət var: İrannın o vaxtkı rəhbəri Məhəmmədəli şah, hərbiyyə vəziri Əmir Bahadır Cəng və həmin ölkədəki çar qoşunlarının komandanı polkovnik Lyaxov. Burada əsas mövzu olaraq İranda məşrutəçilərin cəzalandırılması, məclisin topa tutulması kimi məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilmişdi.

Əsərin dərci ədəbi mühitdə maraq doğurmuş, M.S.Ordubadi bununla əlaqədar bir sıra məktublar almışdı. M.S.Ordubadi Bakıda çıxan “Səda” qəzetinin 9 fevral 1910-cu il tarixli 33-cü sayında verilmiş “Tənqidçilərimizə” adlı məqaləsində bu məktublardan ikisinə münasibət bildirmişdi. Tiflisdən İbrahimzadə imzalı müəllif ədibə göndərdiyi məktubda ona irad tutmuşdu ki, əsərdə obrazların danışığında sözlərin şivəsi dəyişilmiş, digər tərəfdən də yalnız şah, əmir və Lyaxovdan söz açılmışdır. Niyə digər şəxslərin obrazı yaradılmamışdır?

M.S.Ordubadi həmin məqalədə İbrahimzadəyə xitabən yazırdı: *“Biz o vaxtlar Tehranda olmadıq və fonograf makinası qoyub şahın danışıqları sözlərin şivə və üslubunu cəlb və əxz edə bilmədik ki, sizin hüzurunuza göndərməklə başı uca olaq.*

Əvvəla, Baği-şahın söhbətləri, necə ki, hökumətin rəsmi lisanı farsca olmuş, mən yazdıqlarım isə türkcədir. İkinci, mənzurum Baği-şahın və Tehranın şurişini,

vəziyyətini yazmaq deyil idi, çünki həmin hadisələr teleqramlar və qəzetə müxbirlərinin qələmləri vasitəsi ilə dünyanın hər tərəfində məlum olmuşdur. Mənim qəsdim şahın məzəcindəki mütərəddid olan istiqaməti göstərmək və o cəbanəti və o cəbanətdən hasil olan şiddəti-iztirabını bildirmək idi. Üçüncü, şahın dərbarında adam çox olduğuna heç şəkk yoxdur. Ancaq onları yazmağa iki maneə var idi. Birisi, əsərimizi teatro surətindən çıxarıb roman və tarix şəklinə salması, biri də qələmin qüdrətinin o qorxulu yerlərə irişə bilməməsidir” [196, s.311-312].

Yuxarıdakı parçada M.S.Ordubadinin bədii yaradıcılıq barədə maraqlı düşüncələri diqqəti çəkir. Məqalə müəllifi hər şeydən öncə, diqqəti ona yönəldirdi ki, hətta real prototiplərə malik bədii əsərdə də təsvirlər, obrazların danışıqı sadəcə həyatın eynilə təqlidi, “fonoqraf makinası”na köçürülmüş təkrarı olmamalıdır. Digər tərəfdən, mövzu üçün seçilmiş həyat materialındakı bütün məqam və surətlərin bütövlükdə bədii əsərdə verilməsi imkansızdır. Yazıçı onu düşündürən başlıca mətləbin bədii təcəssümünə imkan verən əsas məsələləri diqqət mərkəzinə çəkir. M.S.Ordubadi həmin məqalədə tənqidçinin ayrı-ayrı ədəbi janrların spesifik təsvir imkanlarını da nəzərə almasını vacib saymış, romandan fərqli olaraq dram əsərində çoxsaylı obrazların yaradılmasına zərurət olmadığını vurğulamışdır. Əks yanaşma əsəri “teatro surətindən çıxarıb roman və tarix şəklinə” salardı. Nəhayət, yazıçı “qələmin qüdrətinin o qorxulu yerlərə irişə bilməməsini” deməklə çap hökuməti dövründəki senzuranın sərt tələblərinə də işarə etmişdir.

Mirzə Məhəmməd imzalı müəllif isə M.S.Ordubadiyə irad tutmuşdu ki, o, “Baği-şah, yaxud Tehran faciəsi” əsərində bütün təqsirləri əmirin boynuna yıxıb, şahı təmizə çıxarmışdır. M.S.Ordubadi “Tənqidçilərimizə” adlı məqaləsində bu məsələyə də münasibətini bildirmişdi: “Mənim qəsdim əmirin şah ilə, şahın əmir ilə olan rəftar və münasibətini bildirmək idi.Yoxsa mən mühakiməçi deyiləm” [196, s.312]. Bununla M.S.Ordubadi demək istəyirdi ki, bədii əsər müəllifi birtərəfli mühakiməçi deyil, o, hadisə və obrazları əsaslandırılmış şəkildə təsvir etməlidir, nəticə çıxarmaq və dəyərləndirmək isə oxucuların, ədəbi ictimaiyyətin seçim və yanaşmasından asılıdır.

M.S.Ordubadinin yaradıcılığının Naxçıvan dövründə qələmə aldığı “Bizdə tənqid” adlı məqaləsi də bu baxımdan maraqlıdır. Bu ədəbi-tənqidi məqalənin də

yazılmasının özünəməxsus tarixçəsi vardır. Belə ki, şair-publisist Əliqulu Qəmküsar "Molla Nəsrəddin" jurnalının 05 aprel 1913-cü il tarixli 11-ci sayında (bu zaman artıq Ə.Qəmküsar Mirzə Cəlilin dəvəti ilə Tiflisə gəlmişdi və onunla birlikdə jurnalın nəşrinə rəhbərlik edirdi) dərc olunmuş "Əliyüngüllük" adlı felyetonunda M.S.Ordubadinin "Qanlı sənələr" kitabı barədə istehza ilə belə yazmışdı: *"Qafqazımızda ikinci dərəcədə ədib sayılan Məmməd Səid Ordubadi "Qanlı sənələr" kimi kitab yazıb biz müsəlmanların boynuna o böyüklükdə haqq qoyubdu"* [177, s.533].

Ə.Qəmküsar həmin felyetonda Əliabbas Müznib, Əli Razi Şəmçizadə və bəzi digər qələm sahiblərini də tənqid etmişdi və bu tənqidlərdə müəyyən birtərəfli məqamlar da vardır. O cümlədən M.S.Ordubadinin 1905/1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-azərbaycanlı münaqişəsindən, bədnam ermənilərin törətdiyi vəhşiliklərdən konkret faktlar əsasında söz açan "Qanlı sənələr" əsərini Ə.Qəmküsarın lazımınca dəyərləndirməməsi də aşkar görünür. M.S.Ordubadi "Sədayi-həqq" qəzetinin 17 dekabr 1913-cü il tarixli 289-cu sayında dərc etdirdiyi "Bizdə tənqid" adlı məqaləsində Ə.Qəmküsarə xitabən onun oxuduğu mətnlərdən düzgün nəticələr çıxara bilmədiyini, ona görə də tənqidlərinin əsassız olduğunu "istehza və bir qədər də qeyri-təvazökarlıqla" [130, s.125] belə ümumiləşdirmişdi: *"Yeni müdirimiz (Ə. Qəmküsar -A.A.), bəndənin "Qanlı sənələr" namında əsərimi tənqid etmişdiniz. Haqqımda böyük mərhəmət olduğu üçün şadlığımdan təşəkkürə belə qadir ola bilmədim. Tənqidiniz haqlı idi. Zira o qədər savadınız vardır ki, türki bir şey oxuyub baş çıxarırsınız... Bizim kimi yarımçıqlara tənqid gözəl bir dərs olduğu üçün biz əbədən bu təhsildən qaçasız deyiliz"* [130, s.125-126].

Ə.Qəmküsarın din xadimi Mirməhəmmədkərim ağa tərəfindən ərəb yazıçısı Cürçi Zeydanın "Üzrayi-Qüreyş" əsərinin tərcüməsini pisləməsi də M.S.Ordubadinin narazılığına səbəb olmuşdu. O, Ə.Qəmküsarı obyektivliyə səsləyir, mütərcimin xidmətlərini dəyərləndirməyi lazım bilirdi: *"Nə qədər Mirməhəmmədkərim "Üzrayi-Qüreyş"i tərcümə etməmişdi, siz cənab o kitabın adını belə eşitmişdinizmi? Yəinki sizdə bir elə mahiyyət, bir elə iqtidar vardır ki, ərəbi ibarə bir kitabı*

Mirməhəmmədkərimimiz kimi deyil, ondan da alçaq tərcümə etməyə qadir olaydınız?” [130, s.126]

M.S.Ordubadinin “Bizdə tənqid” məqaləsinin dərcindən az sonra, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 30 dekabr 1913-cü il tarixli 29-cu sayında Ə.Qəmküsar “Dəyəmək” başlıqlı satirik şeirində M.S.Ordubadini tənqid edərək yazırdı:

Bir mühərrir ki, eyib- nöqsanı
Yazdığı cümlədə pədid olsun...

Saxlasın Mirmuxammedin tərəfin,
Canü dildən ona mürid olsun.

Əcəba, böylə bir şəqavət ilə
Yaraşarmı, adı Səid olsun?!

[177, s.677]

M.S.Ordubadi ədəbi-tənqidi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə dünya ədəbiyyatının bəzi nümayəndələri haqqında da öz düşüncələrini qələmə almışdır. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1908-ci ildəki 11-ci sayında “Hərdəmxəyal” imzasıyla verilmiş “Tolstoy” adlı yazısında [179, s.88-89] əvvəlcə görkəmli sənətkarın yaradıcılığının dünya şöhrətinə diqqət yönəltdi. Davamında isə dünyanın müxtəlif ölkələrində bu yubileyə *“hazırlıqdan danışan M.S.Ordubadi jurnalın ümumi üslubuna uyğun şəkildə ədəbi irsə laqeyd münasibətin təzahürlərini tənqid edirdi”* [29, s. 65]. Sonrakı satirik sadalamalar (Tolstoy yubileyinə gedəcək şəxslər sırasında naxçıvanlı hacı, ordubadlı məşədi) tənqidi qayəni daha da aydınlaşdırır. Bu kimi məqalələrdə Ordubadi dünya ədəbi prosesinə də müəyyən bələdliyini nümayiş etdirmiş, həmçinin oxucuların diqqətini məşhur ədiblərin əsərlərinə yönəltmək məqsədi daşımışdır.

Bu müfəssəl təhlillər də göstərir ki, *“əsl ədəbi-bədii tənqid obyektiv, müstəqil tənqiddir”*, - deyən [196, s.357] M.S.Ordubadinin özünün ədəbi-tənqidi görüşləri də bu ali tələbə cavab verirdi.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində tənqiddin inkişafında tanınmış şair-publisist Əliqulu Qəmküsarın da ciddi xidmətləri olmuşdur. Bu cəhətdən onun ədəbi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünə (1913-cü ilə qədərki mərhələyə) aid müvafiq materiallara nəzər salmaq yerinə düşər. Ə.Qəmküsar da ədəbiyyatın qarşısında duran müasir tələbləri diqqət mərkəzinə çəkir, vaxtı keçmiş mövzulara və bədii ənənələrə tənqidi yanaşırdı. Akademik İsa Həbibbəylinin yazdığı kimi: *”şeyrin köhnəlmiş ənənələrinə qarşı mübarizə, digər mollanəsrəddinçilər kimi, Ə.Qəmküsarın da başlıca məramına çevrilmişdir”* [108, s.46]. Naxçıvanda yaşayan mərsiyəçi, epiqonçu şair Molla Mahmud Çakərin qələm məhsullarına Ə.Qəmküsarın münasibəti bu baxımdan səciyyəvidir. Müxtəlif əsərlərində bu mövhumatçının əməllərini ifşa edən Ə.Qəmküsar “Molla Nəsrəddin” jurnalının 14 fevral 1910-cu il tarixli 7-ci sayında “O taylı” imzasıyla verilmiş “Nəzirə” adlı şeirində münasibətini daha konkret şəkildə ortaya qoymuş, “Çakərin realist ədəbiyyatın yaradıcılıq prinsiplərinə əməl etmədiyini” (144, s. 57) “latayilat”, yəni boş, mənasız şeylər yazdığını nəzərə çatdırmışdır:

Mənim ey naxçıvanlı şairə heyran olan könlüm,
Yazan latayilatə matü sərgərdan olan könlüm...

O cür şair çıxar mənbərdə hər il xalqı süng eylər,
Genə şərm eyləməz, söylər: mənim giryan olan könlüm...

(153,s.18)

Satirik şair bu mənzumədə Çakərin yazdıqlarının əhəmiyyətsizliyinə diqqət yetirmiş, “həm şair, həm molla, həm şeytan olan” qələm əhlinin mənəvi rəzalətini pisləmişdi. Sənətkarın şəxsiyyətinin kamilliyi məsələsinə xüsusi fikir verən Ə.Qəmküsar bu şeirdə M.M.Çakərin ədəbiyyat, mətbuat aləmindəki prinsipsiz hərəkətlərini də tənqid hədəfinə çevirmişdi:

Danan “Tazə həyat”ın, “İttifaq”ın pulların savsem,
Yazıb “Zənbur”un üstə arizi-divan olan könlüm.

[153, s.19]

Bu misralar heç də təsadüfdən yaranmamışdı. Tədqiqatlarda vurğulandığı kimi, Ə.Qəmküsardan əvvəl yazıçı-publisist Haşım bəy Vəzirov “Birinci qurd-Naxçıvanda” adlı məqaləsində (“İttifaq” qəzeti, 19 mart 1909-cu il) Molla Mahmud Çakərin qəzet və jurnalların satış, yaxud abunə pullarını mənimsədiyini pisləmişdi [116, s.37]. Şeirir sonunda Ə.Qəmküsar Çakər kimi məhdud dünyagörüşlü qələm sahiblərinə tənqidi münasibətinin davamlı olacağını da vurğulamışdı:

Əgər ölsən də, söz yox ki, O taylı səndən əl çəkməz,
Yazar, tənqid edər hər feylini insan olan könlüm.

[153,s.19]

M.M.Çakər mərsiyə və sinəzənlərlə yanaşı, tədrisən müasir mövzulara da meyl göstərmiş, bu yöndə də bir sıra əsərlər qələmə alaraq mətbuatda dərc etdirmişdi. Heç şübhəsiz ki, bu prosesdə Ə.Qəmküsarın tənqidlərinin də müəyyən təsiri olmuşdu.

Ə.Qəmküsarın müasir ədəbiyyatı sağlam inkişaf yoluna yönləndirmək sahəsində ədəbi-tənqidi fəaliyyətindən danışıarkən onun Bakıda 1911/1912-ci illərdə çıxmış “İşıq” adlı mətbuat orqanına münasibəti də maraq doğurur. Azərbaycanda qadınlar üçün nəşr olunan ilk mətbuat orqanı kimi “İşıq” özünəməxsus tarixi rol oynamışdır. Bununla yanaşı, onun bir sıra hallarda müasir mövzu və ideallardan uzaq düşməsinə dövrün qabaqcıl ziyalıları, o cümlədən Ə.Qəmküsar da nəzərdən qaçırırmırdı. “Molla Nəsrəddin”in 5 iyun 1911-ci il tarixli 21-ci sayında şair yazırdı:

*Bizləri məfluk edən hər adəti-millətimizi
Əcnəbilər dayıma təyibü təlin eyləyir.
Leyk böylə iftəzahatın qüsurun qanmayıb
Bax, “İşıq”da gör Xədicə bir nə təhsin eyləyir.*

[153,s.78]

“Molla Nəsrəddin”in 04 noyabr 1907-ci il tarixli 41-ci sayında dərc olunmuş “Qatış-bulaş” felyetonunda isə Ə.Qəmküsar ədəbi dilimizi lüzumsuz alınmalarla ağırlaşdıran başabəla yazarlara istehzal münasibət ifadə etmişdi: “Çünki əgər türk dilində yazaram, deyəllər, fars, ərəb dillərini bilmir, əgər fars dilində yazaram, deyəllər, türk və ərəb dillərindən xəbəri yoxdur. Və əgər ərəb dilində yazaram,

deyallər, türk və fars dillərindən məhrumdur...Yaxşısı odur ki, mən ... bu üç dili qatış-bulaş edəm...Oxuyan başa düşər düşsün, düşməz düşməsin” [153, s.95].

Ə. Qəmküsarın Bakıda çıxan “Yeni füyuzat” jurnalının 30 noyabr 1910-cu il tarixli 7-ci sayında “Əli bəy Hüseynzadə həzrətlərinin Qafqaziyadan mühacirəti münasibətilə” qeydi ilə verilmiş “Təhəssürat” adlı səkkiz bəndlik şeiri isə onun müasiri olan ədiblərin sənət və şəxsiyyətinə münasibətinin ifadəsi kimi maraq doğurur. Onu da deyək ki, Ə.Qəmküsarın “Seçilmiş əsərləri”ndə (2006) yanlış olaraq bu əsərin sonuncu üç bəndi bir şeir, ilk beş bəndi isə başqa şeir kimi verilib [153, s.85-86]. Halbuki bu, bir şeirdir və “Yeni füyuzat”da da bütöv haldadır [248, s.142-144]. Həmin şeir füyuzatçılarla mollaənəsrəddinçilər arasında qarşılıqlı hörmətin olduğunu göstərməklə yanaşı, konkret şəkildə Ə.Qəmküsarın məşhur ədib Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-ictimai fəaliyyətinə, böyük xidmətlərinə verdiyi yüksək qiyməti əks etdirir. Ə.Hüseynzadənin Qafqazı tərk etməsindən kədərlənən, “Səndən eylər bu millət istimdad, ona sizlərsiniz yeganə pənah”,- deyən Ə.Qəmküsar belə dəyərli ziyalıların Vətəndən uzaq düşməsinə təəssüflənir, böyük ədibə xoş arzularını bildirir, onun qürbətə getsə də unudulmayacağını nəzərə çatdırırdı. Şeirinin sonunda Ə.Qəmküsar: “açılır başqa bağzari-bəyan”,- deməklə yeni ədəbi qüvvələrə inamdan doğan təskinlik düşüncələrini də poetik şəkildə ümumiləşdirmişdir.

İlk dəfə “Yeni füyuzat” jurnalının 11 yanvar 1911-ci il tarixli 2-ci sayında dərc olunmuş “Şəhidi-hürriyyət Səid Səlmasinin ruhuna ithaf” adlı təsirli şeiri həm də Ə.Qəmküsarın müasiri olan sənətkarların yaradıcılığına, cari ədəbi prosesə yanaşmasının ifadəsi kimi diqqəti çəkir. [153, s.86-87]. Akademik İsa Həbibbəylinin yazdığı kimi: *“Doğrudur, S. Səlmasi yaradıcılığı etibarilə mollaənəsrəddinçi deyildi. Lakin bir müddət Bakıda yaşaması, Şimali Azərbaycan ziyalıları, xüsusən Ə.Qəmküsarla məslək dostluğu, habelə məşrutə hərəkətində fəal iştirakı onda mollaənəsrəddinçilərə yaxın və doğma bir dünyagörüş formalaşdırmışdır*” [88, s.339].

Səttarxan hərəkətində yaxından iştirak edən gənc şair Səid Səlmasi 24 fevral 1909-cu il tarixdə şah qoşunları ilə döyüşdə şəhid olmuşdu. Ə.Qəmküsar yaxın dostunun ölümündən möhkəm sarsılmış, Bakıda çıxan “Tərəqqi” qəzetinin 6 mart 1909-cu il tarixli 50-ci sayında “Culfalı” imzası ilə “Səid Səlmasi” adlı nekroloq, 07

aprel 1909-cu il tarixli 72-ci sayında isə “Ə.Qəmküsar” imzasıyla “Şəhidi-mərhum Səid Səlmasinin tərcümeyi-halı” adlı məqalə dərc etdirmişdi. Prof. İslam Ağayevin haqlı qənaətinə görə: “*Ə.Qəmküsarın ilk dəfə olaraq S.Səlmasinin tərcümeyi-halını yazması və ona alovlu şeir həsr etməsi*” [3, s.20] bu şairlərin yaxın dostluğundan, əqidə birliyindən soraq verirdi.

“Şəhidi-hürriyyət Səid Səlmasinin ruhuna ithaf” adlı yeddi bəndlik şeirində Ə.Qəmküsar müasiri olan şəhid şairin sənət və şəxsiyyətinə, amal və əməlinə böyük ehtiramını ifadə etmiş, onun ölümündən doğan dərin kədəri yanıqlı bir tərzdə ümumiləşdirmişdir. O, bu şeirində S.Səlmasinin “Füyuzat” jurnalının 1907-ci ildəki 25-ci sayında çıxmış “Ləyalıyi-iztirar” şeirinin son misralarını da cüzi dəyişikliklə vermiş, gələcək səadətə yönələn şanlı ideal naminə şəhidliyə qovuşan nakam şairin sənət və şəxsiyyəti ilə bağlı ədəbi düşüncələrini nəzərə çatdırmışdı:

Dediyin tək həyati-istiqlal
Oldu axır fədası məsləkinin.
Can nisar etdin, etdin istikmal,
Qaim oldu əsası məsləkinin.

[248, s.255]

Ə.Qəmküsarın yaradıcılığının Naxçıvan dövründəki ədəbi-tənqidi görüşlərində teatr məsələləri də müəyyən yer tutur. O, Culfada yaşadığı illərdə teatr tamaşalarının hazırlanmasında iştirak etməklə yanaşı, ayrı-ayrı tamaşalar barədə xəbərlər, resenziyalar da yazmışdır. Bu baxımdan Bakıda çıxan “Günəş” qəzetinin 26 dekabr 1910-cu il tarixli 101-ci sayında “Sənayeyi-nəfisə” başlığı altında “Əliqulu Nəcəfzadə” imzası ilə dərc olunmuş bir məqaləsinə nəzər salmaq yerinə düşər. “Bizə yazırlar. Culfadan” cümləsi ilə başlanan məqalənin əvvəlində Ə. Qəmküsar millətin sosial-mədəni tərəqqisində teatrın da böyük əhəmiyyət daşdığını diqqət mərkəzinə çəkərək yazırdı: “*Məktəb və cərayid nə qədər tərəqqi və təaliyə xidmət edirsə, bir o qədər dəxi teatr millətin maddi və mənəviyyatın islah edir*”. Ədib böyük müasiri Mirzə Cəlil kimi, onu da vurğulayırdı ki, mədəniyyətdən, o cümlədən teatrdan uzaq düşmək mahiyyət etibarını ilə kəsalət və bətalətə düçar olmaqdır. Bunun ardınca isə teatrın inkişafı yolunda mətanətlə çalışanların əməyini təqdir edən Ə.Qəmküsar

bildirirdi ki, Culfada bir il öncə (1909-cu ildə- A.A.) teatr həvəskarları cəmiyyəti yaradılmışdır. Ə.Qəmküsar səhnədə oynanılmaq üçün seçilən dramatik əsərlərin tərbiyəvi əhəmiyyətinə xüsusi fikir verdiklərini, əhalinin də tamaşaya qoyulan əsərləri maraqla qarşıladığını fərəhlə oxuculara çatdırırdı: *“Bir para əxlaq və məişətə dair pyesalardan səhneyi-tamaşaya qoyuruq və keçən baharda M.Axundovun “Məstəli şah” komediyasını oynadığımız kimi, işbu dekabr ayını 9-da Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan” və 17-sində “Dağılan tifaq” faciələrini meydanı-tamaşaya vəz etdik və ...cəmaətimiz dəxi qayət şövq və həvəs ilə məclisimizi müşərrəf və müzəyyən buyurdular”*[3,s.23-24].

Ə.Qəmküsar 1917-ci ildə də bir müddət Naxçıvanda yaşamış, ədəbi-mədəni mühitdə fəallıq göstərmişdir. Həmin ildə onun təşəbbüsü və səyi ilə yaradılan “El güzgüsü” adlı dram dərnəyi region üçün çox ciddi əhəmiyyət kəsb edirdi [185, s.74]. Bu dram dərnəyində Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesi tamaşaya qoyulmuş və Şeyx Nəsrullah rolunu da şairin özü oynamışdır. Həmin tamaşa elmi fikirdə Naxçıvan teatrının o illərdəki uğurlarından biri kimi qiymətləndirilir [184, s.325]. Bundan sonra ardıcıl olaraq M.F.Axundzadənin “Molla İbrahim Xəlil kimyagər”, Ə.Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan”, N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” əsərləri Ə.Qəmküsarın rəhbərliyi altında tamaşaya qoyulmuşdur. “El güzgüsü” fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra Ə. Qəmküsar Rza Təhmasiblə birlikdə “Xeyriyyə” məktəbi nəzdində “İmdad” adlı yeni dram dərnəyi yaratmış, ədəbi-mədəni mühitin dirçəlişinə xidmət göstərmişdir. 1918-ci ilin 26 martında “Ölülər”in tamaşasından sonra baş verən təqib və təzyiqlər sonunda Ə.Qəmküsar Naxçıvanı tərk edərək Tiflisə dönmüşdür [57, s.65].

Ötən əsrin ilk onilliklərində Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkülündən danışarkən mütəfəkkir romantik ədibimiz Hüseyn Cavidin də xidmətlərini xatırlatmaq gərəkdir. 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetində dərc etdirdiyi “Urmiyədən məktub”, “Urmiyədən”, “Naxçıvandan təbsirə” kimi məqalələrində həmvətənlərimizin elmdən, maarifdən uzaq düşməsindən gileylənərək mədəni tərəqqi yolunda böyük əmək sərf edən Məhəmməd Tağı Sidqi kimi ziyalıların fəaliyyətini

örnek göstərən H.Cavid sonralar ədəbi-tənqidi mahiyyətli müxtəlif əsərlər də yazmışdır.

Bəllidir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi tənqidində müasir tələblərlə səsleşən yeni ədəbiyyat uğrunda mübarizə geniş yer tuturdu. Romantik ədib Hüseyn Cavid də bu proseslərdən kənarda deyildi. AMEA-nın müxbir üzvü K.Əliyev yazır: *“H.Cavidin yeni ədəbiyyat uğrunda apardıqları mübarizədə sənətə ictimai mətləblər və yüksək ideyalılıq baxımından yanaşmaq əsas prinsip idi”* [66, s.45]. Bu baxımdan onun Bakıda çıxan “Açıq söz” qəzetində 1915-ci ildə dərc olunmuş “Müharibə və ədəbiyyat” adlı silsilə məqalələrindəki bir sıra ədəbi-tənqidi mülahizələr diqqəti çəkir. Ədəbiyyatın təsir gücünü, oxucuların dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynadığını xatırladan H.Cavid yazırdı: *“Məsələn, bir gənc bir şeir, bir hekayə, bir roman, bir tarix, bir faciə oquyacaq olursa, dərhal kəndisinə ruhdaş, məsləkdaş olmaq üzrə bir qəhrəman seçər, bir tip bəyəni və o ruhda yaşamağa yeltənir və o məsləkdə yaşamaq istər...”* [36, s.235].

Ona görə də Cavid vacib sayırdı ki, ədəbiyyat ziyanlı, zərərli, zəhərli məsələləri deyil, millətə faydası olan mətləbləri əks etdirməlidir. *“Ədəbiyyat bir millətdəki əhvali-ruhiyyənin inikası deməkdir. Gələcək nasıl isə şimdiki ədəbiyyat və fəlsəfənin təsir və nüfuzuna qapılır”* [36, s.235], - deyən mütəfəkkir ədib öz məqaləsində R.Tofiq, Ə.Hamid, N.Kamal, V.Şekspir, J.J.Russo, L.N.Tolstoy kimi ədibləri məhz millət üçün faydalı əsərlər yazmış söz sənətkarları kimi təqdir edirdi.

1912-ci ildə məşhur tənqidçi Abdulla Surun vaxtsız vəfatı ilə əlaqədar qələmə aldığı məqalədə onun xidmətlərini yüksək qiymətləndirən H.Cavid “İqbal” qəzetinin 12 may 1913-cü il tarixli sayında dərc etdirdiyi “Cavablara cavab, yaxud son rica” məqaləsində özünün bəzi məsələlərlə bağlı ədəbi-estetik mövqeyini də vurğulamışdır. Məsələ bundadır ki, Bakıda çıxan “Şəlalə” jurnalı 1913-cü ildə H.Cavidin “Sevinmə, gülmə, quzum” şeirini bəzi “redaktə” ilə oxuculara çatdırmışdı. Bədii mətnə belə lüzumsuz müdaxiləni şair narazılıqla qarşılamış, bir sıra digər ziyalılar da bunu müəllif hüququnun pozulması və əsərin təhrifi sayaraq etirazlarını mətbuat səhifələrinə çıxarmışdılar. H.Cavidin məqaləsi mübahisələrə son qoymaq ricası ilə

yanaşı, ədəbi tənqidin bir sıra prinsiplərinin nəzərə çatdırılması baxımından da maraqlıdır.

Ədəbi tənqidin obyektiv, qərəzsiz, səmimi olmasını vacib şərt sayan H.Cavid həm də bildirirdi ki, ən böyük tənqidçi olan tarix hər şeyi nizamlayacaq, yerinə qoyacaq: *“Bir tənqid ki, məhəbbət və səmimiyyətdən ari, xudfuruşluq və xudkamlıq nəticəsi olaraq yürüdülürsə, əvvəla, yürüməz, daha doğrusu, yürüyəməz, yürüsə belə, əmin olmalı ki, səbatsız olur, çabuq yorulur. Tarixi-ədəbiyyat ki, münəqqidlərin ən qüdrətlisi, ən nüfuzlusudur, əsla qərəz-mərəz bilməyərək yalnız o, vaxtında hər kəsin haqqını kəndinə verir, verə bilir”* [66, s.37].

H.Cavidin 1919-cu ildə A.Şaiqlə birlikdə yazıb nəşr etdirdiyi “Ədəbiyyat dərsləri” kitabı isə onun ədəbi-nəzəri məsələlərə bələdliyinin ifadəsi idi. Həmin kitabda bədii təsvir və ifadə vasitələri, üslublar, ədəbi növlər, janrlar və s. barədə nəzəri müddəalar müvafiq nümunələr əsasında izah olunmuşdur [37].

Ötən əsrin əvvəllərində Qurbanəli Şərifzadənin bəzi məqalə və məktubları da o illərin ədəbi düşüncələrini əks etdirməsi baxımından diqqəti çəkir. Əziz Şərifin atası olan Q.Şərifzadə “İrşad”, “Tərəqqi”, “Molla Nəsrəddin” kimi qəzet və jurnallarda çıxış etmiş, Azərbaycan, eləcə də xarici Şərqlə mətbuatının bir sıra nümunələrini oxumuş, onların Naxçıvanda yaradılmış qiraətxanaya gətirilməsinə, əhali arasında yayılmasına çalışmışdır. Q.Şərifzadə dövrünün ədəbi prosesini diqqətlə izləmiş, müvafiq fikirlərini yazılarında ifadə etmişdir. Bəzi məqamlara nəzər salaq.

Bəllidir ki, 1911-ci ildə Azərbaycan ziyalıları Tiflisdə, Bakıda və Gəncədə böyük ədib Mirzə Fətəli Axundzadənin yüz illik yubileyini qeyd etmişdilər. Bu barədə o dövrün mətbuatında yazılar da verilmişdi. Tiflisdə olarkən həmin şəhərdə keçirilən yubileydə iştirak edən Q.Şərifzadə ədəbi həyat üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan bu tədbirin “İrşad” qəzetində çox da geniş işıqlandırılmadığını nəzərə alıb redaksiyaya məktub göndərmiş, yubileyi təfəssil ilə diqqətə çatdırmışdı. Məktubda deyilirdi: *“Müdiri-möhtərəm! Mərhum Mirzə Fətəli Axundovun yubiliyasını müfəssələn yazıb və məktub ilə bərabər idarənizə göndərdim ...”* “İrşad”ın keçən nömrəsində M.F.Axundovun yubiliyasına dair icmalən yazılan əhvalatı oxudum. Vəli çox müxtəsər yazılmışdı. Əgər daha müfəssəl yazılsaydı, bu işdə mübaşir olanlar və

zəhmət çəkənlər daha məmnun olardılar və həm də qarelər ətraflı müttələ olardılar”
[151, s.65].

Tiflisdəki yubileydə ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin məruzəsi, Abbas ağa Nazirin ustad ədibə həsr etdiyi şeiri oxuması, Eynəli bəy Sultanovun göndərilmiş təbrikləri nəzərə çatdırması, yubileydə gürcü ziyalılarının da iştirakı, tədbirin sonunda Ə.Haqverdiyevin Mirzə Fətəliyə həsr etdiyi pyesin tamaşası və s. barədə qeydlər Q.Şərifzadənin ədəbi fakt və hadisələri məharətlə təsvir etmək qabiliyyətini göstərir. Müxtəlif çıxışlardan böyük ədibin xidmətlərini dəyərləndirən parçaların seçilərək verilməsi də maraq doğurur. M.F.Axundzadə haqqındakı bir başqa yazısında isə Q.Şərifzadə əsas diqqəti onun ədəbi irsinin müasir əhəmiyyətinə yönəlmişdir, indiki zamanın qələm sahiblərinin onun əsərlərini təqdir etdiyini, böyük sənətkardan öyrəndiyini vurğulayırdı. Deməli, klassikaya müraciət Q.Şərifzadə üçün əslində müasir ədəbi inkişafın realist ənənələri davam və inkişaf etdirməsinin labüdlüyünü önə çəkmək baxımından da aktualıq daşıyırdı.

Qurbanəli Şərifzadənin mütəfəkkir ədibimiz Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı bir məktub da onun müasir ədəbi prosesi yaxından izləyib münasibət bildirməsinin səciyyəvi təzahürüdür. Ə.Hüseynzadənin 1908-1910-cu illərdə Bakıda “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət” qəzetlərində dərc olunmuş otuz oçerkdən ibarət “Siyasəti-fürusət” əsəri dövrün bir çox vətən və hürriyyət aşıqləri kimi, Q.Şərifzadənin də diqqətini çəkmişdi. Ədəbiyyatşünas O.Bayramlının yazdığı kimi: *“İstibdadın ifşası, azadlığın tərənnümü Ə.Hüseynzadənin bütün əsərlərində olduğu kimi, mürəkkəb və ictimai-siyasi mündəricə ilə dolğun “Siyasəti-fürusət” adlı irihəcmli əsərində də bütün dərinliyi və çoxcəhətliliyi ilə bir küll halında təzahür olunmuşdu”*[123,s.3].

“Siyasəti-fürusət”in hər yeni oçerkinin dərcini intizarla gözləyən Q.Şərifzadə Əli bəyə məktubunda silsilənin davamını da yazmasını, belə əsərlərin millətin tərəqqisi, istiqlalı üçün böyük əhəmiyyətini vurğulayırdı: *“Millət həmişə yatmaz, oyanır... O zaman əsərlərinin bəhası canlar olur, könüllər olur... Ey həkimiyeganəmiz! Əmin olunuz, indi qara mürəkkəb ilə yazılan nəsayehi-həkimanələriniz gələcəkdə altunlar ilə yazılar...”* O da nəzərə çarpır ki, Q.Şərifzadə “surətgerlərin” (ənənəvi məhəbbət və gözəllik mövzusunə qapanan şairlərə işarədir-A.A.) dövrünün

keçdiyini bildirir, ədəbiyyatın ali vəzifəsi kimi millətin həyatını, onun nicatı üçün zəruri olan ideya və düşüncələri təsvir etməyin vacibliyini vurğulamaqla söz sənətinin qarşısında duran yeni vəzifələri dərinlən anlayan tənqidçi kimi çıxış edirdi: *“Təsviri-cismanini surətğərlərə buraqınız də, millətinizin amalını, əfkarını, əxlaqını təsvir ediniz. Zira mənəvi surətğərə artıq ehtiyacımız var”* [151, s.181-182].

Həmin yazısında Q.Şərifzadə yeni mərhələdə ədiblərin qarşısında duran vəzifələrdən bəhs edərkən romantik şair Məhəmməd Hadinin ilk dəfə “Füyuzat” jurnalının 1906-cı ilin noyabrında çıxmış 1-ci sayında, sonra isə şairin “Firdovsi-illamat” kitabında (1908) nəşr olunmuş “Qələmə” adlı şeirindən bəzi misraları da xatırlatmışdır. Görünür ki, Q.Şərifzadə M.Hadi yaradıcılığını da yaxından izləmişdir. Dövrün M.Şahtaxlı, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, M.Ə.Sabir və digər tanınmış ziyalıları ilə məktublaşmaları da Q.Şərifzadənin ədəbi proses ilə sıx əlaqəsindən, ötən əsrin əvvəllərində Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkülündə yaxından iştirakından soraq verir.

Tədqiqat göstərir ki, XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan mühitində ədəbi tənqidlə məşğul olanlar ədəbiyyatın ali məramını, qarşısında duran müasir vəzifələri dərinlən dərk etmiş, onun həm mövzu, ideya, məzmun, həm də bədiilik baxımından kamilliyini vacib saymışlar. Bəzən polemikalar sərtləşib bir az əndazədən çıxsa da, əksər hallarda Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələri tənqidin inkişaf naminə olduğunu qəbul etmişlər. Məsələn, naxçıvanlı gənc nasir Əli Səbrinin 1913-cü ildə çapdan çıxmış “Solğun çiçək” romanı haqqında “İqbal” qəzetində irihəcmli resenziya dərc etdirən tənqidçi Seyid Hüseyn Kazımoğlu əsər barədə bəzi iradlarını da yazmışdı. Əli Səbri isə qəzetin 13 oktyabr 1913-cü il tarixli sayında dərc etdirdiyi məktubda tənqidçinin iradlarından məmnun qaldığını və ona təşəkkürünü bildirmişdi [239, s.480-481]. Belə davranış yazıçı-tənqidçi münasibətləri tarixində örnək hallardandır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, ötən əsrin əvvəllərində Naxçıvanda ədəbi tənqid özünün təşəkkül mərhələsini keçirmiş, M.T.Sidqi, M.Şahtaxlı, C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov, M.S.Ordubadi, H.Cavid, Q.Şərifzadə, Ə.Qəmküsar və digər ədiblər bu prosesdə fəal rol oynamışlar.

1.2. 1920-1940-cı illərdə ədəbi tənqidin inkişaf problemləri

Naxçıvanda iyirminci əsrin ilk iki onilliyində təşəkkül mərhələsini keçirən ədəbi tənqidin 1920-ci ildən sonrakı inkişaf mənzərəsi mürəkkəb xarakterlidir. Həmin dövrün ədəbiyyatında olduğu kimi, ədəbi tənqidində də inkişaf birxətli mahiyyət daşımamış, təzadlar və ziddiyyətlərlə müşayiət edilmişdir. Bu isə mövcud quruluşun ideoloji doktrinalarının tələbləri ilə bilavasitə əlaqədar idi. 1920-ci ildə Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra digər sahələrdə olduğu kimi, yaradıcılıq sahələrində də sosializm prinsiplərinin qeyd-şərtsiz tətbiqinə başlandı. Yeni cəmiyyət quruculuğu adı altında aparılan siyasət əslində daha çox hakimiyyət orqanlarının ideoloji əlavəsinə, tələb və tapşırıqlarının ifadəçisinə çevrilən ədəbiyyatın da formalaşdırılması prosesini şərtləndirdi.

Artıq 1920-ci illərdə milli ruhlu ədiblər sıxışdırılır, təqib və tənqid olunur, ədəbi mühitdən uzaqlaşdırılırdı. Cəzalara məruz qalanlar, həbsə salınanlar da az deyildi. Bu yanlış siyasət 1930-cu illərdə daha geniş miqyas almış, amansız repressiyalar törədilmişdi. O zamanın hakimiyyət dairələri sosializmi, sovet cəmiyyətini təbliğ edən əsərlərin yazılmasını bir vəzifə olaraq önə çəkirdilər. Professor Yavuz Axundlu Sovetlər Birliyinin hər yerində olduğu kimi, Naxçıvanda da analoji proseslərin getdiyini qeyd edərək yazmışdır: *“Tezliklə “kənar səslər” susduruldu, nəticədə isə monoton ədəbiyyat formalaşmağa başladı. Sosialist quruluşunu tərənnüm edən ədəbi qüvvələr üçün şərait yaradılması, onların əsərlərinin geniş şəkildə təbliği və nəşri 1920-1930-cu illərin aparıcı meyllərindən idi”* [9,s.13].

Bədii yaradıcılıqda olduğu kimi, ədəbi tənqiddə də sosializm platforması qısa müddət ərzində ön plana keçdi. Ədəbi tənqid daha çox ideoloji siyasətin üzvi komponenti kimi çıxış edir, müasir ədəbiyyata, müxtəlif sənətkarların əsərlərinə qiymət verərkən ilk növbədə məhz sosioloji metodun prinsiplərinə əsaslanır, ictimai mündəricə amilini önə çəkirdi.

Ədəbiyyatşünas Şamil Salmanov “Oktyabr və Azərbaycan ədəbi tənqidinin inkişafı” məqaləsində yazırdı: *“Azərbaycan ədəbi tənqidinin ilk nümunələrini*

yardanlar sırasında gördüyümüz Ə.Nazim, M.Quliyev, H.Mehdi, H.Zeynalli, M.Rəfili, A.Musaxanlı, M.K.Ələkbərli, Ə.Şərif, H.Nəzərli, T.Hüseynov və başqalarının öz məqalələrində proletar ədəbiyyatının yaradılması və inkişaf etdirilməsi problemləri, onun novator mahiyyəti ətrafında söhbət gedirdi, marksist-leninçi sənət nəzəriyyəsi işlənilib hazırlanırdı” [215, s. 34].

Qeyd olunan novatorluq isə ilk növbədə məhz marksist-leninçi təlimin prinsiplərinin önə çəkilməsindən ibarət idi. Ədəbiyyatşünaslıqda vurğulandığı kimi: “inqilabın, inqilabi zamanənin mənafeyi onların (1920-1930-cu illərdəki tənqidçilər nəzərdə tutulur - A.A.) ədəbiyyata və sənətə də münasibətində həlledici rol oynayır” [226,s.261]. Ş. Salmanovun bu fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, “*yeni ədəbiyyatın təcrübələri o vaxt (1920-ci illər nəzərdə tutulur-A.A.) hələ çox az və təşəkkül etmək üzrə olduğundan, onun gerçəkliyi bədii idrak imkanlarının yetkin olmadığından bu ədəbiyyatın hadisələrini, gündəlik inkişafını izləyən, ən mühüm faktlarına həssas olan ədəbi tənqiddə də müəyyən bir çatışmazlıq, yaradıcılığın mahiyyətinə səthi baxış və s. bu kimi kəsirlər vardı”*[214,s.79].

Professor Nizaməddin Babayev (Şəmsizadə) də 1920-1930-cu illərin ədəbi fikrinə həsr etdiyi kitabında analoji qüsuralara qısa şəkildə nəzər yetirmişdir: “*Yeni həyatın tələbinə uyğun olaraq tənqiddə və ədəbiyyatşünaslıqda da, ümumiyyətlə, bütün bədii yaradıcılıq, habelə ideoloji fikir sahəsində olduğu kimi, yenini daha tez yaratmaq və hegemoniya qazandırmaq zərurəti” nəticəsində ədəbi tənqiddə “obyektiv əsas olmayan paradokslar” da az deyildi* [32, s. 133]. Ədəbiyyatşünas Vəli Nəbiyev isə “Janrın qəhrəman axtarırları və ədəbi tənqid (30-cu illər)” məqaləsində o dövrün ədəbi fikrini belə səciyyələndirmişdir: “*Tənqid dönə-dönə yeni insan, yeni qəhrəman məsələsi üzərinə qaydır, ədəbiyyatdan ... “pambıq və neft mübarizəsi qəhrəmanlarını” təsvir etməyi, yeni insan tipləri yaratmağı tələb edirdi”* [245,s.124].

Bütün ideoloji aspektləri ilə yanaşı, 1920-1950-ci illərin ədəbi tənqidində bir sıra məqamlarda bədii-estetik mahiyyətə varmaq meylləri də nəzərə çarpırdı və özlüyündə bu, həm yaradıcılıq prosesi, həm də filoloji fikir üçün önəmli idi. Digər tərəfdən, həmin illərin ədəbi tənqidi bütövlükdə dövrün yaradıcılıq mühitini, bədii

mənzərəsini qiymətləndirmək üçün də müvafiq material verir. Bütün hallarda o dövrün ədəbi tənqidi uğur və qüsurları ilə bütövlükdə ədəbiyyatşünaslığımızın müəyyən mərhələsi kimi öyrənilməyə layıqdır. “Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidinin təşəkkül və inkişaf meylləri” adlı elmlər doktorluğu dissertasiyasında (1997) ədəbiyyatşünas Şamil Salmanov yazırdı ki, bütün problemləri, mübahisəli cəhətləri ilə bərabər, 30-cu illər “...*həm də müasir ədəbi tənqidin yeni təşəkkül mərhələsi sayılmalıdır*” [176, s.17]. Bu baxımdan həmin illərin Naxçıvan ədəbi mühitində ədəbi tənqidin mövqeyinə nəzər salmaq da bir sıra məsələləri aydınlaşdırmağa imkan verir.

Tədqiqat göstərir ki, 1920-1940-cı illərdə Naxçıvanda da ədəbi mühitin yeni ideoloji prinsiplər əsasında qurulmasına xüsusi fikir verilmiş, müəyyən təşkilatlanma işləri də aparılmışdır. 1920-1930-cu illərdə Naxçıvanda yaşlı nəsə mənsub yazarlardan Əli Məhbub, Şeyx Məhəmməd Rəsizadə, Molla Mahmud Çakər və digərləri ilə yanaşı, Əyyub Abbasov, Əvəz Sadıq, Əsgər Kəngərli, Əli Zəbun, Müzəffər Nəsirli, Məmmədəli Tarverdiyev, Qurban Qurbanov, Əbdül Kazım, Bayram Mərdanlı, Rza Şərifzadə, Ənvər Əylisli, Baqi Hüseynov və digər istedadlı gənclər də bədii yaradıcılıqla məşğul idilər. Onların əsərləri Naxçıvan mətbuatında müntəzəm nəşr olunurdu. 1921-ci ildə Naxçıvanda mətbuatın əsasının qoyulması, əvvəlcə “Cavanlar həyatı”, az sonra “Füqərə səsi”, ardınca “Şərq qapısı” adıyla qəzetin nəşri ədəbi mühitə, o cümlədən ədəbi tənqiddə də müsbət təsir göstərmişdir. Yerli mətbuatda dərc olunan bir sıra məqalələrdə regionun ədəbi mühitinin qayğı və problemləri öz ifadəsini tapırdı. 1920-1940-cı illərdə Naxçıvanda yaşayib-yaradıcılıqla məşğul olan müəlliflərin bədii əsərləri və ədəbi-tənqidi məqalələri Bakıda, İrəvanda və Tiflisdə çıxan müxtəlif qəzet və jurnallarda da (“Yeni yol”, “Kommunist”, “Ədəbiyyat qəzeti”, “Gənc işçi”, “Yeni fikir”, “Dan yıldızı”, “Qızıl şafəq” və s.) dərc olunurdu.

Həmin illərdə bir sıra ədəbi müzakirələr də keçirilir, yeni yazılmış əsərlər müzakirə mövzusunə çevirilirdi ki, bunlar da özlüyündə ədəbi tənqid faktı kimi maraq doğurur. O dövrdəki yaradıcılıq mühitinin fəal üzvlərindən olan şair Müzəffər Nəsirinin arxivində “Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvanda ədəbi həyat” adlı

gərəkli bir material var. 1973-1974-cü illərdə yazılmış həmin əsərdə 1920-1950-ci illərin Naxçıvan ədəbi mühiti barədə də bir sıra məlumatlar yer almışdır. M.Nəsirlinin xatırladığı bir məlumata diqqət yetirək: *“1925-1926-cı illərdə Naxçıvanda ədəbi mühakimə və ədəbi gecələr təşkil olunurdu”* [193, s. 6].

Ümumiyyətlə, 1920-ci illərdə Azərbaycan ədəbi mühitində müxtəlif əsərlərlə bağlı ədəbi mühakimələr (məhkəmələr) keçirilirdi ki, bunlar da dövrün ədəbi tənqidinin təzahür formalarından biri olmaqla yanaşı, ideoloji doktrinalara da xidmət göstərirdi. Professor Cəlal Qasimov bu barədə yazır: *“Ədəbi məhkəmələrdə əsərlərin gələcəkdə necə və hansı istiqamətdə təhlil edilməsi böyük ustalıqla yönləndirilir və ədəbi tənqidin məhz bu istiqamətdə inkişafı müəyyənləşdirilirdi”* [149, s.71].

Sosialist ideologiyasına xidmət edəcək ədəbi təşkilatların yaradılması da diqqət mərkəzində saxlanılırdı. 1926-cı ildə Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığı yanında *“Qızıl qələm”* ədəbiyyat birliyi fəaliyyətə başlamışdı ki, bu da Bakıdakı müvafiq cəmiyyətin təsiri ilə əlaqəli idi. Bununla yanaşı, Əvəz Sadıq, Əyyub Abbasov və Abbas Gülməmmədovun təşəbbüsü ilə Naxçıvan komsomol klubu yanında *“Gənc qələmlər”* ədəbiyyat dərnəyi də təşkil olunmuşdu. 1927-ci ildə isə Naxçıvanda yerli partiya təşkilatının təşəbbüsü və nəzarəti ilə *“Gənc qızıl qələmlər”* ədəbi birliyi təşkil olundu ki, bu da əslində muxtar respublikada Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin rəsmən yaradılması demək idi. Naxçıvanda nəşr olunan *“Şərq qapısı”* qəzetinin redaktoru Abbas Gülməmmədov, muxtar respublikanın xalq maarif komissarı V.Həsənzadə, mərkəzi icraiyyə komitəsinin sədri M. Babayev, eləcə də gənc yaradıcı qüvvələrdən Əyyub Abbasov, Müzəffər Nəsirli, Əsgər Kəngərli, Nemət Hüseynov, Səkinə Rzalı birliyin rəyasət heyətinə üzv seçildilər. *“Gənc qızıl qələmlər”* təşkilatının ilk rəhbəri Əyyub Abbasov idi [193, s.6-7].

Belə ədəbi birlik və dərnəklərdə oxunan əsərlər, həmçinin qarşıda duran vəzifələr müzakirə olunur, müvafiq ədəbi-tənqidi fikirlər də irəli sürülürdü. Bəzən isə geniş əks-səda doğuran müxtəlif hadisələr də baş verirdi. Məsələn, ədəbi gecələrin birində Ə.Kəngərli, M.Nəsirli, Ə.Zəbun, N.Axundov və digərləri yeni şeirlərini nəzərə çatdırmış, qocaman şair Molla Mahmud Çakər isə ənənəvi üslubda yazdığı köhnə ruhlu bir *“Saqınamə”*sini oxumuşdu. Daha çox mərsiyə şairi və ifaçısı kimi

tanınan Çakəri əvvəllər də tənqid edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı bu dəfə də onu diqqətdən qaçırmamışdı. Jurnalın 2 mart 1928-ci il tarixli 9-cu sayında “İki müxbirin məktubundan” imzasıyla dərc olunmuş “Qızıl qələmlər cəmiyyətində” adlı yazıda Naxçıvan ədəbiyyat təşkilatının həmin yığıncağında oxunan bəzi əsərlərin müəlliflərinin müasir tələblərdən uzaq düşməsinə satirik münasibət bildirilmişdi: *“İclasda ölkəmizin gənc proletar şairlərindən 80 yaşında olan Balabəy çıxışda bulunub Şeyx Sədinin firənglərə əsir düşüb Firəngistana əsir getməsindən nağıl edib sonra da özünün düzlu və sone üsulunda yazılmış şeirlərindən oxuyub hüzzarı feyziyab etdi. Ondan sonra da məşhur ağlaşma şairlərimizdən 65 yaşında cavan “futurist” Molla Mahmud Çakər çıxıb özünün yeni inşad olduğu ən son üsulda yazılmış: saqi, baqi doldur piyaləni ey, mən nuş eyləyim peydərpey, - mətləli şeiri-könülqapanını bir musiqi ahənginə uyduraraq oxudu... Ölkəmizə yaxından bələd olmayanlar da deyirlər ki, Naxçıvanda şair yoxdur”* [178, s.487].

Şair Müzəffər Nəsirli “Molla Nəsrəddin”dəki həmin tənqidi materialın məhz Mirzə Cəlil tərəfindən qələmə alındığını bildirərək sonralar bu barədə yazırdı: *“Bu məqalədə Naxçıvanda yaradıcılığa başlayan gəncləri köhnəlik təsirindən qurtarmaq istəməsi bizi ruhlandırtdı”* [193, s.8^a]. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 6 sentyabr 1928-ci il tarixli 36-cı sayında “Cız-cızzadə” imzası ilə verilmiş “Elmi müəssisələrimiz” adlı yazıda isə Naxçıvanda elmi-ədəbi mühitin zəifliyinə diqqət yönəldilmişdi: *“Naxçıvanda ədəbiyyat cəmiyyəti yuxulamaqdadır. Tədqiq və tətəbbö cəmiyyəti də onun kimi sərgərdandır”* [178, s.704].

Ədəbi mühitin dirçəldilməsi, bundan da çox sosializim ideyalarının təbliği, yaradıcı qüvvələrin, xüsusən gəncliyin marksist-leninçi ruhda formalaşdırılması niyyəti ilə o zaman Azərbaycan proletar yazıçılar cəmiyyəti xətti ilə bir sıra şair və yazıçılar Naxçıvana gələrək burada müxtəlif ədəbi tədbirlər də təşkil etmişdilər.

Məsələn, cəmiyyətin məsul katibi Süleyman Rüstəm 1928-ci ilin oktyabrında Naxçıvana gəlmiş, burada ədəbi gəncliyin toplanışını keçirmişdi. 1931-ci ildə isə yazıçı Mehdi Hüseyn Naxçıvana gələrək yazıçıların iclasında iştirak etmişdi. Mehdi Hüseynin iştirakı ilə Naxçıvanda keçirilmiş yaradıcılıq yığıncağı ilə əlaqədar “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuş “Ədəbi gəncliyin sağlam yaradıcılığı uğrunda” adlı

redaksiya məqaləsində ədəbi həyatdakı nöqsanlara, qarşıda duran vəzifələrə diqqət yetirilmişdi. Ədəbi-tənqidi xarakterli həmin yazıda gənc yaradıcı qüvvələrin qarşısında duran vəzifələr kimi ilk növbədə yeni sosializm cəmiyyətinin ideyalarını təcəssüm etdirmək önə çəkilmişdi. Bir müddət sonra “Şərq qapısı” qəzetində ədəbiyyat səhifələri müntəzəm yer tutmağa başladı. Həmin səhifələrdə bədii nümunələrlə yanaşı, muxtar respublikanın ədəbi həyatına dair yazılar da verilirdi ki, bu, ədəbi tənqidin inkişafına da müsbət təsir göstərdi.

1933-cü ildə tanınmış yazıçılar Mirzə İbrahimov və Əli Vəliyev Naxçıvana işləməyə göndərilmiş, onlar bir müddət muxtar respublikanın ədəbi-mədəni mühitində fəallıq göstərmişdilər. Belə ki, Ə.Vəliyevin muxtar respublikanın mətbuat orqanı olan “Şərq qapısı” qəzetinə, M.İbrahimovun isə Naxçıvan MTS-nin siyasi şöbəsinin orqanı olan “Sürət” qəzetinə redaktorluq etməsi, akademik İsa Həbibbəylinin (Həbibovun) vurğuladığı kimi: *“burada ədəbi-mədəni mühitin canlanmasına, mətbuat, teatr və dramaturgiyanın inkişafına təkan vermişdir”* [108, s.54]. M.İbrahimov və Ə.Vəliyev yerli qələm sahibləri ilə bir sırada muxtar respublikada ədəbi tənqidin də inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışlar.

Ədəbiyyatşünas Lətif Hüseynzadə “Naxçıvan teatr tarixindən” kitabında yazır: *“1933-1934-cü illərdə Naxçıvanda ...tez-tez gənc yazıçıların yığıncaqları keçirilir. Bu yığıncaqlarda onların ədəbi yaradıcılıqları təhlil və müzakirə edilir”* [127,s.51]. Alimin 1971-ci ildə yazdığı bir məqaləsindən öyrənirik ki, Mirzə İbrahimovun Naxçıvanda təşkil etdiyi ədəbi müzakirələr, müsamirələr də ədəbi tənqidin inkişafına, bu yöndə fikir mübadilələrinin aparılmasına müəyyən şərait yaratmışdır: *“Mirzə İbrahimov Naxçıvanda müxbirlərin, şair, aşiq, nağıl deyənlərin konfranslarını keçirir, ədəbi müsamirələr təşkil edirdi”* [237]. Şair Müzəffər Nəsirli isə xatırlayırdı: *“M.İbrahimov, Ə.Vəliyev Naxçıvanda öz çətin və məsul vəzifələrini yerinə yetirməklə bərabər, muxtar respublikada Azərbaycan ədəbiyyatını təbliğ edir, gənclərə ədəbiyyat aləmində baş verən yenilikləri çatdırırdılar”* [193,s.19-20].

1934-cü ilin 23-24 aprelində Naxçıvanda yazıçıların konfransı keçirildi. Konfransda Mirzə İbrahimov “Yazıçılar qurultayına hazırlıq”, Əli Vəliyev isə “Sosialist kəndi və onun ədəbiyyatda bədii şəkildə ifadəsi haqqında” adlı məruzələrlə

çıxış etmişdilər. Həmin məruzələr o dövrün ədəbi tənqid faktı kimi maraq doğurur. “Şərq qapısı” qəzetinin 5 may 1934-cü il tarixli sayında dərc olunmuş “Ədəbiyyat xronikası”ndan öyrənirik ki, Mirzə İbrahimov məruzəsində o zamankı ədəbi prosesin bir sıra məqamlarına toxunmuş, xüsusən “Azərbaycan ədəbiyyatında əmələ gələn dönüş və müvəffəqiyyətlər üzərində” dayanmış, şair və yazıçılardan Qantəmir (Qafur Əfəndiyev-A.A.), Cəfər Cabbarlı, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Səməd Vurğun, Əbülhəsən Ələkbərzadə, Mehdi Hüseyn və digərlərinin yeni əsərlərindən söz açmış, onları sosialist ideologiyasının ədəbi ifadəsi aspektində dəyərləndirmişdi. Maraqlıdır ki, M.İbrahimov bu sırada romantik ədib Hüseyn Cavidin də adını çəkmişdi [232]. Ə.Vəliyevin məruzəsində isə o illərin ədəbiyyatında kənd həyatı mövzusunun aktuallığı, kənddə gedən kolxoz quruculuğunun bədii təcəssümünə diqqəti artırmaq kimi məsələlər təhlil olunmuşdu. Bunlarla yanaşı, məruzələrdə cari ədəbi prosesin sənətkarlıq axtarışlarına da müəyyən diqqət yetirilmişdi.

1932-ci ildə proletar yazıçıları cəmiyyəti ləğv edildikdən sonra yazıçıların yeni təşkilatının yaradılması istiqamətində hazırlıq işləri başlandı. 1934-cü ildə Naxçıvanda da sovet yazıçıları ittifaqının yerli təşkilatı yaradıldı. “Şərq qapısı” qəzetinin 1 may 1934-cü il tarixli sayında bu barədə verilmiş məlumatdan öyrənirik ki, Naxçıvan Sovet Yazıçıları İttifaqı təşkil olunmuş, Mirzə İbrahimov sədr, Əbdül Kazım isə müavin seçilmişdi. İttifaqın heyətində Qurban Qurbanov, Əli Vəliyev, Baqi Hüseynov, Lətif Hüseynzadə, Rza Şərifzadə kimi üzvlər və üzvlüyə namizədlər təmsil olunmuşdu. M.İbrahimov, Ə.Vəliyev və B.Hüseynov Naxçıvan yazıçıları təşkilatından Azərbaycan yazıçılarının birinci qurultayına nümayəndə seçilmişdilər. Bu faktları M.Nəsirli də xatırlatmışdır [193, s.21-22].

Tanınmış yazıçılardan Mirzə İbrahimovun və Əli Vəliyevin 1930-cu illərin əvvəllərində bir müddət Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərmələrinin muxtar respublikada “ədəbi gəncliyin inkişafı üçün ciddi əhəmiyyətə malik olduğunu” vurğulayan professor Yavuz Axundlu bir fakta da diqqət yönəltmişdir: *“Bilavasitə onların təşəbbüsü ilə o zaman “Şərq qapısı” qəzeti nəzdində ayda iki dəfə “Ədəbiyyat qəzeti” buraxılırdı. Bu illərdə M.İbrahimov və Ə.Vəliyevin “Şərq qapısı” qəzetində tez-tez hekayə, oçerk və məqalələri dərc olunurdu”* [9, s.15].

Naxçıvanda çıxmış həmin “Ədəbiyyat qəzeti”nin nömrələri hələlik tapılmasa da, bəzi mənbələrdəki məlumatlar müəyyən fikir yürütməyə imkan verir.

Həmin qəzet barədə M.Nəsirli yazırdı: *“Şərq qapısı” qəzetinin redaktoru Əli Vəliyev və Mirzə İbrahimov yoldaşların təşəbbüsü ilə Naxçıvan mətbəəsində böyük formatda “Ədəbiyyat qəzetəsi” də çap edildi. Qəzeti Mirzə İbrahimov özü redakt edir və qəzet ətrafına ümidverici gəncləri toplayırdı. Çox təəssüf ki, “Ədəbiyyat qəzetə”sinin ömrü az oldu. Bir neçə nömrədən sonra nəşri dayandırıldı. Buna baxmayaraq gənclər yenə də həvəslə yazıb-yaradırdılar”* [193, s.22].

Yazıçı Əli Vəliyevin sonralar qələmə aldığı qeydləri göstərir ki, Naxçıvanda Mirzə İbrahimovun redaktorluğu ilə işıq üzü görmüş “Ədəbiyyat qəzeti”ndə ədəbi-tənqidi materiallar, ilk növbədə, yeni çapdan çıxmış əsərlər barədə rəylər də dərc olunmuşdur. Ə.Vəliyev yazırdı: *“Bir çox yeni müəlliflərin əsərləri çap olunmuşdu... Qəzetdə Bakıda nəşr olunan kitablar haqqında da rəylər var idi”* [242]. Bu baxımdan “Ədəbiyyat qəzeti” barədə Lətif Hüseynzadənin aşağıdakı məlumatı da diqqəti çəkir: *“Bu qəzetdə “Dünya qopur” romanı haqqında Mirzənin (Mirzə İbrahimovun- A.A.) çox dəyərli bir məqaləsi də dərc edilmişdi* [237]. Xatırladaq ki, Ə.Əbülhəsənin “Dünya qopur” romanı ilk dəfə 1933-cü ildə Bakıda nəşr olunmuşdu və M.İbrahimov da həmin kitabla əlaqədar məqalə yazmışdı. Bu fakt da göstərir ki, Naxçıvanda ədəbi-tənqidin nümayəndələri o zaman ümumən Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq yeniliklərinə də diqqət yetirərək məqalə və resenziyalar yazmışlar.

O illərdə Naxçıvanda yaşayıb-yaradan bir sıra müəlliflər yerli mətbuatla yanaşı, Bakıda, Tiflisdə və digər şəhərlərdə Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzet və jurnallarda da müxtəlif səpkili yazılarla çıxış edirdilər ki, onların sırasında ədəbi-tənqidi məqalələr də var idi. Bu baxımdan Şeyx Məhəmməd Rəsizadənin, Müzəffər Nəsirinin, Əsgər Kəngərlinin, Qənbərlinin və digərlərinin yazıları maraq doğurur.

Məşhur romantik ədib Hüseyn Cavidin böyük qardaşı olan Şeyx Məhəmməd Rəsizadə ötən əsrin əvvəllərindən etibarən mətbuatda müxtəlif səpkili yazılarla çıxış etmiş, sosial-mədəni problemlərlə yanaşı, ədəbi mövzulara da üz tutmuş, həmçinin xeyli bədii əsər də qələmə almışdır. 1930-cu illərin əvvəllərində işdən əsassız olaraq azad edilməsi ilə əlaqədar yazdığı məktubda Şeyx Məhəmməd özü haqqında

deyirdi: “Naxçıvanlı ziyalılardan az adam tapılar ki, məndən az-çox istifadə etməmiş olsun.Mənim vücudum canlı bir təbliğatdır” [121, s.460].

Ş.M.Rəsizadə klassik Azərbaycan və ümumən Şərq ədəbiyyatının kamil bilicisi idi. Fars klassiki Ə.Firdovsidən tərcümələr etməsi, şeir və məqalələrində M.Füzuli, M.F.Axundzadə, M.Ə.Sabir və digərlərinin xidmətlərini dəyərləndirməsi də bu baxımdan diqqəti çəkir. Şeyx Məhəmməd 1920-1930-cu illərdə müasir ədəbi prosesi də izləmiş, yeni mərhələnin yaradıcılıq tendensiyalarına da münasibət bildirmişdir. Şeirlərinin birində sovet cəmiyyətini nəzərdə tutaraq:

Həm insan, həm əfkar dəyişmiş,

Həm fəlsəfə, həm əşar dəyişmiş, -

deyə Ş.M.Rəsizadənin [121,s.475] ədəbi prosesə yanaşmaları müəyyən qədər təzadlı idi. O, bir tərəfdən, dəyişən dünyada “dəstədən geridə qalmamaq üçün” sovet ideologiyasının tələblərinə uyğun mövqe nümayiş etdirir, digər tərəfdən də qələm əhlinin həqiqəti yazması barədə düşüncələrini dilə gətirirdi:

Əyrini düz, düzü əyri yazmaram,

Saf ayna tək gördüyümü göstərib,

Həqiqəti xatir üçün pozmamam.

[121, s.458]

Ş.M.Rəsizadənin müasir ədəbi prosesə münasibətinin ifadəsi kimi bir şeirinə ayrıca nəzər salmaq yerinə düşər. Bu, gələcəyin məşhur şairi Rəsul Rzanın “Bolshevik yazı” şeiri ilə əlaqədar 1931-ci ildə qələmə aldığı mənzumə idi [121, s.456]. Həmin əsərində Ş.M.Rəsizadə poeziyada yeni üslubun əsas nümayəndələrindən olan gənc şairin yaradıcılıq axtarışlarını yüksək qiymətləndirmiş, onun parlaq ədəbi gələcəyinə inandığını poetik şəkildə ümumiləşdirmişdi:

Rza, yaz, yazından kütlə həzlənir,

Gələcəkdə səndən çox şey gözlənir.

Ədəbi məsləkin bu gün izlənir,

Rza, durma, Rza, durma, Rza, yaz!

Başqa bir bənddəki: “Şəkil gözəl, mündəricə tamamdır”, - misrası ilə Ş.M.Rəsizadə bədii əsər üçün vacib olan məzmun və forma vəhdətinin R.Rza

şeyrlərində uğurlu təzahürünü poetik şəkildə nəzərə çatdırmışdı. Daha maraqlı ədəbi mülahizə isə bu bənddədir:

Qəmgin deyil, sən həmişə dilşadsan,
İcadlarda, obrazlarda azadsan,
Futurizmə məktəbində ustadsan,
Rza, durma, Rza, durma, Rza, yaz!

Rəsul Rzanın yeni və tutarlı poetik deyimlərini, şeyrlərindəki obrazlılığı xüsusi vurğulayan Şeyx Məhəmməd onu həm də futurizm məktəbinin tanınmış nümayəndəsi saymışdı və bu ədəbi dəyərləndirmə təsadüfi deyildi. Bəllidir ki, o illərdə bəzi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında, o cümlədən də R.Rzanın sərbəst şeyrlərində məşhur rus şairi V.V.Mayakovskidən müəyyən qədər təsirlənmə duyulurdu. V.V.Mayakovski isə V.Xlebnikov, A.Kruçenix və bəzi digərləri ilə birlikdə rus ədəbiyyatında futurizm ədəbi cərəyanının əsas nümayəndələrindən biri olmuşdu [260, s.365-368]. Ş.M.Rəsizadə öz şeyrində R.Rzanı futurist sayarkən, şübhəsiz ki, onun yaradıcılığında Mayakovski ənənələrini nəzərdə tutmuşdu. O dövrdə Azərbaycan ədəbi fikrində futurizm barədə bəzi mülahizələr də irəli sürülmüşdü. Yazıçı və tənqidçi Mehdi Hüseynin Tiflisdə çıxan “Dan yıldızı” jurnalında dərc etdirdiyi ”Bizdə futurizm cərəyanı” məqaləsi (1926, № 7) bu baxımdan xarakterikdir.

Bütövlükdə Ş.M.Rəsizadənin haqqında danışılan şeyri onun ədəbi-tənqidi görüşlərini aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Akademik Rafael Hüseynov Şeyxin bu şeyri barədə yazır ki, qoca şair öz tərzinin köhnə olduğunu anlayır, amma yeniliyi də sevib dəyərləndirirdi [121, s.456]. Mahiyyətə ədəbi tənqid faktı da sayıla bilən bu şeyri köhnə ədəbi nəsilin yeni yaradıcı qüvvələrə “xeyir-duası” kimi dəyərləndirmək də inandırıcı səslənir [72,s.76].

Bir müəllim-ədib olaraq Ş.M.Rəsizadə 1920-1930-cu illərdə Naxçıvanda yeni ədəbi düşüncənin formalaşmasında yaxından iştirak etmişdir. Belə ki, o, ədəbi yaradıcılığa həvəsi olan Əyyub Abbasov (Şəkili), Ənvər Rzalı, Nemət Nəim, Məmmədcəfər Dərzioglu (gələcəyin məşhur akademiki Məmmədcəfər Cəfərov-A.A.) və digər gənclərin qələmə aldıkları əsərləri oxumuş, bir tənqidçi kimi rəyini bildirmiş, məsləhətlər vermiş, yeri gələndə düzəlişlər, redaktələr də etmiş, həmin nümunələrin

Naxçıvan və Bakı mətbuatında dərcinə də nail olmuşdur. Yetirmələrindən yazıçı Əyyub Abbasovun Naxçıvanda 1932-ci ildə çapdan çıxmış “Mübarizə” adlı şeirlər kitabını ona “Ədəbi yaradıcılığımın yardımçısı, müəllimim Rəsizadəyə” avtoqrafi ilə təqdim etməsi də bu həqiqətdən soraq verir. Ş.M.Rəsizadənin xeyirxah ədəbi missiyasını akad.M.Z.Cəfərov da ehtiramla xatırlamışdır [44, s.171-172].

Və nəhayət, Ş.M.Rəsizadənin ədəbi görüşlərinin bariz ifadəsi kimi qardaşı Hüseyn Cavid sənətinə münasibəti də maraq doğurur. Otuzuncu illərin qanlı repressiyaları ölkənin hər yerində tüğyan elədiyi bir vaxtda Naxçıvanda da “xalq düşmənləri”nin ifşa yığıncaqları keçirilirdi. Ş.M.Rəsizadənin oğlu sonralar xatırlayırdı ki, belə yığıncaqların birində Şeyxə də söz verirlər ki, “xalq düşməni” olan qardaşı Hüseyn Cavidə ifşa etsin. Lakin Şeyx Məhəmməd on-on beş dəqiqə Cavidin yaradıcılığının müxtəlif məziyyətlərindən danışmış, axırda fikrini: “Nə deyim, hamısını düz yazmışdır”, –cümləsi ilə tamamlamış [199], tədqiqatçı Azər Turanın sözləri ilə desək: *“Cəmiyyətin Cavidə qarşı çıxdığı macalda Cavidin səngərinə adlamışdır”* [241,s.22]. Bu, həm də bir şeirində: “Həqiqəti xatir üçün pozmamam”, - deyən Şeyxin öz ədəbi məsləkinə sədaqəti idi.

1930-cu illərdə bir sıra ədəbi-tənqidi məqalələr yazan Müzəffər Nəsirli muxtar respublikadakı yaradıcı qüvvələrin sənət axtarışlarına müntəzəm diqqət yetirirdi. O, “Şərq qapısı” qəzetinin 5 avqust 1934-cü il tarixli 176-cı sayında dərc etdirdiyi “Naxçıvan şura ədəbiyyatı” adlı məqaləsində [187] “şura platformasına yaxınlaşan köhnə yazıçıların” yaradıcılığındakı yenidənqurmanı müsbət hal kimi qiymətləndirmiş, müxtəlif ədəbi nəsillərə mənsub bəzi müəlliflərin əsərlərini təhlil edərək uğur və nöqsan saydığı cəhətləri nəzərə çatdırmışdı.

Məqalədə o dövrün istedadlı gənc ədiblərindən olan Əbdül Kazımın yaradıcılığını müsbət qiymətləndirən, onun “Bir qanun” adlı şeirini “məzmun və sənət eti-barı ilə parlaq” sayan M. Nəsirli daha çox mövzu, məzmun aktuallığına diqqət yetirmişdi: *“Əbdül Kazım yaradıcılığında olan ümumi cəhət aktual problemlərin bədii ifadəsidir və daha mürəkkəb məsələlərin həll olunmasıdır...”*. Məqalədəki aşağıdakı mülahizə isə o illərin tənqidinin ədəbiyyata vulqar-sosioloji

yanaşmalarına xarakterik nümunə ola bilər: “Ə.Kazım həyatın dialektik inkişaf qanununu mənimsəmiş, həyatın mütəmadi dəyişməsi onu maraqlandırmışdır”.

M.Nəsirli gənc şairin bəzi hissələrini mətbuatda dərc etdirdiyi, lakin tamamlamadığı “Səməd” poeması barədə də fikirlərini bildirir, əsərin süjetinin əsasında dayanan cəmiyyətdəki təbəqələşmə motivini məqbul saymırdı. M.Nəsirli gənc şairə tövsiyə edirdi ki, o, həyatı, üz tutduğu mövzunu dərindən öyrənməli, bu məqsədlə “ən böyük kolxozların işi ilə tanış olmalı”, həmçinin əsər yazarkən obrazlara və təsvir vasitələrinə də xüsusi diqqət yetirməlidir. Məqalə müəllifi şair-tərcüməçi Şeyx Məhəmməd Rəsizadənin yaradıcılığına da toxunmuş, əsərlərinin sənətkarlıq baxımından zəifliyi ilə yanaşı, ideoloji tələblərlə ayaqlaşmadığını iddia edərək fikrini belə ümumiləşdirmişdi: “*Rəsizadə yoldaşda nöqsan cəhət əsərlərində obrazların azlığı, təsvirin cansızlığı, verilən məsələnin məqalə tərzində inkişafıdır. M.Rəsizadə yoldaş sosialist realizmi, inqilabi romantizmi mənimsəməli, ölkəmizin inkişafına aid mühüm əsərlər verməyə çalışmalıdır*”.

Analoji yanaşmanı o illərin Naxçıvan ədəbi mühitində fəallığı ilə seçilən Əsgər Kəngərlinin “Proletar ədəbiyyatı uğrunda mübarizə” adlı məqaləsində də (“Qızıl şəfəq” jurnalı, 1932, 12 yanvar) görürük. Ə.Kəngərli milli ruhlu ədib və tənqidçilərin fikirlərinin qalmaqda davam etdiyini, yeni proletar ideologiyasının onları hələ də əvəz etmədiyini nöqsan sayaraq yazırdı: “*...proletar ədəbiyyatı proletar düşüncələri üzərində qurulur. Musaxanlı, Cavid, Əmin Abid və Çobanzadə teoriyaları bolşevik ədəbiyyat formul və problemləri ilə əvəz edilməmişdir*” [167,s.245-246].

1920-1930-cu illərdə Naxçıvanda yaşayan yazarların teatr tamaşaları ilə əlaqədar bir sıra ədəbi-tənqidi məqalələri Tiflis mətbuatında dərc olunmuşdur. Tiflisdə çıxan “Yeni fikir” qəzetinin 18 iyul 1923-cü il tarixli sayında “Tamaşaçı” imzasıyla verilmiş bir yazıda iyulun 2-də Naxçıvanda Bakıdan gəlmiş Abbas Mirzə Şərifzadə, Mərziyə Davudova və s. aktyorların göstərdikləri tamaşadan danışıılır və muxtar respublikada teatra böyük maraq olması vurğulanırdı: “*Bilet kassasının qabağında böyük qələbəlik müşahidə olunurdu...Bu həmin camaatdır ki, əvvəllər onlara bazarda zor ilə bilet salmaq mümkün deyildi*” [246]. Qəzetin 12 fevral 1924-

cü il tarixli sayında isə Naxçıvanda C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinin oynanılması nəzərə çatdırılmışdır.

“Yeni fikir” qəzetinin 23 may 1926-cı il tarixli sayında Seyid Səbri Naxçıvandan göndərdiyi məqaləsində yazırdı ki, 16 mayda Bakı Dövləti Türk Dram teatrı Naxçıvanda C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” əsərini oynadı. A.Şərifzadənin Oqtay rolunu məharətlə ifa etməsi məxsusi qiymətləndirilirdi: *“Abasmirzə, demək olar ki, səhnə Məcnunudur. Səhnə mühitində yalnız sənətkar olmayıb, bütün vücudu ilə teatra məftun bir artistdir”* [247]. S.Səbri həmin qəzetin 4 iyun 1926-cı il tarixli sayındakı məqaləsində isə Bakı teatrı aktyorlarının Naxçıvanda H.Cavidin “İblis” faciəsini göstərməklərindən söz açmışdır.

Naxçıvanın o illərdəki teatr mühitinə “Şərq qapısı” qəzeti də diqqət yetirirdi. Qəzetin 24 avqust 1930-cu il tarixli nömrəsində Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı aktyorlarının Naxçıvana qastrol səfərindən danışılmış, “Bakı aktyorlarının Naxçıvanda yay klubu təsis edilməsinə” kömək göstərmələri, “yerli yaradıcı qüvvələr arasında iş aparmaları” bildirilmişdir. Məmmədəli Tarverdiyevin “Şərq qapısı” qəzetinin 16 noyabr 1929-cu il tarixli sayındakı məqaləsində noyabrın 10-da naxçıvanlı aktyorların H.Cavidin “Şeyx Sənan” əsərini tamaşaya qoyması bildirilmiş, sonra isə tamaşa, ümumən əsər barədə maraqlı ədəbi-tənqidi mühakimələr nəzərə çatdırılmışdı: *“Şeyx Sənan” pyesinin mahiyyətinə gəlincə qeyd etməliyəm ki, Hüseyn Cavidin bu tarixi və mənzum əsəri bədii cəhətcə çox qüvvətlidir. Oyunun gedişində ümumiyyətlə “Şeyx Sənan” hazırkı mühit və yaşayışda din əleyhinə nəzərə çarpır. Fəqət pyesdə bir neçə fəlsəfələr var ki, buradan kiçik nöqtələrdə ayrılır. Lakin bu, o qədər də qorxulu deyildir. Zira “Şeyx Sənan” hələlik səhnəmizdə oynanıla bilər”* [231].

1920-1930-cu illərdə Naxçıvanda ədəbi tənqid bədii dil məsələlərinə də diqqət yetirir, sənətkarlığın vacib şərtləri sırasında ona xüsusi önəm verirdi. “Şərq qapısı” qəzetinin 1934-cü ildəki saylarının birindən misal gətirdiyimiz aşağıdakı fikir bu baxımdan həmin yanaşmalar üçün xarakterik nümunədir: *“Təmiz, büllurlaşmış, mütərəqqi dil ilə bədii əsərləri ifadə edən yazıçı dəyərli məhsul uğrunda mübarizə aparan ən yaxşı yazıçı hesab olunur”* [233].

1930-cu illərin repressiyası Naxçıvan ədəbi mühitinə də öz təsirini göstərmişdir. Muxtar respublikada ədəbi fikrin ifadə olunduğu əsas mətbuat orqanı kimi “Şərq qapısı” qəzetindəki bədii, eləcə də ədəbi-tənqidi materiallarda *“bir sıra məhdudiyyətlər, birtərəfli mülahizələr, ayrı-ayrı məqamlarda siyasi təbliğatın bədiiyyəti üstələməsi də aşkar görünürdü”* [223,s.97]. O illərdə Sovetlər Birliyinin bütün mətbuat orqanlarında olduğu kimi, “Şərq qapısı” qəzetində də bir sıra ifşaedici materiallara yer verilmiş, hətta qəzetin rəhbər işçiləri də ittihamlardan yaxa qurtara bilməmişdir. Tədqiqatçı S.Surə diqqəti ona yönəldir ki, 1937-ci ilin 19 fevralından həmin ilin sonunadək qəzetin redaktoru beş dəfə dəyişdirilmiş, redaktorlardan Şirəli Şirəliyev “üzərində ləkələndirici material olduğundan” işdən azad edilmişdir. Ə.Hacızadənin qəzetdəki redaktorluğu isə cəmi 13 gün çəkib. [223, s.29]. Belə şəraitdə ədəbi tənqiddən doğru-dürüst, obyektiv addımlar gözləmək də çətin idi. Bir çoxlarının susmağa üstünlük verməsi, ədəbiyyatın, eləcə də ədəbi tənqidin inkişafında müəyyən durğunluq və problemlər yaşanması digər səbəblərlə yanaşı, həm də dövrün mürəkkəb, təzadlı prosesləri ilə bağlı idi. O illərin mətbuatındakı bir sıra materiallar mənzərə barədə müvafiq təəssürat yarada bilir.

Bakıda çıxan “Ədəbiyyat qəzeti”nin 11 may 1938-ci il tarixli sayında “Qənbərli” imzasıyla dərc olunmuş “Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının Naxçıvan şöbəsi haqqında” adlı məqalədə [152] şöbənin fəaliyyətindəki bir sıra nöqsanlar tənqid olunmuşdur. Təşkilatın fəaliyyəti üçün lazımi şəraitin olmadığına diqqət çəkən, onun yeni seçilmiş rəhbər heyətini fəaliyyətsizlikdə günahlandıran, ədəbi-tənqidi müzakirələrin keçirilmədiyinə, əsərlərin uğur və qüsurlarının göstərilmədiyinə də toxunan məqalə müəllifi faktlarla danışırdı: *“Naxçıvanda 27 nəfər gənc yazıçı və 19 nəfər aşix vardır ki, bunlarla da heç bir qonqret iş aparılmayı. Bu vaxtadək bir dəfə də olsun, iclas, məşqələ, disput və sairə keçirilməmişdir. Hələ bir il bundan qabaq seçilmiş heyət üzvləri belə bir yerə yığışib iclas eləməmişlər...”*.

Məqalədə deyilirdi ki, gənclərin yazmış olduqları roman, hekayə, oçerk və pyesləri oxuyan, onların müvəffəqiyyət və nöqsanlarını göstərən yoxdur. Naxçıvan yazıçılarından Qurban Qurbanov “Ayrım”, Hüseyn Baqi “Xəndan”, Qasım Tağıyev

“Kultur həyat”, Məmməd İsmayılov “Bizim gənclər”, Hüseyn Hüseynov “Yüksəliş” kimi əsərlər yazmışlar. Lakin bunların əsərləri heç bir yerdə müzakirə və tənqid edilməmişdir. Vaqtilə yaxşı şeirlər yazan yoldaşlar indi qayğısız iş nəticəsində yazıçılıqdan uzaq düşmüşlər.

Qənbərlinin Naxçıvandan göndərdiyi həyəcan dolu bu tənqidi məqaləyə “Ədəbiyyat qəzeti”nin rəhbərliyi də operativ münasibət bildirmiş, “Redaksiyadan” başlıqlı qeyddə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqından və muxtar respublikanın yerli təşkilatlarından yazıçılarla işi gücləndirmək, ədəbi mühiti canlandırmaq sahəsində lazımi tədbirlər görmələrinin vacibliyi nəzərə çatdırılmışdı.

1940-cı ildə Bakıda Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı tərəfindən gənc yazıçıların respublika konfransı keçirildi. Həmin konfransda Naxçıvandakı ədəbi qüvvələri Ənvər Əylisli, Yaqub Məmmədov, Abbasqulu Quliyev, Hüseyn Əzim, Miryəhya Seyidov (sonralar ədəbiyyatşünas kimi tanınan Yəhya Seyidov –A.A.), Təvəkkül Zeynalov kimi gənclər təmsil edirdilər. Bundan sonra Naxçıvanda da ədəbi mühitin müəyyən canlanması müşahidə edildiyi kimi, ədəbi tənqid də fəallığını artırdı, mətbuatda naxçıvanlı yazıçıların əsərləri barədə bəzi ədəbi-tənqidi materiallar dərc olundu.

“Ədəbiyyat qəzeti”nin 28 aprel 1941-ci il tarixli sayında Ə.C. imzası ilə verilmiş “Filiallardakı gənc yazıçılar haqqında” adlı məqalədə o dövr Naxçıvan ədəbi mühitinin fəal üzvlərindən olan Qurban Qurbanovun və Ənvər Əylislinin yaradıcılıqlarına ayrıca diqqət yetirilmişdi. Əvvəllər “Şərq qapısı” qəzetində kiçik hekayələr və oçerklərlə çıxış edən Q.Qurbanovun “Ayrım”, həmçinin Nizami Gəncəvinin poemasının təsiri ilə yazılmış “Xosrov və Şirin” dramlarına müsbət qiymət verilmişdi. Məqalədə Ənvər Əylislinin yaradıcılığı müfəssəl dəyərləndirilmiş, onun “Bahar” şeirindən nümunə gətirilmişdi. Şairin poeziyası barədə bəzi tənqidi qeydlər də nəzərə çatdırılmışdı: *“Əylislinin son şeirləri ilə əvvəlki şeirləri arasında dil, ifadə və obrazlılıq cəhətcə nəzərə çarpacaq bir fərq görünür...Əylisli öz yaradıcılığına qarşı çox tələbkar olmalı, şeirləri üzərində daha ciddi işləməklə özünün siyasi, elmi və ədəbi biliyini artırmağa çalışmalıdır”* [51].

Tədqiq olunan mərhələdə Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərən ədəbi fikir nümayəndələri klassik ədəbi irsə də diqqət yetirirdilər. Bu cəhətdən Lətif Hüseynzadənin “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuş “Qədim əlyazmaları” (16 aprel 1941), “İsgəndərnamə” (24 iyul 1941) və s. məqalələri xarakterikdir. İlk yazıda Şərq, o cümlədən Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti üçün böyük əhəmiyyət daşıyan bəzi əlyazmalar barədə məlumat verilmiş, ikinci məqalədə isə o zaman təvəllüdünün 800 illik yubileyinə geniş hazırlıq görülməli Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”yə daxil olan sonuncu poeması təhlil edilmişdir. 1940-cı illərdə Lətif Hüseynzadə klassik ədəbiyyat barədə bir sıra digər məqalələr də dərc etdirmiş, həmçinin satirik şair Əliqulu Qəmküsərin həyat və yaradıcılığı barədə namizədlik (fəlsəfə doktorluğu) dissertasiyası üzərində işləmişdir. Yazıçı Əyyub Abbasovun Naxçıvanda 1932-ci ildə çapdan çıxmış “Mübarizə” adlı şeirlər kitabına Lətif Hüseynzadənin ön söz yazması onun müasir ədəbi prosesə də laqəyd qalmadığını göstərirdi.

Böyük vətən müharibəsi illərində ədəbiyyatda olduğu kimi, ədəbi tənqiddə də qələbəyə səfərbərlik ovqatı ön plana keçmişdi. Ədəbiyyatşünaslıqda qeyd olunur ki, *“Müharibə illərində tənqid, publisistika və ədəbiyyatşünaslıq bilavasitə ədəbi proseslə qaynayıb-qarışdı, onun yol yoldaşına çevrildi. Bu illərdə ədəbi tənqid özünün görüş tədqiq-təhlil məcrasını bir qədər də genişləndirərək adamlarda bədii əsərin təhlili vasitəsilə vətənpərvərlik, mübarizlik, düşməyə amansız olmaq kimi xüsusiyyətlər tərbiyə edirdi”* [180,s.248].

Naxçıvan ədəbi mühitində də analoji mənzərə müşahidə olunurdu. Bu baxımdan müharibə illərində bir müddət Naxçıvanda yaşayan tənqidçi Əziz Şərifin “Şərq qapısı” qəzetində dərc etdirdiyi bəzi məqalələr maraqlıdır. O, qəzetin 9 oktyabr 1942-ci il tarixli sayında dərc etdirdiyi “Kəskin silah” adlı məqaləsində şair və yazıçıların diqqətini faşizm üzərində qələbə uğrunda mübarizəyə qələmləri ilə kömək göstərməyə, xalqda mübarizə əzmini, vətənpərvərlik ruhunu qüvvətləndirməyə çağırırdı: *“Qoy bizim də bədii sözüümüz cəbhədəki igid döyüşçülərimizi, arxadakı yorulmaq bilmədən işləyən fəhlə və kolxozçularımızı, gözünü həsrət və ümidlə döyüş bölgəsinə tikən ana və bacılarımızı ruhlandırın”*

[227]. Ə.Şərif məqalədə S.Rüstəmin vətənpərvərlik ruhlu bir şeirindən bəzi misraları da xatırlatmışdı:

Yer üzündə nə vardır ki,
Əziz olsun vətəndən?
İnsan necə yaşar, deyin,
Can ayrılısa bədəndən?

Ə.Şərif “Naxçıvanlı gənc şairlər Böyük vətən müharibəsi günlərində” məqaləsini isə [228] muxtar respublikanın gənc ədəbi qüvvələrinin yaradıcılıq axtarışlarına həsr etmişdi. Bu ədəbi-tənqidi məqalədə müəllif “yerli şairlərdən Hüseyn Əzim, Hacı Əsgərov, Əsgər Səfərov, müəllim Əli Məmmədov yaradıcılığındakı vətənpərvərlik motivlərinə toxunur, bəzi nümunələri oxuculara təqdim edir. [223,s.102].

Ə.Şərif məqalədəki təhlillərdə əsas diqqəti şeirlərin vətənpərvərlik, düşmənə mübarizəyə çağırış qayəsinə yönəltmişdir. O illərdə “Şərq qapısı” qəzetində verilmiş bir sıra digər ədəbi-tənqidi məqalələrdə də vətənpərvərlik, qələbəyə inam ideyasının bədii nümunələr əsasında təbliği önə çəkilirdi.

“Vətən uğrunda” jurnalında dərc etdirdiyi (1942, № 7-8) “Aşıq şeiri Böyük vətən müharibəsi günlərində” adlı məqaləsində isə Əziz Şərif Aşıq Mirzə, Aşıq Əsəd, Aşıq İslam və digər el sənətkarlarının vətənə, xalqa məhəbbət, hamını qələbə uğrunda mübarizəyə çağırış ideyası ifadə edən şeirlərini ədəbi təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Belə nümunələri müharibə illərinin ədəbi prosesinin mənəvi və bədii cəhətdən əhəmiyyətli nümunələri kimi yüksək qiymətləndirən Ə.Şərif yazırdı: *“Bu qoşmalar xalqın ən dərin duyğularını ifadə etməklə bərabər, eyni zamanda xalqın əhvali-ruhiyyəsinə də güclü təsir bağışlayır, onun iradəsinə istiqamət verir”* [230,s.373]. Ə.Şərifin “Vaqif və vətən” (“Revolyusiya və kultura” jurnalı, 1942, № 6), “Vidadi və Azərbaycan eli” (həmin jurnal, 1942, № 9) kimi məqalələrində isə on səkkizinci əsr ədəbiyyatımızın klassiklərinin yaradıcılığındakı vətənpərvərlik motivlərinin müharibə dövründə oynayacağı tərbiyəvi, səfərbəredici rol önə çəkilmişdir.

Müharibə başa çatdıqdan sonra ədəbi mühitin qayğılarına diqqət müəyyən qədər artdı, lakin ideoloji basqılar da davam edirdi. 1946-cı ilin oktyabr ayında

Naxçıvan vilayət partiya komitəsi tərəfindən muxtar respublikada yaşayan şair və yazıçıların müşavirəsi keçirildi. Həmin müşavirə o zaman aktual sayılan bir mövzuya –sovet rəhbərliyinin ədəbiyyat və incəsənət sahəsində qəbul etdiyi qərarlara (əslində bu qərarlar birtərəfli idi və bəzi yazıçıları əsassız günahlandırır), həmçinin sovet rəhbərlərindən Jdanovun məruzəsinə həsr olunmuşdu. Müşavirədəki məruzə və çıxışlarda Naxçıvanda yaşayan şair və yazıçılardan Hüseyn Əzim, Əbülfəz Abbasquliyev, Hüseyn İbrahimov, Müzəffər Nəsirli və bəzi digərlərinin bir sıra əsərləri müsbət qiymətləndirilmiş, həmçinin nöqsanlar da nəzərə çatdırılmışdı. Xüsusən bəzi yazarların əsərlərindəki mücərrədçilik, sözcülük, ideyasızlıq pislənmiş, ədəbi tənqidin öz fəallığını artırması, yeni yaranan əsərlərə diqqətlə yanaşib onları vaxtında təhlil edib dəyərləndirməsinin vacibliyi də önə çəkilmişdi, təbii ki, mövcud quruluşun siyasi-ideoloji tələbləri baxımından... Müşavirədə səslənən fikirlərdən: *“İndi biz Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan filialı ətrafında birləşən çoxsaylı ədəbi gənclik görürük, bu ədəbi gənclərin əsərlərini səhnədə görürük, mətbuatda oxuyuruq, radiolarda eşidirik. Oxuduğumuz və dinlədiyimiz əsərlərin əksəriyyəti müasir mövzuda, günün tələbləri əsasında yazıldığına görə deyə bilərəm ki, ədəbi gəncliyimizin belə sağlam yolla getməsi fərəhləndiricidir”* [234].

1940-cı illərin ikinci yarısında Naxçıvanda M.Nəsirli, M.Tarverdiyev, H.İbrahimov, N.Nağıyev, D.Ordubadlı, Ə.Abasquliyev, H.Razi, H.Əzim, C.Cavadlı, Ə.Mahmud, Ə.Məftun, İ.Səfərli və başqaları kimi istedadlı ədiblər yazıb-yaradırdılar ki, onların poeziya, nəsr, dramaturgiya sahəsində qələmə aldıkları bir sıra əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatının diqqətəlayiq nümunələri sırasındadır. Təsədüfi deyil ki, 1949-cu ilin mayında “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc olunmuş bir məqalədə Naxçıvan ədəbi mühitinin uğurlarına diqqət yetirilmişdi [54].

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan filialına 1946-1951-ci illərdə rəhbərlik etmiş yazıçı-dramaturq Nağı Nağıyev də digər həmkarları ilə birlikdə ədəbi mühiti canlandırmağa, o cümlədən yeni yaranmış əsərlərin müzakirəsinə mümkün qədər diqqət yetirmişdir.

Ümumiyyətlə, Naxçıvanda ədəbi tənqidin 1920-ci ildən 1950-ci ilə qədərki inkişaf yolu sosializmin ideoloji prinsiplərinin bərqərar olması ilə nəticələnmişdir. Bununla belə, ədəbi tənqid bir çox hallarda hakim ideologiyanın bilavasitə təbliğatçısına çevrilsə də, ədəbi əsərlərə bu mövqedən yanaşsa da, ayrı-ayrı məqamlarda bədii-estetik cəhətləri, sənət və həqiqət kimi mətləbləri də bacardığı qədər diqqət mərkəzinə çəkmiş, müəyyən təhlillər aparmışdır.

II FƏSİL

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA NAXÇIVANDA ƏDƏBİ TƏNQİDİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ NÜMAYƏNDƏLƏRİ

2.1. Ədəbi tənqidin yeni inkişaf mərhələsində başlıca istiqamətlər

Naxçıvan regionunda XX əsrin əvvəllərində təşəkkül mərhələsini keçirən, 1920-1940-cı illərdə enişli-yoxuşlu yollarla irəliləməyə çalışan, daha çox ideoloji təbliğat səciyyəsi daşıyan ədəbi tənqid 1950-ci illərdən etibarən inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Burada ədəbiyyatşünaslıq elmi inkişaf edir, söz sənətimizin dünəni və bu günü barədə tədqiqatlar aparılır, dəyərli araşdırmalar ortaya çıxır. Bu prosesin üzvi tərkib hissəsi kimi ədəbi tənqid də inkişafında yeni mərhələyə yönəlir, müəyyən ideoloji aspektlərdən azad olmasa da, əvvəlki mərhələ ilə müqayisədə xeyli yeni keyfiyyətlər qazanır.

Tanınmış ədəbiyyatşünas, akademik İsa Həbibbəyli “Ədəbiyyatşünaslıq elminin Naxçıvan məktəbi” məqaləsində yazır: *“Artıq XX əsrin otuzuncu illərindən etibarən, daha doğrusu, repressiya dalğaları ötüb keçdikdən sonra... ölkəmizdə paytaxtdan kənarlarda da ümumən ədəbiyyat, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq da yenidən cücərməyə başlamışdır”* [94,s.523]. Görkəmli alim fikrini davam etdirərkən vurğulayır: *“Müşahidələr göstərir ki, muxtar respublikada ədəbiyyatşünaslıq elminin ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi tənqid, ədəbi əlaqələr və folklorşünaslıq sahələrində ardıcıl olaraq inkişaf prosesləri davam edir. Və bu sahələrin hər biri üzrə geniş tədqiqatlar aparılır, məqalələr və monoqrafiyalar çap olunur, yeni tədqiqatçılar yetişib formalaşır”* [94, s.525].

1950-1960-cı illərdə müəyyən ləngərlə gedən bu proses ulu öndər Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Azərbaycana rəhbər seçilməsi ilə dərinləşir və geniş əhatə qazanır. Ədəbi tənqid hərtərəfli şəkildə inkişaf edir, ədəbi prosesin təhlil olunub dəyərləndirilməsində üzərinə düşən vəzifələri yüksək səviyyədə yerinə yetirməyə ciddi səy göstərir. XX əsrdə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda ədəbi tənqid özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə ümummilli liderin müstəqil Azərbaycana

rəhbərliyi dövründə qovuşur. Həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi tənqidi həm kəmiyyət, həm keyfiyyət baxımından ciddi şəkildə yeniləşir, əsaslı milli mündəricə kəsb edir.

Deyilənləri ümumiləşdirib iyirminci əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişaf yolunu üç yarımmərhələyə ayırmaq mümkündür: 1)1950-1960-cı illər; 2)1970-1980-ci illər; 3) Müstəqillik illəri.

Əvvəlcə 1950-1960-cı illərin səciyyəvi materiallarına nəzər salaq.

“Şərq qapısı” qəzetinin 12 oktyabr 1951-ci il tarixli sayında dərc olunmuş “Yaradıcılığa ciddi tələbkarlıqla yanaşmalı” adlı məqalədə Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərən bəzi şair və yazıçıların sənət axtarışlarına nəzər salınmış, ədəbiyyatın yeni yüksəlişi üçün qarşıda duran vəzifələr önə çəkilməmişdi. Ədəbi-tənqidi məqalədə o dövrün vulqar-sosioloji tendensiyalarının təsiri də görünürdü. Qəzetin 14 may 1958-ci il tarixli sayında verilmiş “Yaradıcılığa tələbkarlıqla yanaşmalı” adlı ədəbi-tənqidi məqalədə də muxtar respublikanın şair, yazıçı və dramaturqlarının son illərdəki əsərləri müfəssəl şəkildə təhlil olunmuş, uğur və qüsurlar göstərilmişdir. Bu məqalədə ədəbi əsərlərin sənətkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinin vacibliyi də məxsusi olaraq vurğulanmışdır.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1958-ci ilin 15-16 mayında Naxçıvanda plenum keçirməsi digər sahələrlə yanaşı, ədəbi tənqiddə də bir dinamika vermişdi. Plenumdakı giriş sözündə tanınmış ədib Mehdi Hüseyn vurğulamışdı ki, *“bu plenum yalnız ədəbi məsələləri müzakirə etməklə qalmayıb, ümumən mədəniyyətimizin inkişafına müəyyən bir təkan verəcəkdir”* [55]. Plenumda çıxış edən şair Rəsul Rza muxtar respublikadakı müasir ədəbi mühitin bir sıra nümayəndələrinin yaradıcılığından bəhs edərək demişdir: *“Naxçıvanda yaşayıb-yaradan Hüseyn Razinin, Əliyar Əliyevin (Əliyar Yusiflinin-A.A), Əhməd Mahmudovun, Müzəffər Nəsirli, Əkbər Məftun və başqalarının şeirləri müxtəlif qüvvətdə, müxtəlif mövzuda və müxtəlif yaradıcılıq səviyyəsində yaranan ədəbiyyatın xarakter nümunələridir”*[212, s.7-8].

Bakıdan gəlmiş ədiblərdən S.Rüstəm, Ə.Vəliyev, M.Rahim, S.Rəhimov, Mir Cəlal, Əbülhəsən, həmçinin Naxçıvanda yaşayıb-yaradan şair və yazıçılardan Müzəffər Nəsirli, Hüseyn İbrahimov, Əliheydər Qənbər və digərləri də çıxış edib

müxtəlif ədəbi nəsillərə mənsub qələm sahiblərinin yaradıcılığını dəyərləndirmiş, inkişafın əsas tendensiyalarını səciyyələndirmişlər. Məruzə və çıxışlarda naxçıvanlı sənətkarlardan M.Tarverdiyev, H.Əzim, M.Nəsirli, Ə.Məftun, M.Əkbər, H.Razi, H.İbrahimov, Ə.Yusifli, Ə.Mahmud, K.Ağayeva və digərlərinin əsərləri təhlil olunmuş, uğurlu məqamlar qiymətləndirilmiş, müşahidə olunan bəzi nöqsanlar da nəzərə çatdırılmışdır. Məsələn, digər naxçıvanlı ədiblərlə yanaşı, H.Razi yaradıcılığına da diqqət yetirən Əliheydər Qənbər bildirmişdir ki, H.Razinin şeirlərində forma müxtəlifliyi ilə yanaşı olaraq bir yenilik nəzərə çarpır. O öz şeirlərini ümumiləşdirmələr əsasında qurmaqla getdikcə təkmilləşməyə və yeni söz deməyə çalışır. M.Bektaşlı isə çıxışında H.Razinin “Ana məhəbbəti” şeirini müsbət dəyərləndirmiş, “Şaxtaçılar” şeiri haqqında isə “quru və cansız çıxmışdır” qənaətinə gəlmişdir [235]. Digər şair və yazıçıların əsərlərinə də analoji obyektiv münasibət ifadə olunmuşdur.

Razılıq doğuran haldır ki, plenumda çıxış edən naxçıvanlı qələm sahibləri muxtar respublikada ədəbi-tənqidi fikirin səviyyəsini də lazımınca nümayiş etdirə bilmişdilər. Onlar ədəbi prosesin uğurları ilə yanaşı, bir sıra tənqidi qeydlərini və arzularını da ifadə etmişdilər. Muxtar respublikada yaşayıb-yaradan sənət adamlarının bəzilərinin yaradıcılığında bədiiliyin zəif olması, mövzu məhdudluğu diqqət mərkəzinə çəkilmişdi. Eyni zamanda, yerli ədəbi qüvvələrin əsərlərinin nəşrindəki çətinliklər də nəzərə çatdırılmışdı. Bakıdan gəlmiş yazıçılardan Əli Vəliyev də ədəbi mühitin inkişafı üçün vacib olan çap məsələsini xüsusi vurğulamışdı: *“24 il bundan əvvəl Naxçıvanda “Ədəbiyyat” qəzeti çıxarıldığı halda, indi burada ədəbi orqan yoxdur... Filialın öz orqanı olmalıdır. Naxçıvanda almanaxlar çıxarılmalıdır”* [55].

Plenumun işgüzar müzakirələri Naxçıvanda ədəbi mühitin, o cümlədən ədəbi tənqidin də inkişafına müvafiq təsir göstərdi. Yerli müəlliflərdən bir neçəsinin kitabları nəşr olundu. Təsadüfi deyil ki, tanınmış yazıçı Mehdi Hüseyn 1958-ci ildə Moskvada sovet yazıçılarının 3-cü qurultayındakı məruzəsində də Naxçıvandakı plenumun əhəmiyyətini, muxtar respublikadakı ədəbi inkişafı məmnunluqla nəzərə çatdırmışdı. Plenumdan sonra Naxçıvanda yaşayan yazarlardan M.Tarverdiyev,

Ə.Yusifli, H.Razi, M.Əkbər, Ə.Mahmud, K.Ağayeva Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edildilər.

Yeni kitabların nəşri, onların haqqında resenziyaların dərci də qeyd olunmalıdır. Həmin illərdə tənqid Naxçıvan ədəbi mühitinin yeniliklərinə diqqətlə yanaşmağa, müvafiq təhlillər aparmağa çalışır. Məsələn, Bakıda nəşr olunmuş “Tər çiçəklər” adlı almanaxda (1959) muxtar respublikanın da ədəbi qüvvələrinin əsərlərinin yer almasını yazıçı Məmmədli Tarverdiyev yazdığı resenziyada ayrıca nəzərə çatdırmışdı (“Şərq qapısı” q., 1960, 13 mart).

1950-ci illərdə Naxçıvanda ədəbi tənqid gənc yaradıcı qüvvələrin sənət axtarışlarına da diqqət yetirir. Şair-tənqidçi Hüseyn Razinin “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuş ilk ədəbi icmalları bu baxımdan xarakterikdir (“Mətbuat xülasəsi”, 1956, 27 iyun; “Şeir həvəskarları”, 1957, 10 mart və s.). 1960-cı illərdə Naxçıvan ədəbi mühitində daha əhatəli dirçəliş hiss olunur. Gənc ədəbi qüvvələrə diqqət və qayğı artır, onların əsərləri müzakirə olunur, ədəbi-tənqidi fikir mübadiləsi genişlənir.

“Şərq qapısı” qəzetinin 15 iyul 1962-ci il tarixli 166-cı sayında verilmiş “Gənc ədəbi qüvvələr” adlı məqalə o dövrün ədəbi tənqidinin əhəmiyyətli nümunələrindəndir [79]. Məqalədə Naxçıvanda istedadlı ədəbi gəncliyin olması vurğulanmış, onların bir qisminin “təzə söz deməyə, yeni fikir söyləməyə, ciddi ədəbi axtarışlar aparmağa səy göstərmələri” təqdir olunmuş, bu baxımdan Hüseyn Fərəcoğlu, Həsən Fətullayev, Malik Məmmədov, Elmira Qasımova, Novruz Əliyev (*Nehrəmli-A.A*) və s. gənclərin sənətdəki ilk addımlarına nəzər salınmış, təhlillər aparılmışdır. Maraqlıdır ki, məqalədə muxtar respublikadakı ədəbi gəncliyin “əmək adamlarının işini, məişətini göstərməyə, köhnəliyin qalıqlarını, ümumi işimizə maneçilik törədən halları tənqid etməyə” yönələn əsərləri ilə yanaşı, “düzlüyü, doğruluğu, saf məhəbbəti tərənnüm edən lirik şeirləri” də diqqət mərkəzinə çəkilmişdi. Muxtar respublikanın gənc ədəbi qüvvələrinin yaradıcılığının müsbət məziyyətlərinin vurğulanması ilə yanaşı, məqalədə onlara aid bəzi tənqidi qeydlər və tövsiyələr də yer almışdır. Bildirilirdi ki, onların qələmə aldıkları mövzular bəzən orijinal olmur, ictimai məna daşımır, bəzən də başqa bir şairin, yaxud yazıçının əvvəllər dediklərinin sönük təkrarından uzağa gedə bilmir: *“Aydındır ki, ürəklə*

yazılmayan, bədii təfəkkürün məhsul olmayan belə hekayə və şeirlər oxucunu qətiyyənlən qane etmir... Bəzən gənc müəlliflər ədəbi kəşf yolu ilə getmir, həyat həqiqətlərini təhrif edir, yeni mövzular axtarmaq, təzə söz demək üçün tər tökmür və nəhayət, sənətkarlıq məsələlərini öyrənməyə səy göstərmirlər". Ədəbi-tənqidi məqalədə o da vacib sayılırdı ki, Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan şöbəsi "gənc ədəbi qüvvələrlə müntəzəm olaraq iş aparmalı,... ümid verənlərin yaradıcılığına düzgün istiqamət vermək üçün lazımi tədbirlər görməlidir".

Görünür ki, haqqında danışılan məqalə o zaman təsirsiz qalmamış, aid təşkilatları hərəkətə gətirmişdi. 1962-ci ilin 10 dekabrında Naxçıvanda yaşayıb bədii yaradıcılıqla məşğul olan gənclərin birinci müşavirəsinin keçirilməsi bu baxımdan təsadüfi deyildi. Həmin müşavirədə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan şöbəsinin məsul katibi Müzəffər Nəsirli muxtar respublikada ədəbi mühitin vəziyyəti və sənət adamlarının qarşısında duran vəzifələr barədə məruzə etmişdir. Yaradıcılıq sahələri üzrə də ədəbi-tənqidi səpkili çıxışlar olmuşdur. Naxçıvandakı gənclərin şeirləri barədə şair Hüseyn Razi, dramları haqqında ədəbiyyatşünas İzzət Maqsudov, hekayələri barəsində isə Adil Salmanov çıxış etmiş, əhatəli ədəbi-tənqidi təhlillər aparılmış, gənclərin bədii əsərlərinin müsbət məziyyətləri, ideya-bədii axtarışları ilə yanaşı, müşahidə olunan nöqsanlardan da söz açılmışdır [236].

Naxçıvanlı yazarların əsərləri getdikcə daha böyük maraq doğurmuşdur. Təsadüfi deyil ki, 1964-cü ildə şair Əli Kərim "Azərbaycan" jurnalında Naxçıvanda yaşayan şairlərin əsərləri haqqında məqalə dərc etdirmiş, bir sıra poetik nümunələri yüksək qiymətləndirmişdir [145]. 1965-ci ilin iyun ayında Bakıda Naxçıvan Muxtar Respublikası ədəbiyyat və incəsənət həftəsi keçirilmişdir. Bu münasibətlə paytaxtda naxçıvanlı yazıçı və şairlərlə müxtəlif görüşlər təşkil olunmuş, muxtar respublikanın ədəbi qüvvələrinin yaradıcılıq axtarışları barədə naxçıvanlı tənqidçi və ədəbiyyatşünasların müvafiq məruzələri də dinlənilmiş, ədəbi müzakirələr aparılmışdır.

1950-60-cı illərdə naxçıvanlı müəlliflərin əsərlərindən ibarət bir sıra almanaxlar, eləcə də ayrı-ayrı şair və yazıçıların əsərləri kitab halında nəşr olunmuş, ədəbi mühit tərəfindən ümumən maraqla qarşılanmışdır. Bu mərhələdə, xüsusən

1960-cı illərdə muxtar respublikanın ədəbi mühiti ideya-bədii axtarışların geniş vüsəti, mövzu əlvanlığı, həmçinin janr rəngarəngliyi baxımından da zənginləşir. Dos. S.Surə yazır: *“1963-cü ildən başlayaraq Naxçıvanda yaşayan yazıçı və şairlərin sənətkarlığında təkmilləşməyə doğru addımlar atıldığı müşahidə olunur. Onların mövzu dairəsi də genişlənmiş, gündəlik publisist əsərlərə deyil, öz yaradıcılıqlarında janr müxtəlifliyinə də diqqəti artırmışlar”* [223, s.118-119].

1960-cı illərdə Naxçıvan və Bakı mətbuatında naxçıvanlı şair, yazıçı və tənqidçilərin (M.Nəsirli, H.İbrahimov, H.Razi, Y.Axundov, İ.Maqsudov, Ə.Yusifli, Ş.Zaman, M.Əkbər və s.) muxtar respublikadakı yazarların sənət axtarışlarının müxtəlif aspektləri ilə bağlı bir sıra maraqlı ədəbi-tənqidi məqalələri də dərc olunmuşdur. 1966-cı ildə Naxçıvanda yaradıcı ziyalıların müşavirəsinin keçirilməsi də ədəbi prosesin təhlil olunub qiymətləndirilməsi baxımından faydalı olmaqla yanaşı, ədəbi tənqidin yüksəlişini də əyani şəkildə göstərir.

AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Əlişanoğlu *“Müasir ədəbi prosesin təhlil metodologiyasının bəzi problemləri”* məqaləsində yazır: *“Ədəbi tənqidin funksionallığı ədəbiyyatın praktikasına bağlıdır. Tənqid nəzəri gücünü, potensialını tarixdən, tarixən qazandığı ədəbiyyatşünaslıq yaddaşından alırsa, gerçəkliyi, gerçəkləşməsi ədəbi prosesdən, günün ədəbiyyatından asılıdır”* [59,s.437]. Bu mənada Naxçıvanda 1950-1960-cı illərin ədəbi tənqidi də enişli-yoxuşlu inkişaf xüsusiyyətlərinə, qabarma və çəkilmələrinə görə məhz günün ədəbiyyatı, dövrün ədəbi prosesi ilə bilavasitə bağlı olmuş, ona istinadən formalaşmışdır.

1970-1980-ci illərdə muxtar respublikada ədəbi mühit daha da canlanmış, müxtəlif ədəbi nəsillərə mənsub müəlliflər uğurlu yaradıcılıq axtarışlarını davam etdirib diqqətəlayiq əsərlər yazdıqları kimi, ədəbiyyata yeni gələn H.Valeh, E.Həbib, M.Qasımzadə, A.Yadigar, K.Qədim, İ.Orxan, İ.Yusifov, Z.Vüqar, M.Tahir orijinal duyum və deyim tərzinə malik söz əhli kimi püxtələşmişlər.

Tanınmış yazıçı Hüseyn İbrahimov *“Yaradıcılıq yollarında”* məqaləsində (*“Sovet Naxçıvanı”* q., 1980, 8 iyun) 1955-ci ildə oxuculara çatdırılmış *“Səadət mahnıları”* almanaxından sonra muxtar respublikada ədəbi qüvvələrin əsərlərinin nəşri sahəsində görülmüş çoxsaylı işləri, ötən dövr ərzində yerli müəlliflərin 64

kitabının, həmçinin 7 almanaxın çapını bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlar kimi dəyərləndirmiş, Ə.Yusiflinin, H.Razinin, K.Ağayevanın və başqalarının yeni kitablarını Naxçıvan ədəbi mühitinin uğurları kimi səciyyələndirmişdir. Belə bir zəngin və çoxcəhətli yaradıcılıq mühiti, heç şübhəsiz ki, ədəbi-tənqidi baxımdan da təhlil olunub dəyərləndirilmişdir. Bu illərdə ədəbi tənqid ilk növbədə yeni nəşrlər haqqında resenziyalara, illik ədəbi icmallara, portret yazılara üstünlük vermişdir.

Məsələn, Ə.Mirzəyevin “Gəncləşən diyara hədiyyə” resenziyasında [175] muxtar respublikanın təşkilinin 50 illiyi ilə əlaqədar Naxçıvanda yaşayan qələm sahiblərinin əsərlərindən ibarət “Arazın işıqları” almanaxına (1974) nəzər salınmış, müxtəlif ədəbi nəsillərə mənsub M.Nəsirli, H.İbrahimov, H.Razi, Ə.Yusifli, M.Möhsünov, H.Fətullayev, H.Arzulu, K.Ağayeva, R.Babayev, L.Əhmədova, B.İsgəndərov və digərlərinin almanaxda yer alan müxtəlif janrlı əsərləri barədə məlumat verilmişdir. Əkbər Süleymanovun “Arazın işıqları” adlı resenziyasında isə (“Şərq qapısı” q., 1974, 16 noyabr) eyniadlı almanaxın “Gənclik” nəşriyyatında rusca nəşri təqdir olunmuş, bu addım Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin əsərlərinin geniş oxucu auditoriyasına çatdırılması işinə layiqli töhfə sayılmışdır. 1970-1980-ci illərdə çapdan çıxmış “Araz” almanaxları da ədəbi prosesin rəngarəng mənzərəsini əks etdirmişdir.

1970-1980-ci illərdə “Şərq qapısı” qəzetində müntəzəm dərc olunan ədəbi icmallar da ədəbi-tənqidi fikirin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu icmalların əksəriyyətini qəzetin ədəbiyyat və incəsənət şöbəsinə rəhbərlik edən şairtənqidçi Hüseyn Razi yazırdı. Özlüyündə diqqətəlayiq ədəbi tənqid faktı olan belə icmalların bəzi cəhətləri o zaman Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan şöbəsinə rəhbərlik edən şair Müzəffər Nəsirli tərəfindən tənqid olunmuşdu. M.Nəsirli 1977-ci ildə muxtar respublika rəhbərliyi səviyyəsində qəbul olunmuş yaradıcılıq ittifaqları ilə işi yaxşılaşdırmaq barədə qərarla əlaqədar məruzəsində demişdir: “*“Şərq qapısı”nda gənclərin yaradıcılığı haqqında “bədi cəhətdən zəifdir” kimi ümumi sözlərlə icmallar verilir*” [223,s.135]. M.Nəsirli ədəbi gəncliyə ardıcıl, hərtərəfli qayğı və kömək göstərilməsinin vacibliyini diqqət mərkəzinə çəkmişdi.

Bu məqamda bir maraqlı faktı da xatırlatmaq istərdik. H.Razi 1970-ci ildə “Yaradıcılıq həvəsi” adlı ədəbi icmalında [205] “Şərq qapısı” qəzetinə çap olunmaq üçün əsər göndərmiş 20-dən çox gənc ədəbiyyat həvəskarının yazılarına münasibət, daha doğrusu, nümunələr çəkilməklə əksəriyyətinə iradlar bildirmişdir. Maraqlı və düşündürücüdür ki, bu imzaların heç birinə sonrakı illərin ədəbi prosesində rast gəlmirik. Bu, nə idi? Söz sənətinin ali vəzifələrini dərk edərək özlərinin yaradıcılıq potensialının zəifliyini, bəlkə də, yox dərəcəsində olduğunu görüb vaxt ikən yolun əvvəlindən qayıtmaq, yoxsa tənqiddən sarsılaraq ruhdan düşüb qələmi yerə qoymaq?!..

1972-ci ildə o zamankı sovet rəhbərliyinin qəbul etdiyi “Ədəbi-bədii tənqid haqqında” qərar ideoloji vəzifələrə hesablanması ilə yanaşı, ümumən ədəbi tənqidin inkişafına əhəmiyyətli təkan da verdi. Azərbaycanda da bu istiqamətdə xeyli faydalı işlər görülmüşdü. Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutunda “Tənqid tarixi və nəzəriyyəsi”, “Ədəbi proses” şöbələri yaradılmış, ədəbi tənqid üzrə tədqiqatlar aparılmasına diqqət artırılmış, “Ədəbi proses” silsiləsindən illik ədəbi-tənqidi topluların nəşri həyata keçirilmişdi. “Yazıçı” nəşriyyatında “Ədəbiyyatşünaslıq” şöbəsi açılmışdı. 1974-cü ildən etibarən bədii əsərlərlə yanaşı, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki diqqətəlayiq əsərlərə də respublika Dövlət mükafatının verilməsinə başlanılmışdı ki, bütün bunlar Azərbaycanın o zamankı rəhbəri, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin bütün digər sahələrlə yanaşı, ədəbiyyata, ədəbiyyatşünaslığa, ədəbi tənqiddə ardıcıl, hərtərəfli qayğısının ifadəsi idi.

Akademik Kamal Talıbzadə “Ədəbi tənqid: yekunlar, mülahizələr” məqaləsində yazırdı: *“70-ci illərin (1970-ci illər nəzərdə tutulur - A.A.) tənqidinə bütün inkişaf kontekstində nəzər salanda onun problem mahiyyəti daşıyan məsələlərə müraciətinin genişlənməsi, ədəbi hadisələri ümumiləşdirməyə meylinin güclənməsi dərhal hiss olunur”* [53, s.27]. Bu tendensiya 1980-ci illərdə də davam etmişdir. Naxçıvan ədəbi-elmi mühiti də 1970-1980-ci illərdə hərtərəfli inkişaf yolu keçirmiş, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından əsaslı uğurlara imza atmış, ədəbi tənqid bədii yaradıcılığın ən müxtəlif aktual problemlərinə daha əhatəli və ümumiləşdirici elmi münasibəti ilə səciyyələnmişdir.

1970-1980-ci illərdə Naxçıvanda ədəbiyyatın, eləcə də ədəbi tənqidin inkişaf göstəricisi baxımından Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının burada keçirilmiş səyyar plenumlarının materialları da maraqlı məlumat verir. 2-7 iyun 1973-cü il tarixlərində keçirilmiş plenumda xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov başda olmaqla Bakıdan gəlmiş bir qrup yazıçı və tənqidçi iştirak etmişdir.

Plenumun əsas hissəsi Naxçıvan ədəbi mühitinin yaradıcılıq problemlərinə həsr olunmuşdu. Tənqidçi Yəhya Seyidov öz məruzəsində Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərən şair, yazıçı və dramaturqların yaradıcılıq axtarışlarını geniş təhlil etmiş, ayrı-ayrı müəlliflərin səciyyəvi əsərlərinə diqqət yönəltmişdir. Məruzə ətrafında çıxışlar da olmuşdu. Tanınmış şair Əliqə Kürçaylı öz çıxışında muxtar respublikanın ədəbi qüvvələrinin yaradıcılığı barədə demişdir: *“Naxçıvanda H.İbrahimov, H.Razi, Ə.Yusifli, M.Nəsirli, K.Ağayeva, E.Qasımova kimi şair və dramaturqlar vardır ki, onların yaradıcılığı hər hansı “mərkəz” yazıçısının yaradıcılığı ilə müqayisədən, bəlkə də, itirməz... Naxçıvanda yaşayan şairlərin də yaradıcılığında elə uğurlu və nöqsanlı cəhətlər var ki, bu nöqsanlar mərkəzdə yaşayan şairlərin yaradıcılığı üçün də xarakterikdir”*[193, s.62].

Naxçıvanda fəaliyyət göstərən ədəbiyyatşünas, tənqidçi və şairlərdən Yavuz Axundov, Müzəffər Nəsirli, Hüseyn Razi də səyyar plenumda çıxış edərək muxtar respublikada gedən ədəbi proses, qazanılmış uğurlar, yol verilmiş nöqsanlar barədə əhatəli elmi təhlillər aparmışlar. Bu çıxışlar Naxçıvanda ədəbi tənqidin yetkin, professional səviyyəsini nümayiş etdirirdi. 1977-ci ildə keçirilmiş plenum da muxtar respublikada ədəbi fikirin inkişafı baxımından əhəmiyyətli idi. Bütün bunlar ədəbi tənqidin də püxtələşməsinə şərtləndirmişdir.

1977-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan Şöbəsi nəzdində ictimai əsaslarla nəsr, poeziya və dramaturgiya bölmələri yaradılmışdır ki, bunlara müvafiq surətdə Həsən Fətullayev, Hüseyn Razi və Kəmalə Ağayeva rəhbərlik edirdi. Bir müddət sonra şöbə nəzdində ədəbi tənqid bölməsi də fəaliyyətə başlamışdı ki, onun rəhbəri tanınmış ədəbiyyatşünas və tənqidçi İsa Həbibbəyli idi. Tanınmış ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev 1982-ci ildə qələmə aldığı *“Tənqidin gəncliyi”* məqaləsində yazırdı: *“Fərəhli haldır ki, lap bu günlərdə Yazıçılar İttifaqının*

Naxçıvan şöbəsində müstəqil tənqid bölməsi fəaliyyətə başlamışdır. Bölmənin üzvlərindən İsa Həbibovun romantik şeir irsimizə və müasir ədəbi prosesə, Fərman Xəlilovun klassik və bugünkü satira problemlərinə, Əsgər Qədimovun milli-beynəlmiləl əlaqələrə, Məhərrəm Cəfərovun poeziya-folklor münasibətlərinə həsr etdiyi son yazılar buradakı ciddi yaradıcılıq ab-havasından və ədəbi axtarışlardan xəbər verir. İsa Həbibovun Naxçıvanda yaşayıb-yaradan yazıçıların yaradıcılığı barədə yazıları xüsusi maraq doğurur” [147, s.418-419]. Tanınmış alim İsa Həbibov (Həbibbəyli) da Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan təşkilatında ədəbi tənqid bölməsinin fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək hələ 1985-ci ildə yazırdı: *“Bu bölmənin fəaliyyəti muxtar respublikada bədii prosesin özünəməxsus meyl və qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılmasına, yeni ədəbi yüksəlişin təmin olunmasına yaxından kömək edir*” [108, s.63].

1970-1980-ci illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan Şöbəsi xətti ilə keçirilən bir sıra ədəbi müzakirələr, kitab təqdimatları da tənqidi fikirin inkişafına rəvac vermişdir. Çoxsaylı faktlardan birini xatırladıırıq. 11 iyul 1987-ci il tarixdə yeni çapdan çıxmış üç kitabın şöbədə müzakirəsi keçirilmiş, müvafiq məruzələr dinlənilmişdir: Elman Həbib “Yoluma çıx”, Rafiq Babayev “Axırıncı axşam” və “Araz-3” almanaxı. İlk kitab barədə şair Hüseyn Razi, ikinci haqqında şair Əliyər Yusifli, almanax barədə isə yazıçı Möhsün Möhsünov məruzələr etmiş, nəşrlərdəki bədii nümunələrin əsas məziyyətləri, uğur və qüsurları diqqətə çatdırılmış, geniş ədəbi fikir mübadiləsi aparılmışdır. Onu da deyək ki, müzakirənin keçirilməsi barədə “Sovet Naxçıvanı” qəzetinin 3 iyul 1987-ci il tarixli sayında əvvəlcədən elan da verilmişdi. O illərdə belə müzakirələrin təşkilinə diqqət artmışdı.

1980-ci illərdə “Şərq qapısı” qəzeti redaksiyası müxtəlif yaradıcılıq problemlərinə dair “dəyirmi masa”lar da keçirmiş, materiallar qəzetdə dərc olunmuşdu. Məsələn, 1988-ci ildə gənc şair və yazıçıların yaradıcılıq axtarışlarına həsr edilmiş “dəyirmi masa”dakı müzakirələr maraqla qarşılanmışdı. O zamankı ictimai-siyasi və ədəbi reallıqlar kontekstində müşahidə olunan enişli-yoxuşlu inkişaf xüsusiyyətləri Naxçıvan ədəbi mühitində də özünü göstərmişdir. Bütövlükdə isə

1950-1980-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında ədəbi tənqid özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, müasir ədəbi prosesin öyrənilməsinə diqqət xeyli artmışdır.

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyə qovuşduqdan sonra yaradıcılıq sahələrində, o cümlədən ədəbi tənqidin inkişafında da milli düşüncənin ön plana keçməsi ədəbi prosesin təhlil olunub dəyərləndirilməsi istiqamətində də yeni üfüqlər açdı. 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsində işləyən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bütün digər sahələrlə yanaşı, ədəbi-mədəni mühitin dirçəlişinə də böyük qayğı göstərmişdir. Təkcə bir faktı xatırladaq ki, 1992-ci ilin soyuq oktyabr günlərində blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanda Hüseyn Cavidin 110 illik yubileyi qeyd olunmuş, ulu öndər çıxış edib mütəfəkkir ədibin sənətinə yüksək qiymət vermişdir. Bu, ədəbiyyata, sənətə böyük ehtiramın ifadəsi idi.

1995-ci ildən Naxçıvan Muxtar Respublikasına rəhbərlik edən Ali Məclisin Sədri cənab Vasif Talıbov ədəbi mühitə də böyük qayğı göstərir. Muxtar respublikada ədəbiyyatın müxtəlif problemlərinə və görkəmli ədəbi simaların yaradıcılığına həsr olunmuş möhtəşəm elmi tədbirlərin keçirilməsi, elmi jurnalların nəşri, ziyalılar üçün hər cür şəraitin yaradılması və s. bu baxımdan ayrıca qeyd olunmalıdır. Akademik İsa Həbibbəylinin sözləri ilə desək, bu illərdə *“Naxçıvan ədəbi mühitində də azərbaycançılıq milli ədəbiyyat siyasətinin əsasını təşkil etmişdir”* [94, s.462].

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Naxçıvan Şöbəsinin 1998-ci ildə Naxçıvan Yazıçılar Birliyinə çevirilməsi regionda ədəbiyyatın da, ədəbi tənqidin də inkişafına yeni stimül vermişdir. Birlik nəzdində ədəbi tənqid seksiyasının fəaliyyəti (rəhbəri İ.Həbibbəyli) yeni dövərdə ədəbi fikrin aktual problemlərinin diqqət mərkəzinə çəkilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ədəbiyyatşünaslıqda qeyd olunduğu kimi: *“1990-cı illərdə ədəbi tənqid yeni təfəkkürə yiyələnməyin yolunu başlıca olaraq milli-mənəvi dəyərləri qiymətləndirməkdə, təhrif və əyintiyyə məruz qalan bədii həqiqətlərin tarixi haqqını bərpa etməkdə, ictimai-ədəbi fikri milli məzmununa, türk təfəkkürü məcrasına doğru yönəltməkdə görürdü”* [181,s.841].

Müstəqillik dövründə ölkədə olduğu kimi, Naxçıvanda da ədəbi tənqid yeni yaradıcılıq axtarışlarını məhz milli ideologiya üzərində qurmuş, əvvəlki mərhələlərin gərəksiz tendensiyalarından xilas olmuşdur. Elmi fikirin: *“tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda kütləvi-populyar məqalə, resenziya və qeydlərdən başqa, monoqrafik tədqiqatlar xeyli güclənmişdir”* [180,s.383]qənaəti 1990-cı illər Naxçıvan ədəbi mühitinə də aid edilə bilər. 1990-cı illərdə müasir ədəbi prosesə dair çoxsaylı məqalələr yazılmaqla yanaşı, bir sıra toplular, kitablar, monoqrafik tədqiqatlar da ortaya çıxmışdır.

Bu illərdə nəşr olunmuş müvafiq toplulardan birinə diqqət yetirək. Xalq şairi, çağdaş poeziyanın ustadlarından sayılan Məmməd Arazın 60 illiyi ilə əlaqədar Naxçıvanda keçirilmiş respublika elmi konfransının “Millilik və bəşərlik” adıyla çap edilmiş materialları muxtar respublikada yaşayan ədəbiyyatşünasların müasir ədəbi prosesə elmi baxışının ifadəsi kimi kimi maraq doğurur [171]. Toplunu tərtib edib çapa hazırlayan görkəmli alim İsa Həbibbəylinin, tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan Yavuz Axundlunun, Məhərrəm Cəfərlinin, Vəliyəddin Əliyevin, Arif Əliyevin, Əbülfəz Amanoğlunun, Akif İmanlının, Əbülfəz Muxtaroğlunun, Hüseyn Həşimlinin, İman Cəfərovun və digərlərinin məqalələri M.Arazın əsrarəngiz sənət dünyasının müxtəlif aspektlərini işıqlandırır, onun müasir ədəbi prosesdə rolunu dəyərləndirir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, XX əsrin ikinci yarısında, xüsusən 1970-1990-cı illərdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişafında professionallığın artması, elmi dərəcəli, yüksək hazırlıqlı ədəbiyyatşünas alimlərin ədəbi tənqidlə məşğul olmaları mühüm və səmərəli faktor kimi qiymətləndirilməlidir. Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərən ziyalılardan Lətif Hüseynzadənin 1950-ci ildə dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi (fəlsəfə doktorluğu) alimlik dərəcəsi almasından sonra bu sahəyə maraq xeyli qüvvətlənmiş, nəticədə 1960-cı illərdə Yavuz Axundov, İzzət Maqsudov və Arif Əliyev də alimlik dərəcələri qazanmışdılar. Muxtar respublikada elmi dərəcəli filoloq kadrların hazırlığı işi 1970-ci illərdə ardıcıl diqqət mərkəzində olmuş, 1980-1990-cı illərdə də ciddi uğurlar qazanılmışdır. Artıq 1990-cı illərin ortalarında Naxçıvanın elm və ali təhsil müəssisələrində Yavuz Axundlu, İsa Həbibbəyli, Əjdər İsmayılov kimi filologiya üzrə elmlər doktorları, Məhərrəm Cəfərli, Əsgər Qədimov,

Əbülfəz Əzimli, Fərman Xəlilov, Yusif Səfərov, Cabbar Cəlilov və bir sıra digər elmlər namizədləri (fəlsəfə doktorları) fəaliyyət göstərirdi.

Uzun illər Naxçıvanın elmi-ədəbi mühitində xüsusi fəallığı ilə seçilən tanınmış alim İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi altında dissertasiya müdafiə etmiş yeni nəsillər ədəbiyyatşünaslardan Hüseyn Həşimli, İman Cəfərov, Hikmət Mehdiyev və başqaları XX əsrin sonları, yeni əsrin əvvəllərində ədəbiyyatşünaslıq sahəsində uğurlu addımlar atmışlar. Sonrakı illərdə bu istiqamət daha da geniş vüsət almışdır. Bütün bunlar muxtar respublikada ədəbi tənqidin inkişafına da ciddi təsir göstərmiş, onun həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından əsaslı yüksəlişinə rəvac vermişdir.

İyirminci əsrin birinci yarısı ilə müqayisədə ikinci yarısında naxçıvanlı tənqidçi və ədəbiyyatşünasların imzaları həm muxtar respublika, həm də Bakı mətbuatında ardıcıl olaraq görünür, onlar ədəbi prosesin müxtəlif problemləri barədə diqqətəlayiq əsərlər dərc etdirirlər. Muxtar respublikada ədəbi tənqidin inkişafında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan şöbəsi ilə yanaşı, zaman-zaman “Şərq qapısı” qəzeti də əhəmiyyətli rol oynamış və oynamaqdadır. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq yazır: *“Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid də ədəbiyyat işi ilə yanaşı, yaxud da bu mötəbər işin üzvi tərkib hissəsi kimi həmişə “Şərq qapısı” səhifələrində özünə yer tapmışdır... Qəzetdə yeni kitablar və tamaşalar haqqında verilən materiallar regionda ədəbi tənqidin inkişafına şərait yaradır. XX yüzillikdə və çağdaş mərhələdə Naxçıvanda formalaşmış tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar da “Şərq qapısı”na borclu və minnətdar olmalıdırlar”* [94, s.374].

XX əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişaf xüsusiyyətləri və tendensiyaları çoxşaxəli, mürəkkəb olmuşdur. Çoxsaylı ədəbi-tənqidi məqalələrin mühüm qismi ümumən tələbata cavab verir, həsr olunduğu mövzunu, problemi, əsəri müvafiq səviyyədə təhlil prizmasından dəyərləndirə bilir. Lakin bədii kitabın, əsərin, yaxud problemin mahiyyətinə varmayıb quru sadalamaya, informativ təsvirə, bədii nümunənin məzmununun xülasəsinin ifadəsinə əsaslananlar da az deyil. Azərbaycan MEA-nın üzvü, tənqidçi-ədəbiyyatşünas Təhsin Mütəllibov da müxtəlif resenziyalardakı bəsitlikdən, “təhlil yeknəsəqliyindən” şikayətlənərək yazırdı: *“Nə vaxtadək bədii süjetin primitiv nəqlinə məqalələrdə geniş meydan veriləcək?”* [183,s142].

O illərin mətbuatını yaxından araşdıranda aydın olur ki, ədəbi-tənqidi məqalələri, xüsusən yeni nəşrlərlə əlaqədar resenziyaları yazanların heç də hamısı tənqidçi, ədəbiyyatşünas, yaxud şair, yazıçı deyil. Bir sıra ədəbiyyat həvəskarları da ayrı-ayrı kitablar barədə resenziyalar dərc etdirmişlər. Mahiyyətə burada bir qəbahət olmasa da, belə müəlliflərin qələmindən çıxmış materialların bir qismi (hamısı yox) elmi-ədəbi səviyyə baxımından bəsit və primitivdir. Məsələn, Fəxrəddin Kərimli imzalı müəllifin “İllərdən biri” resenziyası (“Şərq qapısı” q., 1970, 27 fevral) şair Məmməd İbrahimin (Arazın) eyniadlı kitabındakı şeirlər barədə adi təsvirlərdən ibarətdir, ədəbi təhlil adına bir şeyə rast gəlinmir. Halbuki kitabdakı əsərlərin ideyabədii dəyəri geniş elmi-ədəbi təhlil tələb edir. A.Adıgözəlov imzalı müəllif “Həyat eşqi ilə” resenziyasında (“Şərq qapısı” q., 1971, 5 mart) şair Kərim Faiqin “Həyat eşqi” kitabını təhlil etməyə təşəbbüs göstərsə də müvəffəq olmamışdır.

Murtuz Bağirovun “Yubiley töhfəsi” adlı məqaləsi də bu qəbildəndir (“Şərq qapısı”, 1974, 3 oktyabr). Naxçıvanda yaşayan şair Əhməd Mahmudun “Qatar gedir” kitabına həsr olunmuş bu resenziya ümumi məlumat verməkdən öndə getmir. Cəfər Kərimovun “Anama abidə” resenziyası Bakıda yaşayan şair Davud Ordubadlının eyni adlı kitabını tanıdır (“Şərq qapısı”, 1974, 28 dekabr). Amma ədəbi təhlil yox dərəcəsinədir, məlumat ovqatı öndə keçib. C. Kərimovun “Damcılar” resenziyası da eyni səpkilidir (“Şərq qapısı” q., 1978, 3 noyabr). Burada isə şair Emil Mehdiyevin “Damcılar” kitabı primitiv tanıtma obyektidir. Ədəbi tənqid yeni nəşrlər barədə məlumat verərkən təhlillər yolu ilə əsərin, yaxud problemin mahiyyətini, ədəbi prosesdə yerini və s. aydınlaşdırmalıdır. Adı çəkilən resenziyalarda isə bu vacib məqamı görmürük.

Tanınmış imza sahibi olmayan bəzi müəlliflərin resenziyaları isə, əksinə, özünün dolğunluğu, əsər, ümumən ədəbi proses barədə müəyyən qənaətlərin ifadəsi ilə razılıq doğurur. Məsələn, 1970-1980-ci illərdə “Şərq qapısı” qəzetində bir sıra məqalə və resenziyalarını gördüyümüz Əli Rzayevin bəzi yazıları bu qəbildəndir. O, daha çox yeni nəşrlər barədə müfəssəl xarakterli resenziyalar yazıb. Həmin resenziyalarda kitabın əsas ideya-bədii xüsusiyyətləri, tematika və problematikası, müəllifin sənətkarlıq axtarışları yığcam şəkildə nəzərdən keçirilir. İki nümunənin

adını çəkməklə kifayətlənirik. “Marallar da duz yeyərmiş” ,- bu yazı Xəlil Rzanın eyniadlı kitabına həsr olunub (“Şərq qapısı” q., 1981, 04 sentyabr); “İlk kitabın sevinci”, bu isə naxçıvanlı gənc şair Cavanşir Eloğlunun (sonralar Dərviş Cavanşir təxəllüsüylə tanınmışdı-A.A.) “Gözümün ilk ovu” kitabının əsas məziyyətlərindən söz açır (“Şərq qapısı” q., 1981, 9 avqust).

Tədqiq etdiyimiz mərhələdə qələmə alınmış elə ədəbi-tənqidi məqalələr də vardır ki, onlardakı bəzi mülahizələr mübahisə doğurur. Məsələn, bir sıra diqqətəlayiq şeirləri ilə tanınan, kitabları nəşr olunan şair Əhməd Mahmud 1974-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan şöbəsinin o zamankı rəhbəri Müzəffər Nəsirlinin yeni çapdan çıxmış “İki ürək” kitabına həsr etdiyi resenziyada [156] müəllifin işlətdiyi: “Ağ örpəkli çöllərim bürünür ağ paltara”, –deyimini irad tutaraq bildirir ki, paltara bürünməzlər, onu geyinərlər. Halbuki M.Nəsirlinin işlətdiyi obrazlı deyim təbii və qəbulediləndir.

Müxtəlif vaxtlarda Naxçıvan ədəbi mühitində bəzi nəşrlərlə əlaqədar kəskin tənqidi münasibətin ifadə olunduğu materiallara da rast gəlinir. Məsələn, Əli Həsənlinin (Həsənovun) “Sovet Naxçıvanı” qəzetində çıxmış “Araz”a səviyyə gərəkdir” adlı məqaləsi [115] bu baxımdan səciyyəvi nümunələrdəndir. Məqalə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan Şöbəsi tərəfindən hazırlanmış “Araz” almanaxının 3-cü kitabına (1987) həsr olunmuşdur. Məqalə müəllifi bu almanaxın muxtar respublikanın ədəbi qüvvələrinin müxtəlif janrlı əsərlərinin nəşri sahəsində böyük əhəmiyyət daşdığını qeyd etmiş, əvvəlki almanaxlarla bəzi müqayisələr də aparmışdır. Resenziya müəllifinin fikrincə, almanaxdakı bir sıra nümunələr göstərir ki, “çap olunmaq imkanı asanlaşdıqca yaradıcılıq məsuliyyəti yoxa çıxır”.

Ə.Həsənli bir sıra şeirlərə istinadən belə nəticəyə gəlir ki, “ötəri hisslər əlüstü qafiyələnir, şeir formasına salınır və bu hesaba almanax “şairlərinin” sırası xeyli genişlənir”. Resenziyada tənqid olunan bəzi parçalara diqqət yetirmək iradların doğruluğuna şübhə yeri qoymur. Məsələn, Ə.Göydağlının “Gəmiqaya düşüncələri” şeirindən aşağıdakı misralar bəsitliyinə, primitivliyinə görə tənqid olunmuşdur:

Kəkliyə bax, xınalanıb necə də,

Qaqqıldayır, məni almır vecə də.

Qartal uçub ənginlərdən ucalır,
Yorğunluğu belə yerdə dincəlir.

Və yaxud, bir sıra dəyərli şeirlərin müəllifi olan şair Zeyqəm Vüqarın “Çınqıllı” şeirində eyniadlı bulağa “poetik” müraciətin məntiqsizliyi, qeyri-təbiiliyi barədə resenziyadakı tənqidlər də haqlıdır:

“Bir dərə düşündə tutmusan qərar,
Özündən yuxarı hələ də qar var.
Seçilməz düşündə lələdən qızlar,
Güldən dəstə tuta-tuta, Çınqıllı.

Bu misraların möcüzə yaratmaq imkanına məəttəl qalırsan. Belə çıxır ki, dərə düşündə qərar tutan “bulağın düşündə” lələ bitir və bundan qızlar dəstə tuturlar”.

“Ciddi poetik mətləbə toxunulmayan, primitiv şeir texnikası və yerinə düşməyən ifadələrin zənginliyi ilə seçilən” bu kimi bir sıra digər şeirlər də resenziyada tənqid olunmuşdur. Bəzi şeirlərdə isə hazır, stereotip poetik deyimlərin təkrarına yol verildiyi müəyyənləşdirilmişdir. Almanaxdakı nəsr nümunələrindəki nöqsanlar da diqqətdən yayınmamışdır. Resenziya müəllifi Əhməd Seyidovun “Sındırılmış tüfəng”, Həmid Arzulunun “Köhnə “sən öl” hekayələrindəki “sönük bədii izahı”, Ramiq Muxtarın “On üçüncü raund” hekayəsində Cek Londonun “Oyun” əsərinin mexaniki təsirini də təhlillər əsasında nəzərə çatdırmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, müxtəlif ədəbi nəsillərə mənsub şair və yazıçılardan Hüseyn Razinin “Qadın”, Əliyar Yusiflinin “Torpaq”, Adil Qasımovun “Dil”, Elman Həbibin “Bar gətirən ağac” şeirlərinin ideya-bədii mükəmməlliyi, bəzi hekayələrdəki müsbət məqamlar, həmçinin ədəbiyyatşünas İsa Həbibovun (Həbibbəylinin) Mirzə Cəlilin seminariya təhsili illərinə həsr etdiyi “Sınaq dərsləri” adlı elmi məqaləsi, eləcə də Ordubaddan toplanmış folklor nümunələrinin təqdimi resenziyada yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bu tənqidi kontekstin davamı kimi xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun müasir ədəbi prosesin aktual məsələlərinə toxunan “Ədəbiyyat milli sərvətdir” adlı müsahibəsindən (1997-ci il) bəzi ədəbi-tənqidi fikirlərini də xatırlatmaq yerinə düşər. Naxçıvan yazıçılar təşkilatına rəhbərlik edən qocaman ədib müstəqillik qazanıldıqdan

sonra ölkədəki söz, fikir, mətbuat azadlığından, demokratiyadan sui-istifadə edən, zəif, bəsit cızmaqaraları ilə ədəbiyyat aləminə yön alan bəzi istedadsızlara etirazını bildirir, belələrinə qarşı obyektiv mövqe göstərməyin vacibliyini ifadə edir, özü də münasibətini kəskin şəkildə ortaya qoyurdu: *“Keçid dövrü adlandırdığımız son illərdə ədəbiyyata “yad əllər” uzanır, “yad nəfəslər” nüfuz edir, ədəbi yolumuzun üstündə təsadüfi yolçular peyda olurlar.... Belələri uzun illərdir öz uğurlu məcrası ilə sakit-sakit axan ədəbi nəhrimizin təmiz sularını bulandıran ədəbi firıldaqçılardır”* [238].

Təqdirəlayiq haldır ki, ədəbi tənqid muxtar respublikanın rayonlarında yaşayıb-yaradan şair və yazıçıların əsərlərinə də münasibət bildirmişdir. Hələ 1973-cü ildə şair-tənqidçi Hüseyn Razi Ordubadda yaşayan, bir sıra diqqətəlayiq əsərləri ilə oxucular arasında rəğbət qazanan Hüseyn Əzimin “Dübəndi çayı” adlı şeirlər kitabına ayrıca resenziya həsr etmişdi (“Şərq qapısı” q., 22 iyun 1973). H. Əzimin “Mən günəşə borcluyam” kitabına Məşkur Əkbərin 1986-cı ildə həsr etdiyi eyniadlı resenziyada [71] isə qocaman şairin yaradıcılıq axtarışlarına işıq salınmış, üz tutduğu əsas mövzular nəzərdən keçirilmişdir. Şairin lirikasında rübai, qəzəl, bayatı kimi janrlara uğurlu müraciət, onun ənənəvi poetik formalarda yeni məzmun ifadə etmək məharəti də resenziyada müvafiq təhlillər yolu ilə nəzərə çatdırılmışdır. Şairin satirik şeirlərinə də diqqət yetirilmişdir. H.Əzimin ustad Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi “Şahın tələbi” poeması, ikinci dünya müharibəsinin qəhrəmanı Əkbər Ağayevin rəşadətindən söz açan “Əkbər kimdir?” pyesi də məqalədə özünün müfəssəl qiymətini almışdır. Şairin bəzi əsərlərində müşahidə olunan “bədi fikir yoxsulluğu, qafiyə xətalrı, ifadə səhvləri” barədəki tənqidi qeydlər də əsaslıdır. Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, H.Əzimin həmin kitabına ön söz yazmış şair Xəlil Rza da bu kimi nöqsanları nəzərə çatdırmışdı.

Son vaxtlarda muxtar respublikanın müxtəlif bölgələrindəki ədəbi mühitin öyrənilməsi sahəsində daha sistemli addımlar atılmışdır. Bu baxımdan dosent Seyfəddin Eyvazovun “Şərur ədəbi birliyi” kitabını [49] qeyd etmək gərəkdir. Kitaba “Sözün yaddaşı, yaddaşın sözü” adlı ön söz yazmış ədəbiyyatşünas H.Həşimlinin dediyi kimi: *“Son onilliklərdə Şərurda ədəbi inkişaf xüsusi vüsət almış, burada həm*

ədəbi təşkilatlanma, həm də çap məhsullarının kəmiyyət və keyfiyyəti yeni bir yüksəliş mərhələsinə qədəm qoymuşdur... Hazırda Şərur rayonunda bir çox istedadlı şair və nasir yaşamaqdadır ki, onların əsərləri ideya-bədii dəyəri ilə rəğbət doğurur” [49,s.3].

Kitabın ilk bölməsində S.Eyvazov Şərur ədəbi birliyinin 1968-ci ildə rayonda nəşr olunan “İşıqlı yol” qəzetinin nəzdində “Şərur qönçələri” adıyla başladığını bildirmiş, onun keçdiyi inkişaf yoluna müfəssəl nəzər salmışdır. Şair Altay Tağızadənin başçılığı ilə ilk addımlarını atan birliyə müxtəlif vaxtlarda şairlərdən Budaq Təhməz, Vaqif Məmmədov rəhbərlik etmişlər. Hazırda birliyin rəhbəri tanınmış şair İbrahim Yusifoğludur. S.Eyvazov kitabda birliyin yetirməsi olan, əsərləri burada dinlənilib müzakirə edilən Altay Tağızadə, Budaq Təhməz, Telman Qəhrəmanov, Vaqif Məmmədov, İbrahim Yusifoğlu, Kəmaləddin Qədim, İncilab Orxan, Rafiq Oday, Allahverdi Aqil və digər tanınmış imzaların Şərurdakı yaradıcılıq fəaliyyətini ədəbi-tənqidi baxımdan ümumiləşmiş şəkildə dəyərləndirmişdir. Şərurlu yazarların əsərlərindən ibarət “Günəş Şərurdan keçir”, “İlhamla çağlayır Şərur bu gün də” və digər almanaxlar barədə də müvafiq məlumat verilmişdir.

Naxçıvanda teatr tənqidi də inkişaf etmişdir. 1950-1980-ci illərdə H.Razi Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulan bir çox pyeslərin səhnə təcəssümü barədə maraqlı resenziyalar da dərc etdirib. C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, H.Cavidin “Şeyx Sənan”, Z.Xəlilin “Qatır Məmməd”, S.Rəhmanın “Əliqulu evlənir”, “Toy”, M.İbrahimovun “Kəndçi qızı”, “Yaxşı adam”, B.Vahabzadənin “Yağışdan sonra”, “Fəryad” və s. tamaşalar haqqındakı rəylər bu qəbildəndir. Təsəvvür tamlığı üçün H.Razinin bir teatr resenziyasına nəzər salmaq.

1987-ci ildə Naxçıvanda Hüseyn Cavid poeziya teatrında əməkdar artist Vaqif Əsədovun görkəmli şair Məmməd Arazın əsərlərindən seçilmiş parçalar əsasında hazırladığı “Azərbaycan-dünyam mənim” adlı musiqili-ədəbi kompozisiya böyük uğurla tamaşaya qoyulmuşdu. Şair-tənqidçi Hüseyn Razi “Tərəvətli poeziya çələngi” resenziyasında [211] tamaşanın əsas ideya-bədii mündəricəsini açıqlamış, rejissor işi, aktyor oyunu və s. barədə də fikirlərini bölüşmüşdü. Xüsusən bədii mətnin sistematikliyi, məna yükü barədə deyilənlər maraqlıdır: “*Tamaşa M.Arazın*

uşaqlıq və gənclik illəri, ata ocağı, ana mehri ilə çox əlaqədar olsa da, bütöv bir sənət çaləngi kimi müdrikləşən poeziyanın coğrafiyasını, etik, estetik və fəlsəfi dünyasını gözlərimiz önündə canlandırır. Şairin açdığı və açmaq istədiyi dərin mənə çalarlarının, mətləblərin şərhinə çox diqqət yetirildiyi üçün maraqlı fabula, inkişaf xətti, təsvir və tərənnüm imkanları yaranmışdır". Resenziya müəllifi ədəbi kompozisiyanın ruhunda kədərli ovqatın həddən artıq dərinliyinə zərurət olmadığını da vurğulamışdır.

1980-1990-cı illərdə teatrşünas Cəlil Vəzirov müntəzəm şəkildə teatr resenziyaları ilə çıxış edib. Tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan Y.Axundlunun, İ.Həbibbəylinin və bəzi digərlərinin də müxtəlif vaxtlarda teatr tamaşaları barədə resenziyalar yazması diqqəti çəkir. Teatr resenziyalarının mühüm bir qismi bilavasitə naxçıvanlı müəlliflərin (H.İbrahimov, H.Razi, Ə.Yusifli, A.Qasimov, K.Ağayeva və s.) səhnəyə qoyulmuş əsərləri barədədir. Məsələn, şairə-dramaturq Kəmalə Ağayevanın "Arxalı dağlar" resenziyası ("Şərq qapısı" q., 1971, 23 may) H.Razinin eyniadlı pyesinin Naxçıvan teatrında tamaşası ilə əlaqədar yazılıb. Belə nümunələr çoxdur.

Məlumdur ki, ədəbi tənqid müasir ədəbi prosesin izləyərək, təhlil edib uğur və qüsurları, səciyyəvi inkişaf tendensiyalarını müəyyənləşdirir, müvafiq dəyərləndirmələr aparır. Əslində ədəbi proses poeziya, nəsr, dramaturgiya və s. sahələrlə ilə yanaşı, geniş mənada həm də yeni yaranmış ədəbiyyatşünaslıq əsərlərini də əhatə edir. Ədəbiyyatşünas Arif Məmmədov "Ədəbi-bədii tənqid və ədəbiyyatşünaslıq" məqaləsində məsələni belə şərh edir: "*Müasir ədəbi prosesin perspektivi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq arasındakı mövcud qarşılıqlı əlaqənin möhkəmlənməsini, onların təxminən sintez təsiri bağışlayan yaxınlaşmasını tələb edir*" [53,s.154]. Professor Rafiq Yusifoğlu "Müasir ədəbi proses və ədəbi tənqid" kitabında yazır: "*Yeni bədii ədəbiyyat nümunələrinin yaranması ilə bərabər, ədəbi tənqidin, ədəbiyyatşünaslığın da paralel şəkildə inkişafından söhbət açmaq zərurəti meydana çıxır*" [253, s.209].

Yəni ədəbi prosesin üzvi tərkib hissəsi kimi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində yeni yaranmış əsərlərə də üz tutmaq lazım gəlir. Təsadüfi deyil ki, hələ

1970-80-ci illərdə Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən hazırlanmış “Ədəbi proses” seriyasından olan məcmuələrdə ilin ədəbi yekunları sırasında tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bölməsi də yer alırdı. Hətta ədəbi tənqidin ən işlək janrlarından sayılan resenziyalar barədə söz açılarkən bədii nümunələrlə yanaşı, ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə həsr olunmuş resenziyalar da təhlilə cəlb edilirdi. Məsələn, tanınmış tənqidçilər Yaşar Qarayevlə Şamil Salmanovun “Ədəbi proses-79” toplusunda tənqiddə dair icmal məqaləsində oxuyuruq: *“Nəzərdən keçirdiyimiz ildə tənqidin ən geniş istifadə etdiyi janrlardan biri də resenziyalardır. Ümumiyyətlə, son illər Azərbaycan tənqidinin illik təsərrüfatında resenziya mühüm yer tutur. Nəsr və şeir kitablarına həsr olunmuş resenziyalar arasında müvəffəqiyyətli olanları az deyildir. Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə dair resenziyalarda haqqında bəhs olunan kitabların yalnız problemləri nəzərdən keçirilmir, həm də bu problemlərin nə səviyyədə işlənməsinə diqqət yetirilir...”* [52, s.161].

Buna görə də ədəbi tənqidin inkişaf tendensiyaları barədə tam və əhatəli elmi təəssürat üçün hesab edirik ki, onun ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki yeni əsərlərə, o cümlədən klassik irsin tədqiqi və nəşri sahəsindəki yeniliklərə münasibətini də araşdırmaq gərəkdir. Bu baxımdan iyirminci əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişaf yoluna nəzər salarkən zəngin materiallarla qarşılaşırıq.

O da razılıq doğurur ki, Naxçıvanda ədəbi tənqidin çoxsaylı nümayəndələri təkcə muxtar respublikada deyil, bütövlükdə Azərbaycanda bədii ədəbiyyatla yanaşı, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın da axtarışlarını, elmi yeniliklərini diqqətlə izləmiş, onları təhlil edib dəyərləndirmişlər. Muxtar respublikanın filoloqları bəzi xarici ölkələrdə ədəbiyyatımıza dair çapdan çıxmış mühüm tədqiqatları da izləmiş, onlar haqqında da ədəbi-tənqidi məqalələr yazmışlar. Nəhayət, tənqidçilərin bəzi məqalələrinin xaricdə nəşri həm də ədəbi fikrin geniş üfüqlərindən soraq verir.

Hesab edirik ki, bu deyilənlər XX əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda ədəbi tənqidin əsas inkişaf istiqamətləri barədə müəyyən təsəvvür yarada bilər.

2.2.XX əsrin ikinci yarısında Naxçivanda ədəbi tənqidin nümayəndələri

İyirminci əsrin ikinci yarısında Naxçivanda enişli-yoxuşlu, amma zəngin və çoxsaxəli yol keçən ədəbi tənqidin inkişafında xidmətləri olan əsas müəlliflərin fəaliyyətinə, səciyyəvi əsərlərinə müfəssəl nəzər salaq.

İyirminci yüzilliyin ikinci yarısında Naxçıvan elmi-ədəbi mühitində Lətif Hüseynzadənin özünəməsus xidmətləri vardır. Akademik İsa Həbibbəylinin yazdığı kimi: *”Tanınmış tədqiqatçı Lətif Hüseynzadə Naxçivanda 30-50-ci illərin ədəbiyyatşünaslığını layiqli şəkildə təmsil etmişdir. O, sonralar daha yarım əsr də yaşayıb-yaatdı və elmimizin, maarifçilik işinin inkişafına sanballı töhfələr də verə bildi”* [94,s.523].

L.Hüseynzadə 1950-ci ildə satirik şair Əliqulu Qəmküsar haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, 1959-cu ildə Ə.Qəmküsarın, 1966-cı ildə Cahənşah Həqiqinin əsərlərini kitab halında oxuculara çatdırmışdır. Həmin dövrdə Lətif Hüseynzadə İ.Nəsimi, M.C.Həqiqi, M.Füzuli, Ə.Nəzmi, C.Məmmədquluzadə, Heyran xanım, H.Cavid və digər ədiblər barədə mətbuatda məqalələr dərc etdirmişdir. Bunlarla yanaşı, o, müasir ədəbi mühitə də müəyyən diqqət yetirmiş, bəzi ədəbi-tənqidi məqalələr də qələmə almışdır. Məsələn, Lətif Hüseynzadənin 1950-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc olunmuş “Bakının işıqları” məqaləsi maraqlı ədəbi tənqid faktı olmaqla şair Əli Tudənin həmin adla çapdan çıxmış kitabındakı əsərlərin ideya-bədii məziyyətlərini yığcam şəkildə əks etdirir [124].

1950-60-cı illərdə Naxçivanda ədəbi tənqid sahəsində mərhum ədəbiyyatşünas İzzət Maqsudovun da müəyyən xidmətləri olmuşdur. O, daha çox ədəbiyyat tarixçisi kimi fəaliyyət göstərmiş, Eynəli bəy Sultanovun yaradıcılığı haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, ədibin əsərlərini toplayıb 1966-cı ildə kitab şəklində oxuculara çatdırmışdır. Akademik İsa Həbibbəylinin haqlı qənaətinə görə, *“Əslində İzzət Maqsudovun tədqiqatından sonra bir yazıçı və publisist kimi Eynəli bəy Sultanovun varlığı geniş ictimaiyyətə bəlli olmuşdur”* [92, s.175].

İ.Maqsudov müasir ədəbi prosesin nailiyyətlərini də izləmiş, bu yöndə bəzi məqalələr və resenziyalar yazmışdır. 1960-cı ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində

tanınmış nasir Süleyman Rəhimovun yaradıcılığından bəhs edən “Görkəmli ədib”[159] məqaləsi özünün elmi səviyyəsi ilə maraq oyadır. İ.Maqsudov altmış yaşı tamam olan yazıçının əsas sənət uğurlarını yığcam şəkildə ümumiləşdirmiş, xüsusən onun romanları barədə elmi-ədəbi dəyərləndirmələr aparmışdır. İ.Maqsudovun 1964-cü ildə yazdığı “Ömür yolları” resenziyası isə şair H.Razinin eyniadlı şeirlər kitabı barədədir [161]. Resenziyada kitabdakı şeirlərin mövzu-ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri yüksək qiymətləndirilmişdir. İ.Maqsudov yazırdı: “H.Razinin şeirləri gərgin yaradıcı əməyin məhsuludur. Özünə qarşı tələbkar olan müəllif hər sözü, hər misranı, hər bədii təsvir vasitəsini yerində işlətməyə çalışır və çox vaxt məqsədinə nail olur”.

İ.Maqsudovun bu qənaətləri təsadüfi deyildi. Belə ki, H.Razinin “Ömür yolları” kitabı o zaman Azərbaycan ədəbi fikirin diqqətini çəkmiş, akademik, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov, şair-ədəbiyyatşünas Xəlil Rza və başqaları kitab barədə müsbət resenziyalar dərc etdirmişdilər. M.İbrahimov yazırdı: “*Onun (H.Razinin – A.A.) şeirlərindəki səmimiyyət oxucuda lirik qəhrəmana daxili bir məhəbbət və inam yaradır. Hiss edirsən ki, H.Razi ... boğazdan yuxarı söz demir, daxilən duymadığı, valeh olmadığı obrazlar işlətmir. Yəni onun sazı saxta havalar çalmır*” [139].

Sonralar Bakıya köçüb “Şərqi-Rus” qəzetinin tədqiqatçısı kimi tanınan ədəbiyyatşünas Şövqi Novruzov 1950-ci illərin sonunda mətbuatda bəzi ədəbi-tənqidi məqalələr dərc etdirmişdir. Onun “Naxçıvanın ədəbi qüvvələri artır” məqaləsində [195] qədim diyarın yeni nəsil yazarlarının yaradıcılığına nəzər salınmış, “Baş tutmayan əməliyyat” resenziyasında isə naxçıvanlı yazıçı Cəməlid Əmirovun 1958-ci ildə çapdan çıxmış “Sahil əməliyyatı” povesti ədəbi-tənqidi baxımdan dəyərləndirilmişdir [194]. Mahiyyətə detektiv əsər olan “Sahil əməliyyatı”nı Ş.Novruzov cinayətkarların, düz yoldan azanların ifşası, qanunçuluğun aliliyi kontekstində nəzərdən keçirmişdir.

Şair Müzəffər Nəsirlinin də ədəbi-tənqidi fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Akademik İsa Həbibbəylinin yazdığı kimi: “*Müzəffər Nəsirli Böyük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Naxçıvan filialının rəhbəri kimi muxtar respublikada ədəbi mühitin yenidən canlandırılması üçün səy göstərmişdir. Naxçıvan*

filia-linda müxtəlif ədəbi müzakirələr keçirilmiş, görüşlər təşkil olunmuşdur” [94, s.439]. Bütün bunlar regionda ədəbi tənqidin də inkişafına rəvac vermişdir.

M.Nəsirli 1950-1970-ci illərdə həm də bir sıra ədəbi-tənqidi məqalələr yazmışdır. Onun 1963-cü ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc olunmuş “Bəzi qeydlər” məqaləsində Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan şöbəsinin fəaliyyətindən, şöbə ətrafında cəmləşmiş sənətkarların (H.İbrahimov, H.Razi, Ə.Yusifli, A.Kəmalə, H.Fətullayev və s.) yaradıcılığından söz açılır [188]. Müzəffər Nəsirlinin 1965-ci ilin iyun ayında Bakıda Naxçıvan Muxtar Respublikası ədəbiyyat və incəsənət həftəsinin keçirilməsi ilə əlaqədar yazdığı “Biz Bakıya nə ilə gəlirik?” (“Ədəbiyyat və incəsənət” q.,1965, 12 iyun), həmçinin iki il sonra qələmə aldığı “Bayrama nə ilə gəlirik?” məqalələri (“Ədəbiyyat və incəsənət” q., 1967, 14 yanvar) Naxçıvan ədəbi mühitinin yaradıcılıq hesabatı, ədəbi icmalı təsiri bağışlayırdı. Bu məqalələrdə tanınmış müəlliflərin müxtəlif janrlı əsərləri önə çəkilsə də, gənclərin sənət axtarışlarına da nəzər salınmış, muxtar respublikadakı ədəbi prosesin gedişatı, əsas tendensiyaları təhlil olunmuşdur.

M.Nəsirlinin “Tükənməz ilham mənbəyi” məqaləsi isə [190] Naxçıvanda 1970-ci ilin ədəbi yekunlarının təhlilinə həsr olunmuşdur. Başa çatmış ili muxtar respublikanın ədəbi qüvvələri üçün uğurlu sayan müəllif bu baxımdan səciyyəvi məqamlara diqqət yönəltmiş, xüsusən şairlərdən Hüseyn Razinin “Səsləşən dağlar”, Adil Qasimovun “Pıçıltılar”, nasir Möhsün Möhsünovun “Süd haqqı” kitabları üzərində dayanmış, onların əsas tematikasını və bədii məziyyətlərini aydınlaşdırmışdır. Onu da deyək ki, M.Nəsirli A.Qasimovun adı çəkilən kitabına ayrıca məqalə də həsr etmişdi (“Şərq qapısı” q., 1970, 5 yanvar).

M.Nəsirli ayrı-ayrı şair və yazıçıların yaradıcılığına da ədəbi-tənqidi məqalələr həsr etmişdir. Məsələn, onun 1969-cu ildə yazdığı “Yaradıcılıq yollarında” məqaləsi yazıçı Hüseyn İbrahimovun zəngin sənət aləminə müfəssəl elmi baxışla səciyyələnir. M.Nəsirli onun nəsr və dramaturgiya sahəsində ciddi uğurları kimi “Sabahın sorağında” romanı, Ü.Hacıbəyova həsr etdiyi “Ölməz mahnılar” kinopovesti, həmçinin “İtirilən sağlıq”, “Torpağın övladları” pyesləri, onların ideya-bədii xüsusiyyətləri barədə yığcam elmi fikirlər söyləmişdir [189]. Tənqidçinin “Şairin

töhfəsi” resenziyasında [191] isə Naxçıvan ədəbi mühitinin tanınmış nümayəndəsi Əliyar Yusiflinin “İllər ömürdən gedir” kitabındakı əsərlərə obyektiv münasibət ifadə olunub. Kitabdakı əsərləri ümumiləşdirib qiymətləndirən Müzəffər Nəsirli “Dostlarıma” və bəzi belə şeirlərdəki poetik deyimin zəifliyini, “Ürək seversə” pyesinin müxtəlif pərdələrindəki qeyri-inandırıcı epizodları da diqqətdən qaçırmayıb. M.Nəsirlinin “İnsanlara sözüm var” resenziyasında isə (“Şərq qapısı” q., 1973, 16 avqust) şair Cavad Cavadlının eyniadlı kitabının əsas məziyyətlərinə nəzər salınmışdır.

M.Nəsirlinin 1975-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc edilmiş “İnanırıq ki” adlı məqaləsi [192] Naxçıvanda yaşayan istedadlı şair-dramaturq Hüseyn Razinin yaradıcılığına həsr olunmuşdur. M.Nəsirli onun şeir və poemalarının mövzu dairəsini, ideya istiqamətini yüksək qiymətləndirmiş, xüsusən əsərlərdəki müasirlik keyfiyyətlərini və dolğun sənətkarlığı təqdir etmişdir. Şairin vətəndaşlıq lirikasına da ayrıca diqqət yetirilmişdir. Bunlarla yanaşı, H.Razinin “Həyəcanlı gecə” povesti, “Odlu diyar”, “Arxalı dağlar” kimi pyesləri də məqalədə Naxçıvan ədəbi mühitinin uğurları kimi dəyərləndirilmişdir. Əlavə olaraq deyək ki, M.Nəsirlinin “Şərq qapısı” qəzetində dərc etdirdiyi (1975, 15 fevral) “Vətənpərvər şair” məqaləsi də H.Razinin yaradıcılığına həsr olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında özünəməxsus mühüm xidmətləri olan xalq yazıçısı, “Şöhrət” ordenli Hüseyn İbrahimovun qələmindən dəyərli nəsr və dram əsərləri ilə yanaşı, bir sıra ədəbi-tənqidi məqalələr də çıxmışdır. “Ədəbiyyatşünaslıqda ideya saflığı uğrunda” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 24 noyabr 1952), “Çiçəklənən mədəniyyətimiz” (“Ədəbiyyat və incəsənət” q., 17 oktyabr 1964) kimi ümumiləşdirici məqalələri ilə yanaşı, S.Vurğun haqqında “Xalqımızın sevimli şairi” (“Şərq qapısı” q., 7 may 1956), A.Şaiq barəsində “Qocaman yazıçımız” (“Şərq qapısı” q., 24 fevral 1956), S.Rəhimova həsr olunmuş “Onun yaradıcılıq çeşmələri” (“Şərq qapısı” q., 2 aprel 1960), həmçinin rus ədibi M.A.Şoloxovla görüşündən, onun “Sakit Don” epopeyasının ideya-bədii məziyyətlərindən bəhs edən “Görkəmli sovet yazıçısı” (“Şərq qapısı” q., 25 may 1955) məqalələri müasiri olan ayrı-ayrı məşhur ədiblərin yaradıcılığına dərin bələdlikdən yoğrulmuşdur.

Naxçivanda yaşayıb-yaradan bəzi sənətkarların 1950-1960-cı illərdəki əsərlərini təhlil edib dəyərləndirməyə də təşəbbüs göstərən H.İbrahimov “Mənim arzum” resenziyasında şair Əkbər Məftunun eyniadlı şeirlər kitabı barədəki mülahizələrini ifadə etmiş [132], “Baharın sözü” məqaləsində isə [133] istedadlı şairə Kəmalə Ağayevanın yeni kitabı barədə fikirlərini ədəbi ictimaiyyətə çatdırmışdır. Hər iki resen-ziya ümumən müsbət xarakterdə olub adı çəkilən müəlliflərin yaradıcılıq axtarışlarına ədəbi fikirin münasibəti kimi maraq doğurur. Onu da deyək ki, Əkbər Məftunun kitabındakı nümunələrin bir qisminin poetik cəhətdən zəifliyi müqabilində resenziya-nın təqdiredici ovqatı müəyyən qədər uyğunsuz görünür.

H.İbrahimov 1970-1980-ci illərdə yazdığı məqalə və resenziyalarda Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin yaradıcılığına daha çox diqqət yetirmişdir. “Səsləşən dağlar” resenziyası (“Şərq qapısı” q., 1971, 21 fevral) H.Razinin eyniadlı şeirlər kitabına həsr olunub. “Şərq qapısı” qəzetinin 10 iyun 1976-cı il tarixli sayında dərc olunmuş “İstedadlı, məharətli” məqaləsində isə H.İbrahimov Naxçıvanda yaşayıb-yaradan bir sıra sənət müasirlərinin yaradıcılıq axtarışları, diqqətəlayiq yeni əsərləri, o cümlədən gənc şair və yazıçıların uğurları barədə söz açmış, ədəbi-tənqidi dəyərləndirmələr aparmışdır. Yazıçı-tənqidçinin “Gənclik nədir, dinclik nədir?” məqaləsi isə (134) o zaman poeziya sahəsində ilk ciddi addımlarını atan gənc şair Vaqif Məmmədovun şeirlərinə həsr olunmuşdur. Vaqifin özünəməxsus duyum və deyim tərzini, orijinal poetik yozumlarını vurğulayan müəllif “Günəş”, “Acı”, “Buludlar” və s. şeirlərini təhlil etmiş, onların ideya-bədii məziyyətlərini müsbət qiymətləndirmişdir.

Hüseyn İbrahimovun 1979-cu ildə yazdığı “Vətəndaşlıq borcumuz” adlı ədəbitənqidi məqaləsi (135) toxunulan problemlərin aktuallığına görə daha çox diqqəti çəkir. Məqalədə Naxçıvanda yaşayıb-yaradan şair, yazıçı və dramaturqların (Hüseyn Razi, Əliyar Yusifli, Müzəffər Nəsirli, Adil Qasimov, Kəmalə Ağayeva və s.) 1970-ci illərdə qələmə aldıkları müxtəlif janrlı əsərləri təhlil olunmuş, onların mövzu, ideya xüsusiyyətləri, sənətkarlıq səviyyəsi barədə əsaslı fikirlər söylənilmişdir.

H.İbrahimovun 1980-ci illərdə yazdığı “İlhamlı poeziya yollarında” (136), “Torpağa inamın bəhrəsi” (137) adlı ədəbi-tənqidi məqalələri də Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı təmsilçilərinin yaradıcılığına həsr olunmuşdur. İlk məqalədə tanınmış qələm sahibi Hüseyn Razinin dolğun sənət axtarışlarına nəzər salan H.İbrahimov Vətəndən, onun füsunkar gözəlliklərindən, yüksək mənəviyyatlı insanlarından ilham alan şairin əsərlərindəki humanizm, xəlqilik, vətənpərvərlik duyğularının bədii təcəssümünü önə çəkmişdir. Məqalədə H.Razinin poeziyası ilə yanaşı, dramaturgiyasına da diqqət yetirilmiş, “Arxalı dağlar”, “Günəş”, “Haray səsi” pyesləri ümumən müsbət qiymətləndirilmişdir. Həmin pyeslərin mövzusu, dramaturji konflikti, bitkin xarakterləri barədəki müfəssəl fikirlər diqqəti çəkir. H.İbrahimov onu da vurğulayırdı ki, şairin “Cokondanın təbəssümü”, “Nazim Hikmətin məzarı”, “Aman ovçu, vurma məni” kimi şeirlərində “bütün dünyanın taleyindən nigarançılıq, xalqların sülh arzuları səmimi bir ahənglə təsvir və tərənnüm edilmişdir”.

“Torpağa inamın bəhrəsi” məqaləsi isə Elman Həbibin yeni nəşr olunmuş “Yoluma çıx” kitabı haqqındadır. Şairin kitabdan-kitaba təkmilləşdiyini təqdir edən məqalə müəllfi bu fikirdə idi ki, “gənc şairin yaradıcılıq axtarışları uğurludur, poetik tapıntıları ürəyə yatımlıdır”, onun “poetik gələcəyinə inam güclüdür”. Sonrakı axtarışları E.Həbibin özünəməxsus dəst-xətt sahibi olduğunu daha genişliyi ilə göstərdi.

Naxçıvanda yaşayan şair və yazıçılar sırasında ədəbi tənqidlə ən çox Hüseyn Razi məşğul olmuşdur. Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilovun hazırlayıb çap etdirdiyi biblioqrafiyadan görünür ki, H.Razi 1950-80-ci illərdə “Şərq qapısı” qəzetində müxtəlif ədəbi mövzularda çoxsaylı məqalə və resenziya dərc etdirmişdir [122, s.78-110]. Lakin bunlar indiyədək araşdırılmayıb. Hətta şairin yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafik tədqiqatda onun bu sahədəki fəaliyyəti barədə cəmi iki cümlə verilib: “*Onun (H.Razinin-A.A.) “Şərq qapısı” qəzetində vaxtaşırı çap olunan ədəbi icmallarında yeni yaradıcılığa başlayan şairlərin şeirləri təhlil olunur. Bu səpkili yazılarında onun gənc və istedadlı qələm dostları Zeynal Vəfa, Adil Qasimov və başqaları haqqında xeyirxah məsləhətlərini də qeyd etmək yerinə düşər*” [142, s.161].

Bunlarla yanaşı, H.Razinin “Şər qapısı” (“Sovet Naxçıvanı”) qəzetinin müxtəlif saylarında 1950-80-ci illərin ədəbi mühitinə, ayrı-ayrı qələm sahiblərinin yaradıcılığına həsr olunmuş məqalə və resenziyaları da diqqəti çəkir. “Araz haqqında povest” yazıçı Cəmil Əlibəyovun “Anam, Arazım mənəm” əsəri haqqındadır (23 avqust 1967), “Səmərali zəhmətin bəhrəsi” (22 iyun 1968) isə yazıçı Nağı Nağıyevin “Seçilmiş əsərləri”nin nəşri ilə əlaqədar qələmə alınıb. Şair-tənqidçinin “Nəbi Xəzrinin poeziyası” (16 noyabr 1973), İmran Qasimov haqqında “Yaxın və uzaq sahillərdə” (4 iyun 1973), N.Həsənzadənin yeni kitabını tanıdan “Zümrüd quşu”nun nəğmələri” (21 iyul 1977), Mustafa İsgəndərzadənin “Çinarlı baharım” kitabı haqqında “Çinarlı, baharlı misralar” (14 may 1980), X.Rzanın “Taparam səni” kitabı barədə “Vətən sevgisinin tərənnümü” (15 noyabr 1980), M.İbrahimova həsr olunmuş “Ədəbiyyatımızın iftixarı” (7 oktyabr 1981), S.Rüstəm barədə “Mübariz vətənpərvər şair” (12 mart 1981), B.Azəroğlu haqqında “Mübarizə və arzular şairi” (18 noyabr 1981), Ə.İldırımoglundun “Yazım, yazmayım” kitabı barədə “Jurnalistin kitabı” (17 noyabr 1982), M.Arazın sənət axtarışlarından söz açan “Məslək və sevgi poeziyası” (20 oktyabr 1983) və digər ədəbi-tənqidi yazıları ümumən razılıq doğurur.

Təhlillər göstərir ki, H.Razi Azərbaycanda gedən ədəbi prosesi müntəzəm olaraq izləmiş, diqqətəlayiq yeni əsərlər, tanınmış qələm sahiblərinin yaradıcılıq axtarışları barədə özünün düşüncələrini dolğun və elmi şəkildə ifadə edə bilmişdir. Təəssürat aydınlığı üçün H.Razinin bu tipli məqalələrindən birinə - tanınmış şair Əliağa Kürçaylının “Bütövlük” kitabına həsr etdiyi “Bütöv poeziya çələngi” adlı resenziyasına [205] nəzər salmaq. Məlumdur ki, Ə.Kürçaylının həmin kitabı o zaman respublika Dövlət mükafatına təqdim olunmuşdu. Müxtəlif mətbuat orqanlarında onun haqqında verilmiş bir neçə məqalədə də “Bütövlük” şairin yeni sənət uğuru sayılmışdı. H.Razi də resenziyasında Ə.Kürçaylının çağdaş poeziyamızda önəmli yer tutduğunu vurğulamış, kitabdakı əsərləri əsas mövzular üzrə qruplaşdıraraq təhlil etmiş, şairin poeziyasında Naxçıvan mövzusunun ifadəsinə də diqqət yetirmişdi. H.Razi fikrini belə yekunlaşdırırdı: *“Mövzu rəngarəngliyinə və dərin məzmununa görə “Bütövlük” kitabı təkmil bir poeziya çələngi kimi oxucunu sevindirir”*.

H.Razi Naxçıvan ədəbi mühitinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun bu yöndəki ədəbi-tənqidi məqalələrini iki qrupda birləşdirmək olar. Birinci qisim məqalələr Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərən şair, yazıçı və dramaturqların yeni əsərləri barədədir. O zaman Naxçıvanda yaşayan şair Zeynal Vəfanın yaradıcılığına [200] və “Çinarım mənim” adlı ilk kitabına ayrıca məqalələr həsr etməsi [202] H.Razinin bu sahədəki ilk təşəbbüslərindən idi. Həmin yazıda H.Razinin qələm yoldaşının şeirlərindəki mövzu, ideya məziyyətləri ilə bərabər, bədiiliyə, poetik deyimlərə də diqqət yetirməsi maraq doğurur. Əlavə olaraq deyək ki, H.Razi sonralar Bakıya köçmüş Z.Vəfanın 1981-ci ildə çapdan çıxmış “Körpələrin xətrinə” adlı kitabına da özünün ədəbi-tənqidi münasibətini bildirmişdir [209]. Şairin “Azərbaycan”, “Tələsirəm”, “Çörək”, “Həsret” və digər şeirlərini yüksək qiymətləndirən H.Razi onlarda “yaşanmış hisslərin əks-sədası”, “məna dəyəri, məqsəd aydınlığı, bədii ümumiləşdirmə” kimi məziyyətləri təqdir etmişdir. Bununla belə, Z.Vəfanın “Məhəbbət”, “Karusel” və bəzi başqa şeirlərində “bəsit fikirlər”, “təkrar ifadələr” də qeydə alan tənqidçi fikrini konkret nümunələr əsasında ümumiləşdirmişdir.

Əliheydər Qənbərin “Ürək” kitabının 1971-ci ildə nəşrini “Ürəkdən gələn sözlər” resenziyası ilə qarşılıması, Hüseyn İbrahimovun “Seçilmiş əsərləri” (1974), Kəmalə Ağayevanın “Sən olmasaydın” (1974), Elmira Qasımovanın “Axtar, tap məni” (1979) kitabları, həmçinin “Araz-1” toplusu (1984) haqqında mətbuatda dərc etdirdiyi resenziyalar da H.Razinin yaradıcı mühitin dinamikasına, həmkarlarının yeni sənət uğurlarına obyektiv münasibətinin göstəricisi idi. H.Razi haqqında söz açdığı əsərləri əksər hallarda Azərbaycan ədəbiyyatının müasir yaradıcılıq axtarışları kontekstində nəzərdən keçirməyə üstünlük vermiş, gələcək inkişaf naminə tənqidi qeydlərini də bildirmişdir. Məsələn, şairə-dramaturq K.Ağayevanın “Sən olmasaydın” kitabı haqqındakı məqaləsindən görünür ki, müəllifin “Məhsəti” pyesi və bir sıra şeirləri müasir ədəbi inkişafın tələblərinə cavab versə də, bəzi nümunələrdə “mövzu yeknəsəqliyindən və statik üslubdan doğan ifadə keyfiyyətləri” tənqidçini razı salmamışdır [204].

Hüseyn Razinin şair Adil Qasımova “uğurlu yol” yazması da [201] xatırladıla bilər. Həmin yazıda gənc şairin orijinal duyum və deyim tərzinə can atması yaxşı

xüsusiyyət kimi təqdir olunmuşdu. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, H.Razi Adil Qasimovun yaradıcılığına sonralar da diqqət yetirmiş, şairin “Yazıçı” nəşriyyatında çıxmış “Dağlar, qalalar, babalar” kitabına (1980) resenziya həsr etmişdir (“Şərq qapısı” q., 25 aprel 1981). Hazırda tanınmış şair olan Rüstəm Behrudinin 1986-cı ildə çapdan çıxmış “Yaddaşlara yazın” adlı ilk kitabı ədəbi ictimaiyyətin diqqətini çəkmiş, poeziyaya öz səsi, poetik nəfəsi olan bir gəncin gəlişi barədə fikirlər səslənmişdi. Hələ 9 aprel 1983-cü ildə “Sovet Naxçıvanı” qəzetində R.Behrudiyyə “uğurlu yol” yazan Hüseyn Razi “Yaddaşlara yazın” barədə ədəbi-tənqidi düşüncələrini də qələmə alaraq mətbuatda “İlk kitabın tərəvəti” adıyla dərc etdirmişdi [210]. Təcrübəli ədib bu resenziyada R.Behrudinin şeirlərindəki poetik cəsarəti, vətənpərvərlik duyğusunun qabarıq təəcəssümünü yüksək qiymətləndirmişdi.

Bəllidir ki, H.Razi illər boyu Naxçıvanda “Şərq qapısı” qəzetinin ədəbiyyat və incəsənət şöbəsində işləmiş, uzun müddət şöbəyə rəhbərlik etmiş, redaksiyaya göndərilən çoxsaylı əsərlərlə yaxından tanış olmuş, seçilmiş nümunələri oxuculara çatdırmış, digər materialları isə müntəzəm şəkildə yazdığı ədəbi icmal və xülasələrdə dəyərləndirmiş, onların müsbət və mənfi cəhətlərini müəlliflərin nəzərinə çatdırmaqla gənc qələm sahiblərini doğru yola istiqamətləndirməyə çalışmışdır. Bunlar H.Razinin Naxçıvan ədəbi mühiti ilə bağlı ədəbi-tənqidi yazılarının ikinci qrupunu təşkil edir.

Onun hələ yaradıcılığının ilk mərhələsində - 1950-1960-cı illərdə dərc etdirdiyi ədəbi-tənqidi məqalələrin əhəmiyyətli bir qismi muxtar respublikanın gənc qələm sahiblərinin əsərlərinə həsr olunmuşdur. Onlardan bəzilərini xatırladıriq: “Şeir həvəskarları” (10 mart 1957), “Fikir aydınlığı, bədii vüsət” (23 noyabr 1962), “Yaradıcılıq zəhmət tələb edir” (03 sentyabr 1963), “Gəlin, açıq danışaq” (28 iyun 1964), “Söz ürəkdən gəlməlidir” (30 dekabr 1964), “Zəhmət və tələbkarlıq lazımdır” (08 iyun 1965), “İlk sətirlər haqqında mülahizələr” (28 may 1966), “Qayğı və tələbkarlıq lazımdır” (26 fevral 1966), “Ürəkdən gələn sözlər” (22 mart 1967), “Qayğı və tələbkarlıq” (26 iyul 1968), “İlk şeir və hekayələr haqqında” (10 oktyabr 1968), “Şeir yazmaq həvəsi” (08 aprel 1969) və s. Məqalələrdən bir qisminin adındakı “qayğı və tələbkarlıq” sözləri H.Razinin o illərdə ədəbi gəncliyə

münasibətinin ifadəsi sayıla bilər. Onun ədəbi-tənqidi fəaliyyəti 1970-1980-ci illərdə daha geniş xarakter almışdır.

Akademik İsa Həbibbəyli şair-tənqidçi Hüseyn Razinin Naxçıvan ədəbi mühitində göstərdiyi xidmətləri yüksək qiymətləndirərək yazır: *“XX əsrin yetmiş-səksəninci illərinin “Şərq qapısı” qəzetinin “Ədəbiyyat səhifəsi” Hüseyn Razi yaradıcılıq məktəbinin dərslisi idi. “Şərq qapısı” qəzetində Hüseyn Razinin çap etdirdiyi ədəbi icmallar dövrün yaradıcılıq mühitinin həm salnaməsi, həm də inkişafın istiqamətlərini müəyyən edən bələdçisi olmuşdur”* [94,s.367].

H.Razinin 1970-1980-ci illərdə “Şərq qapısı” (“Sovet Naxçıvanı”) qəzetində çoxsaylı ədəbi icmalları dərc olunmuşdur: “Şeir yazmaq asan deyil” (31 iyul 1970), “Qayğı və tələbkərlilik” (25 aprel 1971), “Deyilməmiş sözün varsa” (10 oktyabr 1973), “Yaradıcılıq həvəsi” (14 avqust 1973), “Söz ürəkdən gələndə” (9 yanvar 1974), “Artıran söz qədrini” (27 fevral 1974), “Misralar və imzalar” (12 dekabr 1975), “İşıqlı və solğun misralar” (8 aprel 1976), “Duru və quru sətirlər” (4 fevral 1977), “Tələbkərlilik da qayğıdır” (26 mart 1977), “Sözün məna dəyəri” (31 iyul 1977), “Misralar sorağında” (20 aprel 1978), “Yaradıcılıq həvəsi” (9 yanvar 1979). “Poetik vüsət olmadıqda” (10 aprel 1980), “Yaradıcılıq sorağında” (7 iyul 1981), “Dolğun səs, solğun həvəs” (4 fevral 1982), “Bədii vüsət və keyfiyyət” (20 dekabr 1983), “Yaradıcılıq sorağında” (2 noyabr 1984), “Günün səsi, yaradıcılıq həvəsi” (7 dekabr 1985), “Sözün məna dəyəri” (10 mart 1985), “Yaxşı misralar sorağında” (14 iyun 1986), “Günün səsi, yaratmaq həvəsi” (11 avqust 1987), “Fikirlərdə, sözlərdə yenilik” (23 sentyabr 1988), “Gözəl misralar sorağında” (23 oktyabr 1990) və s.

O da təqdirəlayiqdir ki, şair-tənqidçi Hüseyn Razi muxtar respublikanın rayon qəzetlərində dərc olunmuş bədii nümunələrə, bölgələrin ədəbi həyatına da ardıcıl diqqət yetirmiş, məqalələrində müvafiq təhlillər aparmışdır. “Sovet Naxçıvanı” qəzetinin 12 dekabr 1982-ci il tarixli sayında verilmiş “Ordubadın söz çələngi, bağlar diyarının nəğmələri” adlı məqaləsində adı çəkilən rayondakı gənc yazarların şeir və hekayələrini təhlil edib uğur və qüsurlarını nəzərə çatdıran H.Razi “Fikirlərin, sözlərin təzəliyi” adlı ədəbi icmalında (10 noyabr 1989) muxtar respublikanın bütün

rayonlarında yaşayan gənc şairlərin poeziya nümunələrinə ədəbi-tənqidi münasibət bildirmişdir.

Hüseyn Razi ədəbi gəncliyə çox ciddi tələbkarlıqla yanaşırdı. Ədəbiyyatımızın gələcəyini daha etibarlı və istedadlı əllərdə olmasına, gənc yazarların püxtələşməsinə yönələn bu xoş məram bəzən yanlış anlaşılır, inciyib narazı qalanlar da olurdu. Lakin H.Razinin “Tələbkarlıq da qayğıdır” məqaləsində [206] vurğuladığı kimi: *“Belə gənclərə ciddi tələbkarlıq göstərməklə onlara şeir yazmağın çətin sınaqlarını dərindən izah etmək lazımdır. Gənc müəlliflər bilməlidirlər ki, ciddi tələbkarlıq da qayğıdır”*.

H.Razinin ədəbi-tənqidi icmallarında imzalar yox, əsərlər dəyərləndirilirdi. Elə bunun nəticəsidir ki, yaxşı əsərinə görə təriflənən bir müəllifin başqa icmalda zəif qələm məhsulunun qüsurları göstərilirdi. Məsələn, H.Razi bir ədəbi icmalda şair Budaq Təhməzin “Arpaçay dənizində”, “Fəhlə dostlarıma” kimi əsərlərini təqdir etmişdi (“Şeir yazmaq həvəsi”. “Şərq qapısı” q., 1974, 20 noyabr), lakin 1981-ci ildə yazdığı ədəbi-tənqidi icmalda [208] onun bədii cəhətdən zəif şeirlərinin nöqsanlarını nəzərə çatdırmışdı. Məqalə müəllifi vurğulayırdı ki, əsl sənət əsəri əlvan bədii vasitələrlə yaranıb, dönə-dönə cilalanmalıdır.

Həmin məqalədə Vaqif Məmmədov, Elman Həbib, Muxtar Qasımzadə kimi şairlərin əsərlərini poetik axtarışların bəhrəsi, əsl sənət örnəyi sayan H.Razi əksər ədəbi-tənqidi icmallarında olduğu kimi, burada da “şeir axınına” münasibətini bildirərək təəssüflənirdi ki: *“Adi söz yığınından ibarət yazılarını redaksiyalara göndərüb dərhal çap olunmaq arzusunə düşənlər də vardır”*. Bir başqa ədəbi icmalında tənqidçi sənətin ali və ədəbi tələbini obrazlı şəkildə belə xatırladırdı: *“Söz yağışı, söz axını əvəzinə bizə söz inciləri gərəkdir”* [205].

Naxçıvanda fəaliyyət göstərən digər müəlliflərin (onların sırasında şair və yazıçılar da az deyildi) də bir sıra diqqətəlayiq ədəbi-tənqidi məqalələri müxtəlif vaxtlarda mətbuatda dərc olunmuşdur. Çoxsaylı materiallardan bəzilərinə nəzər salaq.

Məşkur Əkbərin “İlk təşəbbüs” resenziyası (“Şərq qapısı” qəzeti, 11 noyabr 1958) 1950-ci illərdə Naxçıvanda kitab nəşrinin birinci uğurlu işi kimi Hüseyn Razinin “Kəndimizin səhəri” kitabına həsr olunmuşdu. Əliyar Yusiflinin “Buludlar

arasında” resenziyası (1961) isə H.Razinin eyniadlı nəsr kitabının məziyyətlərindən bəhs edirdi. H.Razinin nəsr sahəsindəki sənət axtarışlarını ümumən müsbət qiymətləndirən resenziya müəllifi onun povestlərində “bəzən hadisələrin bir-birinə oxşaması” barədə iradını da nəzərə çatdırmışdı [249].

O zaman Naxçıvanda yaşayan şair-tərcüməçi Şamil Zamanov (Zaman) isə H.Razinin “Həyəcanlı gecə” povesti (1966) barədə ədəbi-tənqidi düşüncələrini mətbuatda bölüşmüşdü [254]. Əsərin müsbət məziyyətlərini təhlil edən Ş.Zaman yazırdı: “*Povestin dili səlis, obrazlı və təsirlidir... Süjetdə qoyulan məsələnin lakonik təsviri əsəri daha da oxunaqlı edir*”. Bununla yanaşı, fikrimizcə, tənqidçinin “Həyəcanlı gecə”nin dili barədə: “bəzi cümlələrdə arxaik və dialekt sözlərə təsadüf edilməsi” iradı əsaslı deyil. Çünki H.Razinin bir sıra digər əsərlərində olduğu kimi, “Həyəcanlı gecə” povestində də ədəbi dili zənginləşdirən, onu daha da xəlqiləşdirən mənbələrdən biri kimi arxaizmlərdən və dialektizmlərdən uğurlu istifadə diqqəti çəkir. Buna görə müəllifi tənqid yox, təqdir etmək gərək idi.

Ə.Əbülfəzin (Əbülfəz Əsgərovun-A.A.) “Bayram töhfəsi” resenziyası isə [50] naxçıvanlı yazarların əsərlərindən ibarət “Araz üzərində şəfəq” (1964) almanaxına həsr olunmuşdur. Məqalədə almanaxdakı poeziya, nəsr, bədii publisistika nümunələrinə nəzər salınmış, o cümlədən H.Razinin “Naxçıvandır”, E.Qasımovanın “Ana”, Ə.Yusiflinin “Sən necə gözəlsən, Azərbaycanım!” şeirləri, M.Nəsirlinin “Bacılar”, Z.Vəfanın “Atlı” poemaları, M.Məmmədovun “Tutuquşu və bülbül” təmsili, H.İbrahimovun “Qumralın məktubları” novellası, N. Əliyevin “Ulduzlu papaq” hekayəsi və s. ümumən müsbət səciyyələndirilmişdir. F.Səmədoğlunun “Yazıçının şagirdlərə hədiyyələri” adlı məqaləsində isə Hüseyn İbrahimovun uşaqlar üçün yazdığı “Rafiq və Tofiq”, “Kərim əmi”, “Tapmaca ustası”, “İngilis dili kitabı” və s. hekayələrinə, onlardakı nəcib əxlaqi qayəyə yönəldilmişdir [220].

Tanınmış şair Hüseyn Razinin “Sahil həsrəti” kitabındakı (1985) poema və şeirlər özünün dərin vətənpərvərlik qayəsi, sərt həyat həqiqətlərini cəsarətlə dilə gətirməsi, sənətkarlıq dolğunluğu ilə səciyyələnirdi. Kitabın bu məziyyətlərini şair Adil Qasimov dərc etdirdiyi resenziyada belə ümumiləşdirmişdi: “*Şairin lirik “mən”i*

həmişə həyatın qaynarındadır, ictimai həyatın iştirakçısıdır, biganəliyin, laqeydliyin, bitərəfliyin, ictimai şüurdan məhrumluğun qəti əleyhdarıdır” [148].

Muxtar respublikanın rayon qəzetlərində də müxtəlif vaxtlarda ədəbi-tənqidi məqalələr, əsasən də resenziyalar və yubiley yazıları verilmişdir. Məsələn, Şərurda yaşayan tanınmış şair İbrahim Yusifoğlunun rayon qəzetində 1981-ci ildə dərc etdirdiyi “Ayrılmaram” resenziyasında [252] şair Hüseyn Razinin eyniadlı kitabındakı əsərlərin ideya-bədii məziyyətləri layiqincə aydınlaşdırılmışdır. Şair Həsən Valehlə yazıçı Rafiq Babayevin birlikdə yazdıqları “Baharlı günlərin nağılları” məqaləsi isə H.İbrahimovun “Bahar yağışı” romanı barədə yığcam düşüncələrdən ibarətdir [34]. Məqalədə daha çox romanın obrazlarının əsas səciyyəsi barədə söz açılmışdır.

XX əsrin son onilliklərində Naxçıvanda ədəbi tənqid sahəsində filoloq alimlərdən Vəliyəddin Əliyevin, Arif Əliyevin, Məhərrəm Cəfərlinin, Əbülfəz Əzimlinin, Seyfəddin Eyvazovun, Hüseyn Həşimlinin və digərlərinin də fəaliyyəti olmuşdur. Bu illərdə *“Naxçıvanda yaşayan ədəbiyyatşünaslar Azərbaycanda müasir ədəbi prosesi də müntəzəm izləyir, onun aktual problemlərini, ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığını tədqiq edir, haqlarında məqalələr ... yazırlar” [213, s.146].*

Professor Vəliyəddin Əliyevin resenziyaları bədii mətnə müfəssəl, amma kompleks yanaşma ilə diqqəti çəkir. Məsələn, o, Naxçıvanda yaşayan Hüseyn Fərəcoğlu haqqında yazdığı “Fəhlə şair” məqaləsində [68] müəllifin təmsil və satirik şeirlərinin əhəmiyyətini əsaslandırmışdı. V.Əliyevin yazıçı Çingiz Hüseynovun “Adalar” kitabına həsr etdiyi eyniadlı resenziyada [69] müəllifin povest və hekayələrinin mövzu, ideya, sənətkarlıq xüsusiyyətləri vəhdətdə nəzərdən keçirilmiş, ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Hər bir əsərin özünəməxsus məziyyətlərinə də nəzər yetirilmişdir. Xüsusən “Adını demədi” povestində “gah nağılvəri, gah lirik, gah romantik deyim tərzii” və bunun ideya-bədii arxitektonikadakı yeri barədə fikirlər diqqətəlayiqdir.

Dosent Arif Əliyev mətbuat və publisistika tarixi üzrə tədqiqat aparmaqla yanaşı, bəzi ədəbi-tənqidi məqalələr də yazmışdır. Onun 1974-cü ildə qələmə aldığı

“Bir bulaqdan su içənlər” resenziyası şair, nasir Həsən Fətullayevin (Elsevər) “Gözəllik bulağı” kitabına həsr olunub. Kitabdakı “Gəlin”, “Gözəllik bulağı” kimi hekayələri ümumən müsbət qiymətləndirən A.Əliyev “Ömür dəftərindən” adlı povestdəki qüsurlara daha çox diqqət yetirmiş, yazıcının gələcək sənət axtarışlarında belə halların aradan qaldırılmasını arzulamışdır. Tənqidçi yazıcıya irad tuturdu ki, povestin əsas obrazı olan *“Sədanın həyatının təsviri xronoloji xarakter daşıyır, qəhrəmanın mənəvi inkişaf xəttinə, dinamik yüksəlişinə ... müəllif nail ola bilmir”* [60].

A.Əliyev 1977-ci ildə Hüseyn Razinin “Canlı tonqal” adlı yeni kitabı ilə əlaqədar dərc etdirdiyi “Şeirə dönmüş sətirlər” [61] resenziyasında “bədi təsvir vasitələrinin əlvanlığına, mənə dəyəri və misraların ahəngdarlığına” görə şairin “Sevinc”, “50 yaşım”, “Mənim xəyallarım”, “Çinar” kimi şeirlərini müsbət qiymətləndirmiş, bildirmişdir ki, müəllif belə nümunələrdə “emosional təsvirin vəhdətinə, hiss və duyğuların tərəvətinə, misraların cilalanmasına çox diqqət yetirmişdir”.

Ədəbiyyatşünaslıqda qeyd olunduğu kimi, sovet dövründə bir sıra hallarda ədəbi tənqid *“poetik məhsula ilk növbədə mövcud ictimai məzmun, sosial tutum və müsbət qəhrəman prizmasından qiymət verirdi”* [28, s.31]. A.Əliyevin haqqında danışılan resenziyası da bu qəbildəndir. H.Razinin öz əsərlərində “xalqımızın kommünizm quruculuğu sahəsindəki qələbələrindən vəcdə gəlməsi” barədə deyilənlər buna misaldır. Amma kitabdakı şeirlərin müəyyən qismi elə məhz analoji ovqatda idi və yəqin ki, A.Əliyev də yuxarıdakı fikrini həmin mətnlərə istinadən söyləmişdir.

Maraqlıdır ki, A.Əliyev H.Razinin “Canlı tonqal” kitabına həsr etdiyi məqaləni təkmilləşdirərək “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində də dərc etdirmişdir [62]. Yeni variant daha dolğun və əhatəlidir. A.Əliyev şairin mövzusu ikinci dünya müharibəsindən götürülmüş “Canlı tonqal”, “Koroğlunun Karpat səfəri” poemalarının ideya-bədi xüsusiyyətlərini təhlil etmiş, ilk əsərdə partizan bölüyünün başçısı Xanoğlanla çərkəz qızı Albinanın qəhrəmanlığı və sevgisinin təqdimini “yaddaqalan parçalar” kimi səciyyələndirmiş, ikinci poemada xalq qəhrəmanı

Koroğlunun adının müharibə qəhrəmanlarının təqdimində uğurlu bədii vasitəyə çevrildiyini, əsərin poetik kamilliyini məxsusi vurğulamışdır. A.Əliyev şair H.Razinin bir çox şeirlərinin müasir poeziyanın yaradıcılıq tələblərinə cavab verdiyini bildirmiş, eyni zamanda, “Məktub”, “Gərək”, “Həsret”, “Bayram şənliyində”, “Bayraqlar cərgələnir” kimi əsərlərdə özünü göstərən “sözçülük, fikir təkrarı, patetik pafos, ifadə və dil xətalrı” barədə iradlarını da konkret şəkildə nəzərə çatdırmışdır.

Folklorşünas alim Məhərrəm Cəfərli (Cəfərov) da müasir ədəbi prosesə dair məqalələr yazmışdır. Onun “Azərbaycan” jurnalında şair Qasım Qasımsadənin yubileyi ilə əlaqədar qələmə aldığı “Bənövşə yarpağı” (1993, № 5-6), Zeynal Xəlilin poeziyasından yığcam şəkildə söz açan “Həmişə bahar olsun” (1995, № 1-3) məqalələri bu qəbildəndir. Bu yazılarda M.Cəfərli həmin şairlərin yaradıcılıqlarının əsas istiqamətlərinə, mövzu və ideya xüsusiyyətlərinə dair ümumiləşmiş fikirlərini ifadə etmişdir. M.Cəfərlinin “Günün həqiqətləri” resenziyası isə [38] şair Tofiq Abdinin 1991-ci ildə çapdan çıxmış “Şəhərimiz ayaq açır” adlı şeirlər və poemalar kitabı barədədir. Tofiq Abdini ədəbiyyata 1960-cı illərdə gələn nəslin zaman-zaman püxtələşmiş nümayəndələrindən biri sayan M.Cəfərli onun yeni kitabındakı əsərlərin daha çox dövrün, cəmiyyətin aktual problemlərinə həsr olunduğuna, şairin “bir vətəndaş kimi cəmiyyətdə, dünyada baş verən ictimai-siyasi, mənəvi proseslərə biganə qalmadığına” diqqət yönəltmiş, səksəninci illərin bir çox poeziya örnəkləri kimi, T.Abdinin də qələmə aldığı şeir və poemaların əksəriyyətində bədiiliklə yanaşı, publisistik notların da müəyyən yer tutduğunu nəzərə çatdırmışdır. Resenziya müəllifi publisistik qatın bəzən dərinləşməsinin bədiiliyə xələl gətirdiyini də əsaslandırmışdır: “O şeirlərdə ki, publisistik pafos poetikliyi zəiflədir, o zaman biz özümüzü şeir havasında hiss etmirik”. T.Abdinin “Bir böyükdür iyirmi dördən” poemasında da bir sıra məqamlarda bu zəifliyin görünməsi, “Deputat yoldaşa” şeirinin isə az qala məqalə təsiri bağışlaması barədə iradlar da inandırıcıdır.

Dosent Əbülfəz Əzimlinin (Əzimovun) ardıcıl ədəbi-tənqidi fəaliyyəti diqqəti çəkir. 1980-1990-cı illərdə “Azərbaycan” jurnalında onun müasir ədəbi proseslə bağlı bir sıra məqalə və resenziyaları dərc olunmuşdur. “Şairin vətəndaş fəallığı” [75]

resenziyasında tanınmış şair Fikrət Sadığın “Məndən soruşsalar” kitabının ideya-bədii məziyyətlərindən söz açılır (1985). Tənqidçinin bədii nümunələrə yanaşmasında müəyyən nəzəri ümumiləşdirmələri də diqqəti çəkir. Məsələn, ayrı-ayrı şeirlərdə “lirika ilə epik təsvirin vəhdəti”, “Bacı-qardaş nağılı”, “Qizil dağlar ölkəsi” silsilələrindəki şeirlərin ortaq xüsusiyyətləri barədəki qənaətlər bu qəbildəndir. Bəzi nümunələrdəki “fikir qırılığı”, “ifadə təkrarı” da tənqidçinin diqqətindən yayınmayıb. “Dünyanın dərdi, şair narahatlığı” məqaləsində isə [76] Eyvaz Borçalının “Dünyanın tərkində” kitabındakı şeirlər və poemalar ədəbi-tənqidi təhlil prizmasından dəyərləndirilmişdir. Ə.Əzimli yazır ki böyük dünyamızın qayğısına qalmaq, dərini çəkmək lirik qəhrəmanın fəal həyat mövqeyini, vətəndaşlıq narahatlığını da müəyyənləşdirir. E.Borçalının bu narahatlığı qurumuş çaylardan, məhv olmuş meşələrdən, cavanları şəhərə üz tutan kəndlərdən və neçə-neçə belə problemlərdən bədii sənət dili ilə söz açanda bütün ağırlı-acılı məqamları ilə ədəbi müstəviyə gətirilir. Şairin qoşma və gəraylılarını sadəlikdə dərinlik nümunəsi kimi səciyyələndirən tənqidçi “Kimsəsiz qəbir”, “Budaq əmi”, “Tərəzi dünya” kimi poemalarının tematika və problematikasına da nəzər salmışdır. Ə.Əzimlinin “Narahat şair, narahat şeirlər” məqaləsi isə [77] Tofiq Bayramın “Ay gecikən məhəbbətim” kitabı haqqındadır. Tənqidçinin aşağıdakı müşahidəsi diqqəti çəkir: “Tofiq Bayramın poetik aləmini duymaq üçün onun yaradıcılığında çox aydın nəzərə çarpan bir neçə obrazın üzərində dayanmalısın: Vətən, İnam, Məslək, Cəsarət”. Təhlillər də əsasən bu məfhumların poetik təcəssümü üzərində qurulmuşdur. Müasir poeziyamızda heca vəznində iki dördlükdən ibarət səkkizliklər yazmaq ənənəsində T.Bayramın mühüm rolu var. Onun “formaca eyni, bədii-estetik tutumu etibarilə müxtəlif olan” belə şeirləri də resenziyada yüksək qiymətləndirilib. Kitabdakı ayrı-ayrı nümunələrə istinadən söylənilən aşağıdakı qənaətlə də razılaşmaq lazım gəlir: “Bəzən ictimai-publisistik pafosa meyillilik bədiilik qarşısına sədd çəkir”.

Ə.Əzimlinin “Azərbaycan” jurnalında oxuculara çatdırılmış “Həyat həqiqətləri” resenziyası (1992, № 7-8) yazıçı Əmir Mustafayevin “Seçilmiş əsərləri”nə həsr olunub. “Arazı daşan ellər” məqaləsi isə (2000, № 10) Naxçıvan ədəbi mühitinə tarixilik və müasirlik kontekstində müfəssəl baxışla səciyyələnilir.

“Azərbaycan” jurnalı redaksiyasının 1992-1993-cü illərdə “Poeziya: dünənimiz, bu günümüz” mövzusunda keçirdiyi sorğuda iştirakı və müvafiq cavablandırmaqları da (1993, № 7-8) bu baxımdan xatırladıla bilər.

Tənqidçi Seyfəddin Eyvazov 1980-1990-cı illərdə yeni nəşr olunmuş bir sıra əsərlər barədə məqalə və resenziyalar yazmışdır. Səciyyəvi nümunə kimi yazıçı Çingiz Hüseynovun “Fətəli fəthi” romanına həsr etdiyi eyniadlı resenziyaya nəzər salaq. “Azərbaycan” jurnalının 1988-ci ildəki 11-ci sayında verilmiş bu yazını müəllif “İnsanı yaşadan inamdır” kitabına da daxil etmişdir [48, s.63-76]. Böyük ədibimiz M.F.Axundzadənin dövrü, həyatı, mühiti və s. barədə yazılmış “Fətəli fəthi”ni Azərbaycan tarixi romanının yeni uğuru kimi qiymətləndirən S.Eyvazov əsərin bədii təhkiyə, süjet, kompozisiya baxımından özünəməxsus keyfiyyətlərini, yeri gəldikcə Mirzə Fətəlinin də əsərlərindəki obrazların mətnə gətirilməsini və s. məqamları ətraflı şərh etmişdir. Ç.Hüseynovun “sənədli fantaziya” kimi təqdim etdiyi əsəri tarixi-siyasi roman adlandırmağın daha doğru olması barədə də məqalədə maraqlı elmi qənaətlə qarşılaşırıq.

Hazırda əməkdar elm xadimi, professor olan Hüseyn Həşimli (Həşimov) ilk ədəbi-tənqidi məqalələrini 1980-ci illərin ortalarından dərc etdirməyə başlamışdır. Onun bu sahədə ilk addımlarından biri hazırda Naxçıvan Yazıçılar Birliyinin sədri olan tanınmış şair Asim Yadigarın “Zirvə yolu” adlı birinci kitabına həsr olunmuş “Sənət yolunun təzə yolçusu” yazısıdır [119]. Məqalədə A.Yadigarın müraciət etdiyi əsas mövzular-vətənimizin dünəni və bu günü, Cənub həsrəti, doğma təbiətin tərənnümü, həzin məhəbbət duyğularının ifadəsi, bioqrafik motivlərin təcəssümü və s. barədə söz açılmış, bunların hər birinin müvafiq bədii biçimdə təqdimi nəzərə çatdırılmışdır. Şairin orijinal duyum və deyim tərzinə can atması, klassik lirikadan və folklor ənənələrindən yaradıcı istifadəsi də bədii nümunələr əsasında izah olunmuşdur.

H.Həşimlinin tanınmış şair Cavad Cavadlının poeziyasına həsr etdiyi “Həqiqət nəğməkarı” (“Azərbaycan məktəbi” jur., 1997, № 6) məqaləsi, gənc şair Qafar Qəribin “Gözlərsən məni” kitabına (1997) “ön söz”ü və digər yazıları da ədəbi tənqid faktı kimi diqqəti çəkir. Onun “Realizmin genişlənən üfüqləri” adlı məqaləsi

(1999) isə yazıçı Hüseyn İbrahimovun yaradıcılığının realizmin tarixi ənənələrinin yeni mərhələdə davamı və inkişaf xüsusiyyətləri aspektində təhlilini verir [120, s.65-70]. Yazıçının “Sabahın sorağında” romanının yeni Azərbaycan nəsrinin təşəkkülü kontekstində qiymətləndirilməsi, əsərdəki “psixoloji təhlilin dərinliyi, adi adamların böyük qəlb təbəddülatlarının, mənəvi ağrıların diqqət mərkəzinə çəkilməsi, sosioloji amillərlə müqayisədə mənəvi problemlərin qabarıqlaşdırılması” barədə deyilənlər bu baxımdan səciyyəvidir. “Bahar yağışı” romanında “realizmin dərinliyi və tənqidi pafos” da öz təhlilini tapmışdır. H.İbrahimovun “Əsrin onda biri” tarixi romanında gerçəklik və bədii təxəyyül, obrazların təqdimində romantik çalarların yer alması da nəzərdən yayınmamışdır. Yazıçının məişət mövzusunda yazdığı çoxsaylı hekayə və povestlərdəki həyatilik, hadisəşiliklə bərabər müvafiq psixologizmin mövcudluğu da məqalədə nəzərə çatdırılmışdır. H.İbrahimovun satirik nəsr əsərlərində Azərbaycan tənqidi realizminin klassik ənənələrinə bağlılıq və ondan yaradıcılıqla bəhrələnmə barədə də H.Həşimli müvafiq elmi dəyərləndirmələr aparmışdır.

H.Həşimlinin “Özünü təsdiq yollarında” adlı məqaləsi [117] isə Şərurda yaşayan istedadlı şair İbrahim Yusifoğlunun “Arxamca boylanan baxışların var” adlı şeirlər kitabına həsr olunub. Məqalə müəllifi kitabdakı əsərlərin mövzu genişliyini, bir çox nümunədəki dərin vətənpərvərlik qayəsini, eləcə də bədii səviyyəni müsbət qiymətləndirib. Tənqidçinin kitabdakı bəzi zəif parçalar barədəki iradları da haqlıdır. Məsələn, “Göz yaşlarından doğan neynirəm var-dövləti” misrasındakı uyğunsuzluq bu qəbildəndir.

Şair-tədqiqatçı Elbəyi Maqsudov əsasən müasir Naxçıvan ədəbi və elmi mühitinin nümayəndələrinin yeni kitabları barədə resenziyalar yazmışdır. Şair Xanəli Kərimlinin “Ay işığında” adlı şeirlər və poemalar kitabına həsr etdiyi “Ay işığında”n başlanan yol” resenziyası [158] bədii mətnə obrazlı yanaşma nümunəsi kimi maraqlı doğurur. Resenziyadan bir neçə cümləni misal göstəririk: *“Kitabda toplanmış şeirlər şairlik xatirinə, ucuz şöhrət naminə yazılmayıb. Onun hər bir misrası dəyirman daşları arasında sıxılıb, ağıl süzgəcindən keçərək ürək bulağının suyu ilə yoğrulmuşdur”*. Bununla tənqidçi şairin hər bir şeir üzərində məsuliyyətlə işlədiyini,

bədii nümunələrin düşüncə ilə hissin vəhdətindən yarandığını nəzərə çatdırmaq istəyib. E.Maqsudovun digər resenziyaları da analoji keyfiyyətlərə malikdir.

Dosent İman Cəfərov da ötən əsrin 90-cı illərində müasir ədəbiyyatla bağlı ədəbi-tənqidi məqalələr yazmışdır. “Dünyadan keçən yollar” məqaləsində xalq şairi Məmməd Arazın səfər təəssüratlarından yaranmış şeirlərini elmi-ədəbi təhlilin nəzər nöqtəsinə çəkən [171, s.25-26] İ.Cəfərov Naxçıvan Dövlət Universiteti əməkdaşlarının (onların sırasında Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü olan bir sıra qələm sahibləri də var) və tələbələrinin bədii əsərlərindən ibarət “Gəmiqaya” almanaxının nəşrinə (1999) resenziya həsr etmiş [41], “baş mövzusu vətən və vətəndaş olan” topludakı bədii nümunələr barədə müfəssəl təhlillər aparmışdır.

Naxçıvanda yaşayan tədqiqatçılar tərəfindən 1980-1990-cı illərdə müasir ədəbi prosesin müxtəlif aspektlərdən monoqrafik səviyyədə öyrənilib ümumiləşdirməsi sahəsində də layiqli addımlar atılmışdır.

Folklorşünas Məhərrəm Cəfərov Osman Sarıvəlli və xalq yaradıcılığı problemini araşdırmış, müasir ədəbiyyatda özünəməxsus dəst-xətt sahibi olan şairin həm folklor haqqındakı elmi-nəzəri fikirlərini, həm də şeir və poemalarında zəngin şifahi söz sənətimizin müxtəlif nümunələrindən yaradıcılıqla istifadəni sistemli şəkildə tədqiq etmişdir. O, 1984-cü ildə bu mövzuda dissertasiya müdafiə etmiş, həmçinin müxtəlif vaxtlarda elmi məqalələri və iki kitabçası dərc olunmuşdur: “Osman Sarıvəlli və aşiq yaradıcılığı” [39], “Xalqla bağlılıq” [40]. Bu kitablarda O.Sarıvəllinin Aşiq Ələsgər, Aşiq Şəmşir və digər ustad el sənətkarlarının poetik irsi barədəki elmi məqalələrini təhlil edib səciyyəvi məziyyətləri aşkarlayan M.Cəfərov şairin həm xalq-aşiq şeiri janrlarında yazdığı əsərləri, həm də yaradıcılığında folklordan gələn süjet, obraz, deyim və s.-nin mövqeyini müvafiq mətnlərin əsasında incələyib dəyərləndirmişdir. Bütün bunlar folklorşünaslıq baxımından faydalı olduğu kimi, müasir ədəbi prosesin şifahi söz sənəti ilə əlaqələrinin aşkarlanması baxımından da əhəmiyyətlidir.

O zaman gənc tədqiqatçı olan Hikmət Mehdi (Mehdiyev) 1990-cı illərin ikinci yarısında xalq şairi Məmməd Arazın poema yaradıcılığını akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi altında araşdırmış, 10-dan artıq elmi məqalə yazmış, bu

mövzuda dissertasiya müdafiə etmişdir. H.Mehdinin bu araşdırması əsasında 2000-ci ildə “Çağdaş poema və gerçəklik” monoqrafiyası [164] çapdan çıxmışdır. Tənqidçi Vaqif Yusiflinin sözləri ilə desək, həmin tədqiqatda “Məmməd Arazı, bu poetik fenomeni poemalarında açıqlamaq məqsədi” özünün uğurlu elmi həllini tapmışdır [250, s.40].

Monoqrafiyanın ilk fəslində müasir poeziyamızın ustadlarından sayılan Məmməd Arazın həyat və sənət yoluna nəzər salınmış, onun çoxşaxəli yaradıcılıq axtarışlarının əsas istiqamətləri, səciyyəvi tendensiyaları təhlil edilərək ümumiləşdirilmişdir. Şairin üz tutduğu əsas mövzular da nəzərdən keçirilmişdir. Sonrakı fəsillərdə isə M.Arazın poemaları tematika və problematika üzrə qruplaşdırılaraq araşdırılmış, onların ideya-bədii xüsusiyyətləri, çağdaş ədəbi prosesdə yeri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın sistemətikliyi və konseptuallığı baxımından ikinci fəslin “Poemanın janr təkamülünün yeni mərhələsi və M.Arazın poemaları” adlı ilk yarımfəslindəki təhlil və ümumiləşdirmələr diqqəti cəlb edir. Burada Azərbaycan poemasının inkişaf tarixinə qısa ekskurs edilmiş, ədəbiyyatımızda bu janrın XX əsrin ikinci yarısında qazandığı yeni keyfiyyətlər, bu prosesdə M.Arazın rolu barədə elmi qənaətlər ifadə olunmuşdur. Sonrakı yarımfəsillərdə isə M.Arazın müharibə dövrü həqiqətlərinin bədii inikasına həsr olunmuş “Üç oğul anası”, “Araz axır”, “Əsgər qəbri haqqında ballada” poemaları araşdırma predmetinə çevrilmişdir. Xüsusən sonuncu əsərin janr özəllikləri, eləcə də onun ideya-bədii arxitektonikasının “itirilmiş nəsil və ədəbi yaddaş” problemi işığında aydınlaşdırılması diqqəti çəkir.

M.Arazın poemalarında insan, zaman və sənətkar problemi üçüncü fəsildə araşdırılmış, bu məqsədlə şairin sosial-mənəvi qayəsi ilə seçilən “Pashı qılınc”, mənəviyyat ensiklopediyası sayılan “Atamın kitabı”, M.Ə.Sabirə həsr olunmuş “Mən də insan oldum”, S.Vurğuna poetik ehtiramdan yaranan “Qayalara yazılan səs” əsərləri əhatəli şəkildə təhlil olunmuşdur. H.Mehdinin tədqiqat boyu M.Arazın yaradıcılığını “*klassikanın, folklorun və novatorluğun vəhdəti*” [164, s.130] kontekstində araşdırması ümumən özünü doğrultmuşdur.

Naxçıvanda yaşayıb-fəaliyyət göstərən tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar bir sıra kitab və məqalələrində çağdaş filoloji fikirin yeni əsərlərinə də münasibət bildirmiş, diqqətəlayiq elmi qənaətlər irəli sürmüşlər.

Lətif Hüseynzadənin 1954-cü ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi “Xaqani Şirvani” məqaləsi Məmmədəğa Sultanovun eyniadlı kitabının nəşri ilə əlaqədar yazılmışdır [125]. L.Hüseynzadə Xaqani Şirvani irsinin sistemli şəkildə tədqiqində həmin elmi nəşrin əhəmiyyətini vurğulamış, xüsusən şairin bioqrafiyası ilə bağlı bir sıra məsələlərin dəqiqləşdirildiyini, həmçinin bəzi əsərlərinin (“Töhfətül-İraqeyn” və s.) əhatəli təhlilini müsbət xüsusiyyət kimi qiymətləndirmişdir. Məqalədə tənqidi qeydlər də var. L.Hüseynzadənin bir iradə bu idi: “Müəllif iddia edir ki, guya Xaqani saraya gələn gündən şah və saraylara qarşı nifrət edən üsyankar şeirlər yazmışdır”. Halbuki böyük şair sarayın iç üzünü, rəzalətlərini görəndən sonra onun qəlbində dövrün hakim dairələrinə tənqidi münasibət baş qaldırmışdı. Tənqidçi bildirirdi ki, *“Xaqani özünün üsyankar ruhunu ifadə edən ən qiymətli əsərlərini ... ancaq saraydan uzaqlaşdıqdan və xalqa qovuşduqdan sonra yazmışdır”*. L.Hüseynzadənin “Seçilmiş şeirlər” resenziyası isə (1955) M.Ə.Sabirin uşaqlar və gənclər üçün şeirlərindən ibarət eyniadlı kitabın nəşri ilə əlaqədardır [126]. Resenziya müəllifi ustad Sabirin belə əsərlərinin tərbiyəvi əhəmiyyətini qiymətləndirərkən kitabın müqəddiməsinin müəllifi M.Tahirinin də mülahizələrinə əsaslanmışdır. L.Hüseynzadə onu da nəzərə çatdırırdı ki, *“əsrin (kitabın- A.A.) lüğət hissəsində bəzi sözlərin mənası düzgün verilməmişdir. Sözlərlə yanaşı, bir çox ibarələr də izah edilməli idi”*.

Ədəbiyyatşünas İzzət Maqsudovun da bəzi ədəbi-tənqidi məqalələrində filoloji fikrin yeniliklərinə nəzər salınmışdır. O, “Faydalı tədqiqat əsəri” resenziyasında ustad ədəbiyyatşünas Məmməd Cəfər Cəfərovun “Hüseyn Cavid” monoqrafiyasının (1960) əsas məziyyətlərini şərh etmişdir [160]. M.C.Cəfərovun bu kitabı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Hüseyn Cavid haqqında yazılmış ilk əhatəli araşdırma idi. Romantik sənətkarın ömür və sənət yolunun, yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətlərinin, poeziyasının və dramaturgiyasının özünəməxsus keyfiyyətlərinin kitabda fundamental şəkildə tədqiqi məqalədə xüsusi vurğulanmış, bu

monoqrafiyanın romantik ədəbiyyatımızın öyrənilməsi sahəsində uğurlu təməl olması əsaslandırılmışdır.

Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrindən yazıçı Möhsün Möhsünovun “Xəmsə”nin kiçik nəşri” (“Sovet Naxçıvanı” q., 10 sentyabr 1981), tədqiqatçı jurnalist Əli Şamilovun “Gözəl töhfə” (“Sovet Naxçıvanı”, 13 yanvar 1980) məqalələri və bəzi digər nümunələr də analoji mahiyyət daşıyır. İlk resenziyada dahi Nizaminin “Xəmsə”sindən seçilmiş parçaların kitab şəklində nəşrindən danışılmış, ikinci resenziya isə 1920-1930-cu illər ədəbi tənqidinin fəal nümayəndələrindən sayılan Əli Nazimin “Seçilmiş əsərləri”nin ədəbiyyatşünas Rasim Tağıyevin tərtibində nəşrinə (Bakı: Yazıçı, 1979) həsr olunmuşdur. Ə.Şamilov kitabın ədəbi fikir tariximizin öyrənilməsində, müasir elmi ictimaiyyətə çatdırılmasında əhəmiyyətini bildirməklə bərabər, Ə.Nazimin bir sıra məqalələrinin diqqətdən kənar qaldığını, gələcəkdə onların da nəşrinin vacibliyini nəzərə çatdırmışdır [225].

Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilovun “Mirzə Əli Möcüzün yeni Təbriz nəşrləri” məqaləsi isə [129] istedadlı satirikin yeni aşkarlanmış əsərlərinin Təbrizdə kitab halında nəşri ilə əlaqədar yazılıb. Məqalədə kitabın əhəmiyyəti ilə yanaşı, nəşr zamanı bəzi sözlərin düzgün verilməməsi də diqqətə çatdırılmışdır.

Naxçıvan elmi-ədəbi mühitinin nümayəndələrindən Arif Əliyevin, Cabbar Cəlilovun, Əbülfəz Quliyevin, Hüseyn Həşimlinin, Əbülfəz Əzimlinin, Hikmət Mehdiyevin və başqalarının da müxtəlif vaxtlarda yazdıqları ayrı-ayrı məqalələrdə müasir ədəbiyyatşünaslığın yeni uğurları diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Cabbar Cəlilovun “Maraqlı elmi məcmuə” resenziyası “Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri” adlı topluya həsr olunmuşdur. Müəllif respublikamızda bilavasitə və bütövlükdə mətnşünaslıq məsələlərinə dair bu ilk topludakı ayrı-ayrı məqalələrin müfəssəl xarakteristikasını vermişdir [45]. Dosent Arif Əliyev isə Qulam Məmmədlinin “Molla Nəsrəddin” salnaməsinə resenziya həsr etmişdir [64]. O, Q.Məmmədlinin arxivlərdə, kitabxanalarda uzun müddətli zəhmətinin bəhrəsi kimi ortaya çıxan bu nəşri yüksək qiymətləndirmiş, maraq doğuran ayrı-ayrı faktlar üzərində dayanmışdır. Hazırda AMEA-nın müxbir üzvü olan Əbülfəz Quliyevin “Dəyərli tədqiqatın bəhrəsi” resenziyası filoloq alim Yusif

Seyidovun “Yazıçı və dil” monoqrafiyasında XIX əsr-XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyatımızın M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, A.Şaiq və digər nümayəndələrinin əsərlərində analoji problemə münasibət məsələlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir [154].

Folklorşünas Yusif Səfərov da cari elmi-ədəbi yeniliklərə münasibət bildirmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas, Cənublu soydaşımız Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” əsərinin doğma dildə nəşri ilə əlaqədar yazdığı “Qədim diyarın elm və sənət adamları” adlı resenziyada (“Sovet Naxçıvanı” q., 1987, 13 dekabr) həmin kitabda naxçıvanlı məşhur ədiblər və alimlər barədə verilən məlumatlara diqqət yönəldən Y.Səfərov Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəşr etdiyi “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” toplusunun VI cildinə (1981) “Maraqlı elmi-tədqiqat məcmuəsi” məqaləsində [219] münasibət bildirmiş, İ.Abbasov, B. Abdullayev, Q.Babazadə, N.Seyidov və digər folklorşünasların burada yer alan yeni araşdırmalarının əsas problematikasını nəzərə çatdırmışdır.

Tənqidçi Əbülfəz Əzimlinin “Sənətkar haqqında yeni monoqrafiya” resenziyasında (“Azərbaycan” j., 1984, № 1) professor Abbas Hacıyevin “Mirzə İbrahimov” kitabı əhəmiyyətli tədqiqat kimi xarakterizə olunmuşdur. Ə.Əzimlinin “Azərbaycan tənqidinin geniş elmi tədqiqi” məqaləsi isə (“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” j.,1986, № 1) akademik Kamal Talıbzadənin “Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi” kitabının mühüm elmi məziyyətlərinə işıq salır. Resenziyada tənqid tariximizin qaynaqlarının, təşəkkülü və inkişaf tendensiyalarının, xüsusən ötən əsrin əvvəllərindəki mürəkkəb mənzərəsinin çoxsaylı materiallar əsasında hərtərəfli tədqiqi K.Talıbzadənin ciddi elmi xidməti kimi mənalandırılmışdır. H. Həşimlinin “Qüdrətli yazıçı” məqaləsində isə (“Sovet Naxçıvanı” q., 1987, 12 sentyabr) professor Kamran Məmmədovun “Yusif Vəzir Çəmənəminli” monoqrafiyası yazıçının 100 illik yubileyinə layiqli elmi töhfə kimi qiymətləndirilmişdir.

Dosent Fərqanə Kazımova isə 1990-cı illərdə AMEA-nın müxbir üzvü, professor Abbas Zamanovun həyat və yaradıcılığının biblioqrafik tədqiqi ilə məşğul olmuş, bu mövzuda dissertasiya müdafiə etmiş (1999), kitab və məqalələr yazmışdır

ki, bunlar ötən əsrin sonlarında ədəbi tənqidin çağdaş elmi-ədəbi prosesə münasibət faktı kimi də səciyyələnə bilir. Tədqiqatçının “Abbas Zamanov (bibliografiya)” kitabındakı (Bakı: Yazıçı, 1997, 70 s.) bibliografik materiallarla yanaşı, görkəmli alimin əsas elmi xidmətlərinin, xüsusən ustad satirik M.Ə.Sabir irsinin öyrənilməsi sahəsində sanballı tədqiqatlarının ümumiləşmiş şəkildə təhlili də diqqəti çəkir.

Naxçıvandakı tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar muxtar respublikada yaşayıb fəaliyyət göstərən filoloqların yeni əsərləri barədə də müntəzəm fikir bildirmiş, bırı sıra resenziyalar dərc etdirmişlər. Dos.A.Əliyev “Tarixi romanın inkişaf yolları” məqaləsində professor Yavuz Axundlunun “Azərbaycan sovet tarixi romanı” monoqrafiyasının (1979) əsas məziyyətlərinə nəzər salmışdır [63]. Kitabın ilk fəslində tarixi romanla bağlı nəzərə məsələlərin əhatəli tədqiqini, “tarixi romanın tipologiyası barədə tutarlı mülahizələr” söyləndiyini qeyd edən məqalə müəllifi sonrakı fəsillərdə Azərbaycan tarixi romanının qaynaqları, təşəkkülü, 1930-1970-ci illərdəki inkişaf yolu, ədəbi fikirin bu janrda yazılmış nümunələrə münasibəti, inkişafın yeni mərhələsinin əsas yaradıcılıq axtarışları və s. barədə aparılan təhlilləri təqdir etmişdir.

Hüseyn Həşimovun 1990-cı ildə yazdığı “Müasirlik və tarixilik” məqaləsi [118] ədəbi tənqidin muxtar respublikada yaranan ədəbiyyatşünaslığın yeniliklərinə münasibəti baxımından maraq doğurur. Resenziyada professor Yavuz Axundlunun 1975-1987-ci illərdə yazılmış tarixi romanları tədqiq edən “Tarix və roman” monoqrafiyasının hər bir fəslinin əsas mündəricəsinə nəzər salınmış, əsər yüksək qiymətləndirilmiş, həmçinin iradlar da diqqətə çatdırılmışdır (bəzi tarixi romanlara lazımi diqqət yetirilməməsi, digər xalqların tarixi nəsrilə müqayisələrə yer verilməməsi). Naxçıvanlı ədəbiyyatşünaslar Məhərrəm Cəfərovla Hüseyn Həşimovun “Tarix və roman” resenziyası da (“Sovet Naxçıvanı” q., 1989, 8 fevral) Y.Axundlunun həmin kitabına həsr olunmuşdur. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rafiq Babayevin “Yaddaşın bərpası” məqaləsində isə Y.Axundlunun 1987-1997-ci illərin tarixi romanlarını araşdıran “Tarixi roman yeni mərhələdə” monoqrafiyası təhlilə cəlb edilmişdir [33].

Azərbaycan tarixi romanının ən mötəbər tədqiqatçısı olan professor Yavuz Axundlu həm də böyük ədibimiz M.S.Ordubadi irsinin araşdırılmasına mühüm töhfələr vermişdir. Onun 1997-ci ildə çap olunmuş “Məmməd Səid Ordubadi” monoqrafiyası alimin çoxillik elmi axtarırlarının səmərəli bəhrəsi kimi ortaya çıxmışdır. Tənqidçi Əbülfəz Əzimli həmin kitaba həsr etdiyi “M.S.Ordubadi dühasının üfüqləri” məqaləsində [73] böyük ədibin həyat və sənət yolunun mərhələlər üzrə, həm də əhatəli şəkildə və yeni təfəkkür işığında, çoxsaylı arxiv və dövrü mətbuat materiallarına istinadən öyrənilməsini mühüm məziyyət saymış, ədibin bir sıra əsərlərinin (“İki çocuğun Avropaya səyahəti” və s.) məhz ilk dəfə Y.Axundlu tərəfindən sistemli tədqiqinin əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Naxçıvanda yaşayıb Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını çoxsaylı və qiymətli araşdırmaları ilə zənginləşdirən ustad alim İsa Həbibbəylinin kitabları, ümumən elmi-ədəbi fəaliyyəti haqqında müxtəlif vaxtlarda yüzlərlə məqalə yazılmışdır ki, onların bir qismi muxtar respublikada fəaliyyət göstərən filoloq və tənqidçilər tərəfindən qələmə alınmışdır. Tədqiqat mövzumuza uyğun olaraq burada 1980-1990-cı illərə aid materialların bəzilərinə nəzər salmaq istəyirik.

Professor Akif İmanlı İsa Həbibbəylinin (Həbibovun) “Romantik lirikanın imkanları” monoqrafiyasına (1984) eyniadlı resenziya [140] həsr etmişdir. O, alimin XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikasının mövzu dairəsi, janrlar sistemi, fərdi poetik üslubları barədə sistemli, əhatəli tədqiqatının əsas məziyyətləri üzərində dayanmış, fikrini kitabdakı fəsillər, müddəalar və qənaətlər timsalında ümumiləşdirmişdir. Professor Vəliyəddin Əliyevin 1986-cı ildə yazdığı “İkisi də qiymətlidir” məqaləsi [70] İsa Həbibbəylinin “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” və “Ədəbi yüksəliş” kitabları barədədir. Adı çəkilən birinci kitabın ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin ən son nailiyyətləri səviyyəsində yazıldığını, həm tədqiqat, həm də tədris baxımından gərəkli olduğunu vurğulayan resenziya müəllifi ikinci kitabı Naxçıvan ədəbi mühitinin dünəni və bu günü haqqında mühüm araşdırma kimi qiymətləndirmiş, Mirzə Cəlil, E.Sultanov, M.T.Sidqi və digərləri barədə bir çox yeni fakt və materialların ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirildiyini, həmçinin müasir ədəbi prosesin də dəyərləndirildiyini nəzərə çatdırmışdır.

Əbülfəz Quliyevlə Hüseyn Həşimlinin 1990-cı ildə yazdıqları “Tədqiqat davam edir” resenziyası [30] İ.Həbibbəylinin həmin ildə nəşr olunmuş “Cəlil Məmmədquluzadə və ədəbi mühiti” kitabı barədədir. İ.Həbibbəylinin Mirzə Cəlilin ömür yolu, ailə, təhsil və ədəbi mühiti, müasirləri ilə əlaqələri, nəsil şəcərəsi barədə üzə çıxardığı yeni arxiv və dövrü mətbuat materiallarının geniş yer aldığı bu dəyərli kitabın əsas məziyyətləri, elmi yenilikləri resenziyada müfəssəl şəkildə ümumiləşdirilmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir. Filoloq alim Əbülfəz Quliyev Türkiyədə nəşr etdirdiyi “Ölümsüz şair Şəhriyar” məqaləsində (Bilge” dergisi, Ankara, cilt 7, 2000) isə tanınmış ədəbiyyatşünas İ.Həbibbəylinin “Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” kitabından söz açmış, onu elmimizin mühüm uğuru kimi dəyərləndirmişdir .

Şair-pedaqoq, professor Elbəyi Maqsudovun resenziyasında isə [157] İ.Həbibbəylinin çapa hazırladığı “M.T.Sidqi. Məktəb hekayətləri” kitabının elmi, ədəbi, didaktik mahiyyəti təhlil olunmuş, yazıcının kiçik həcmli hekayələrinin ön sözlə birgə nəşri klassik irsə ehtiramın ifadəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Təhlillər sonunda E.Maqsudov haqlı olaraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu kitab tək-cə məktəbdarlıqla məşğul olanlar üçün deyil, ürəyində milli hiss, ruhunda vətənpərvərlik qeyrəti olan oxucular üçün də qiymətli ərməğandır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Abbas Bəbir oğlu Hacıyevlə Zəhra Hacıyeva da “Məktəb hekayətləri” haqqında resenziya [81] yazmış, kitabdakı materialların böyük maarifçi ədib M.T.Sidqinin həyat və yaradıcılığı barədə bilikləri dərinləşdirməsini təhlillər yolu ilə əsaslandırılmışlar.

Dosent Xanəli Kərimli isə İsa Həbibbəylinin “Xalq şairi Məmməd Araz” albom-monoqrafiyasına ayrıca resenziya [146] həsr etmiş, bu kitabı müasir poeziyamızın ustadlarından sayılan görkəmli sənətkarın ömür və sənət yolu, müasirləri və s. barədə dolğun məlumat verən qiymətli nəşr kimi səciyyələndirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında albom-monoqrafiya janrının təşəkkülü və inkişafında İ.Həbibbəylinin xüsusi xidmətləri olduğunu vurğulayan tənqidçi yazır: *“Xalq şairi Məmməd Araz” albom-monoqrafiyasında özünü qabarıq şəkildə göstərən müəllif duyumu və intuisiyası, faktların məntiqi ardıcılığı prinsipinin qanunauyğunluğuna ciddi riayət İsa Həbibbəyli yaradıcılığının məziyyətlərindəndir*”. X.Kərimlinin

Türkiyədə çıxmış “Mənəvi varisliyin işığı” məqaləsi (“Böyük gələcək”, 1998, № 10) isə İ.Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” (Bakı: Azərneşr, 1997) adlı monoqrafiyasına həsr olunmuşdur. Resenziyada həmin kitab son dövr ədəbiyyatşünaslığımızda milli ideologiya əsasında, yeni təfəkkür işığında yaranan möhtəşəm tədqiqat kimi qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatda Mirzə Cəlilin ömür və sənət yolu, mühiti, müasirləri, yaradıcılıq axtarışları ilə bağlı çoxsaylı yeni aşkarlanmış materiallara istinad olunması da resenziyada diqqətə çatdırılmışdır.

Dosent Hikmət Mehдинin (Mehdiyevin) “Söz sehrinin salnaməsi” məqaləsi də [163] İsa Həbibbəylinin “Xalq şairi Məmməd Araz” albom-monoqrafiyası (1999) barədədir. Məqalə müəllifinin haqlı qənaətinə görə, bu kitabda Məmməd Arazın mühiti, müasirləri, yaradıcılığının ideya-bədii məziyyətləri haqqında İ.Həbibbəylinin araşdırmalarının ifadəsi ilə yanaşı, bədii nümunələrin və fotoşəkillərin sistemətik təqdimi bütövlükdə şair barədə dolğun təəssürat yaradır. Aşkar görünür ki, “İsa Həbibbəyli İstiqlal şairinin taleyini, deyimini, özünəməxsus poetik duyumunu, həyatını və şəxsiyyətini öyrənmiş”, nəticədə dəyərli bir nəşr ərsəyə gətirmişdir.

Deyilənlər göstərir ki, XX əsrin ikinci yarısından etibarən Naxçıvanda ədəbi tənqidin yeni yaranmış ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə münasibət ifadə edən istiqaməti də təşəkkül tapıb formalaşmış, zəngin, çoxşaxəli inkişaf yolu keçmiş, bu yüksəliş 1980-1990-cı illərdə daha geniş vüsət almışdır. Çoxsaylı ədəbi-tənqidi materiallardan seçib araşdırmaya cəlb etdiyimiz materiallar da bunu yəqinləşdirir.

III FƏSİL

ƏDƏBİ TƏNQİDİN ƏSAS SİMALARI

3.1. Professor Yavuz Axundlunun ədəbi-tənqidi fəaliyyəti

XX əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda ədəbi tənqidin ən fəal nümayəndələrindən biri professor, Prezident təqaüdçüsü, əməkdar müəllim Yavuz Axundov (Axundlu) olmuşdur. İlk ədəbi-tənqidi məqaləsi 1952-ci ildə mətbuatda işıq üzü görən Yavuz Axundov uzun illər elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş, çoxsaylı kitabların və elmi məqalələrin müəllifi kimi tanınmışdır. Xüsusən ustad ədibimiz M.S.Ordubadinin yaradıcılığı, Azərbaycan tarixi romanının zəngin və çoxşaxəli inkişaf yolu məhz professor Y.Axundlu tərəfindən fundamental şəkildə araşdırılmışdır.

Y.Axundov hələ 1950-60-cı illərdə mətbuatda Azərbaycan, rus, Ukrayna, qazax və s. xalqların ədəbiyyatının bir sıra görkəmli klassikləri haqqında məqalələr dərc etdirmişdir. Onun bir çox məqaləsi isə bilavasitə həmin dövrün ədəbi prosesinin müxtəlif aspektlərini işıqlandırır. Tənqidçinin “Naxçıvan baharı” adlı almanaxa (1961) həsr etdiyi eyniadlı resenziyada həmin toplu müfəssəl şəkildə dəyərləndirilmişdir [11]. Y.Axundov 1965-ci ilin iyun ayında “Bakı” qəzetində “Ədəbi qüvvələr (Naxçıvan yazıçıları haqqında)” [12], “Şərq qapısı”nda “Naxçıvan yazıçılarının yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər” [13], “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin səhifələrində isə “Bizim günlərin tərənnümü (Naxçıvan yazıçılarının yaradıcılığı haqqında)” adlı [14] məqalələrlə çıxış etmişdir. Həmin məqalələrdə Naxçıvan ədəbi mühitinin müxtəlif nəsillərə mənsub nümayəndələrindən M.Nəsirli, H.İbrahimov, H.Razi, Ə.Yusifli, K.Ağayeva və digərlərinin yaradıcılığına nəzər salınmış, onların səciyyəvi əsərlərinin ideya-bədii məziyyətləri önə çəkilmişdi.

Tənqidçi “Ədəbi qüvvələr (Naxçıvan yazıçıları haqqında)” adlı məqaləsində tanınmış şair Hüseyn Razinin lirikasında tarixilik və müasirlik, vətənpərvərlik, təbiət gözəlliklərinin tərənnümü barədə yazırdı: *“Bu şeirlərdə oxucu zamanın min bir tufanına vüqarla sinə gərən əzəmətli memarlıq abidələrinin pozulmaz rəngini görür,*

Ordubad bağlarının xoş ətrini duyur, "Qızlar bulağı"nın misilsiz gözəlliyinə heyran olur" [12]. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetindəki məqaləsində isə alim naxçıvanlı müəlliflərin müasir həyatdan bəhs edən bədii əsərlərinə daha çox diqqət yetirmişdir.

Yavuz Axundov şair-dramaturq Müzəffər Nəsirlinin "Laləli dağlar" adlı kitabına (1965) həsr etdiyi eyniadlı resenziyada [15] müəllifin müharibə mövzusunda yazdığı "Qafqaz oğulları" poemasında Azərbaycan və gürcü xalqları arasındakı dostluğun tərənnümünün inandırıcı verildiyini müsbət qiymətləndirmişdir. Azərbaycanlı döyüşçü Kamalın fədakarlığının bədii təcəssümü tənqidçini razı salmışdır. Buhenvaldın əfsanəvi qəhrəmanı, həmyerlimiz Əkbər Ağayevə həsr olunmuş "Əkbər haqqında ballada" poemasını da təqdirəlayiq sayan Y.Axundov yazırdı ki, əsər çox maraqlıdır, bir sıra yaddaqalan hadisələr var. Poemanın dili axıcı və rəvandır. Bununla belə, tənqidçi şairə iradlarını da bildirərək nəzərə çatdırırdı ki, M.Nəsirli Əkbərin igidliyini, ümumən obrazını daha ətraflı və mükəmməl təsvir edə bilərdi.

1970-1990-cı illərdə Y.Axundovun ədəbi-tənqidi fəaliyyəti daha da genişlənməmişdir. Onun "Naxçıvanda ədəbi yüksəliş" məqaləsi (18) muxtar respublikada ədəbi mühitin əlli illik inkişaf yoluna həsr olunmuşdur. Məqalədə 1960-1970-ci illərin ədəbi prosesi barədəki təhlillər və dəyərləndirmələr də diqqəti çəkir. Tənqidçi müasiri olan şair, yazıçı və dramaturqlardan Hüseyn İbrahimov, Hüseyn Razi, Əliyar Yusifli və digərlərinin yaradıcılıq axtarışlarını təqdir etmişdir.

Y.Axundovun həmin illərdə yazdığı ədəbi-tənqidi məqalələrinin bir neçəsi Naxçıvanda yaşayan yazıçı Möhsün Möhsünovun əsərləri barədədir. Yazıçının "Baş tutmadı" kitabına həsr etdiyi "İkinci kitabın sevinci" ("Şərq qapısı" q., 1979, 23 oktyabr), "Səadət özü gəlmir" kitabı haqqında eyniadlı resenziyası ("Ədəbiyyat və incəsənət" q., 1985, 15 mart), "Leyləklər yenə gəldi" kitabı barədə "Yeni kitab, yeni uğur" məqaləsi ("Sovet Naxçıvanı" q., 1989, 23 mart) bu baxımdan xatırladıla bilər. Həmin resenziyalarda yazıçının lirik və satirik səpkili hekayələrinin, həmçinin povestlərinin əsas mündəricəsinə, başlıca qayəsinə diqqət yetirilib.

Y.Axundovun H.Həşimovla ilə birgə yazdığı "Ürək parası" resenziyasında [27] tanınmış pedaqoq Əkbər Əkbərovun çətin tərbiyə olunan uşaq və yeniyetmələrin

həyatından bəhs edən povestlərinin əsas ideya-sənətkarlıq məziyyətləri təhlil olunmuş, iradlar (bəzi obrazların sxematikliyi və s.) da nəzərə çatdırılmışdır. Həmin müəlliflərin "Könül səsi" resenziyasında isə ("Şərq qapısı" q., 1992, 21 oktyabr) isə xalq-aşıq şeiri tərzində əsərlər qələmə almış Firidun Şimşəyin "Ürəyimdən keçənlər" kitabındakı şeirlər, həmçinin "Şahmat" poeması müfəssəl təhlilini tapmışdır.

Y.Axundovun "Sökülən danın sevinci" adlı resenziyasında (H.Həşimovla birgə) isə [26] Mənsur Qasımzadənin "Yazıçı" nəşriyyatında çapdan çıxmış "Dan söküləndə" adlı şeirlər kitabçasından söz açılmış, müəllifin "həssas, poetik müşahidə qabiliyyəti" vurğulanmışdır ki, bu, o qədər də inandırıcı səslənmir. Belə zəif materiallar barədə söz açarkən ədəbi tənqid diqqətli olmalı, pisə pis, yaxşıya yaxşı deməlidir. Xalq yazıçısı, professor Elçinin vaxtı ilə "Poeziyamızın bəzi yaradıcılıq problemləri" məqaləsində haqlı olaraq yazdığı kimi: *"Ədəbi tənqid bu naqisliklərə qarşı aktiv mübarizə aparmırsa, istər-istəməz "şeir axınına" şərait yaradır"* [46,s.48].

Y.Axundovun diqqətəlayiq ədəbi-tənqidi məqalələrindən biri də yazıçı Tahir Hüseynovun "Çətin görüş" kitabına (1990) həsr etdiyi "Torpaq dərdi, ocaq dərdi" resenziyasıdır [23]. Tahir Hüseynovun kitabda verilmiş "Çətin görüş", "Gecə məhkəməsinin hökmü", "Torpaq dərdi", "Borçalı əhvalatları" kimi povestlərinin ideya-bədii təhlilini verən tənqidçi xüsusən sonuncu povestin ədəbi tənqid tərəfindən maraqla qarşılandığını, Akif Hüseynovun "Həyat sınağı" məqaləsində (1989) yüksək qiymətləndirildiyini də xatırlatmışdır. Povestlərdə müasir sosial-mənəvi problemlərin dolğun sənət dili ilə təqdim olunduğunu, xüsusən dəyişən kənd, dəyişən mənəviyyat probleminin qabarıq təcəssümünü vurğulayan məqalə müəllifi kitabdakı əsərlərdən alınan təəssüratı belə ümumiləşdirmişdir: *"Bu mürəkkəb və dramatik hadisələrlə başa çatan XX əsrdə çox şey unudula bilər, lakin xalqın mənəvi qüdrətini və xarakterini yaşadan amillər unudulmamalıdır"* [23, s.184]. T.Hüseynovun povestlərində nəzərə çarpan qüsurlara da diqqət yetirən tənqidçinin haqlı qənaətinə görə, "Gecə məhkəməsinin hökmü" povestində baş qəhrəman Qurbanın ölümü, ümumən əsərin final səhnəsi lazımınca əsaslandırılmamışdır.

İyirminci əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin mühüm qollarından biri bədii nəsrle bağlıdır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki həmin dövrdə Naxçıvanda bədii nəsr zəngin

yaradıcılıq yolu keçmiş, bir sıra yazıçıların əsərləri təkcə Azərbaycan miqyasında deyil, onun hüdudlarından kənar da tanınmışdır. Bu baxımdan xalq yazıçısı, “Şöhrət” ordenli Hüseyn İbrahimovun yaradıcılığı xüsusilə diqqəti çəkir. H.İbrahimovun müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş çoxsaylı kitablarında toplanmış hekayə, povest və romanları onun geniş yaradıcılıq diapazonunun, dolğun sənət axtarışlarının parlaq təzahürüdür. Yazıçının bir sıra əsərləri rus, türk, belarus, tatar, tacik və s. dillərə tərcümə olunmuşdur. Rus dilində iki kitabının nəşr edildiyini də xatırladaq.

Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun yaradıcılığı ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuş, AMEA-nın həqiqi üzvlərindən Məmməd Arif, Mirzə İbrahimov, İsa Həbibbəyli, müxbir üzvlər Təhsin Mütəllibov, Kamran Əliyev, xalq yazıçısı və şairlərindən Süleyman Rəhimov, Rəsul Rza, Qılman İlkin, Balaş Azəroğlu, Nəriman Həsənzadə, Fikrət Qoca, professorlar Qulu Xəlilov, Yavuz Axundlu, Qara Namazov, Şahin Səfərov, Hüseyn Həşimli və başqaları müxtəlif vaxtlarda görkəmli sənətkarın əsərləri barədə elmi fikirlər söyləmişlər. Ədibin yaradıcılığı barədə Mətanət Saraclı dissertasiya müdafiə etmiş, monoqrafiya yazmış [216], Hüseyn İbrahimova həsr olunmuş şeir, məqalə, xatirə və s.-dən ibarət kitablar da çap edilmişdir [120; 126].

Göründüyü kimi, Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərən bir sıra tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar da Hüseyn İbrahimovun yaradıcılığını təhlilə cəlb etmiş, xüsusən onun nəsr əsərlərinin ideya-bədii məziyyətlərindən, müasir ədəbi prosesdə yerindən söz açmışlar. Bu kimi materialların nəzərdən keçirilməsi təkcə H. İbrahimovun yaradıcılıq axtarışlarına verilən qiymətin aşkarlanması baxımından deyil, bütövlükdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında iyirminci əsrin ikinci yarısında ədəbi tənqidin inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından da faydalı və gərəklidir.

Yavuz Axundovun 1969-cu ildə dərc etdirdiyi “İstedadlı nasir” məqaləsində [16] tanınmış yazıçı Hüseyn İbrahimovun Azərbaycan ədəbi mühitində diqqəti çəkən yaradıcılığına nəzər salınmışdır. Yazıçının məişət mövzulu hekayələrindən danışarkən Y.Axundov nəzərə çatdırır ki, “saf məhəbbət, yüksək mənəvi keyfiyyətlər bu hekayələrdə qabarıq şəkildə qələmə alınan əsas məsələlərdəndir”. H.İbrahimovun “Qəhrəman Qüdrətov”, “Müdirin məzuniyyəti”, “Eyvazovun salamı”, “Xəcalət” və s.

hekayələri isə “yalançı, yaltaq, riyakar adamların tənqid olunduğu” satirik nümunələr kimi qiymətləndirilmişdir. Y.Axundov həmin məqalədə H.İbrahimovun yaradıcılığında beynəlxalq mövzulara müraciətin getdikcə qabarıqlaşdığını də yaxşı hal saymış, müvafiq əsərləri dəyərləndirmişdir.

“Sabahın sorağında” romanında müasirlərimizi düşündürən sosial-mənəvi problemlərin ustalıqla bədii təcəssümünə diqqət çəkən Y.Axundov “yazıçının sənətkarlıq cəhətdən inkişaf etdiyini, qələminin püxtələşdiyini” bildirmiş, işıqlı idealın təntənəsini, mənfi qütbü təmsil edən qüvvələrin yaramaz əməllərinin ifşasını məharətlə bədii müstəviyə gətirdiyini vurğulamışdır. Tənqidçi yazırdı: “O, (H.İbrahimov - A.A.) *kənddəki yeniliyi göstərmək, müəllimlərin işini, yaşayış tərzini, yenilik uğrunda mübarizəsini, təsvir etmək məqsədini qarşısına qoymuşdur. Müəllifin yaradıcılığına xas olan bir cəhət - ailə-məişət məsələlərini ön plana çəkmək meyli bu romanda da özünü göstərir*”. “Sabahın sorağında” romanının süjet və kompozisiyasını, həmçinin obrazlar aləmini yığcam təhlil edən tənqidçinin qənaəti belə idi: “*H.İbrahimov həyata yaxşı bələd olan, qələmə aldığı mövzunu yaxşı bilən yazıçıdır. Onun rəvan, səlis bədii dili, rəngarəng ifadə və təsvir vasitələri, gözəl nəql etmək tərzidir*”.

Tənqidçi Y. Axundovun məqalədə yazıçı Hüseyn İbrahimovun “Sabahın sorağında” romanını yüksək qiymətləndirməsi, nasirin yaradıcılığında yeni hadisə sayması təsadüfi deyildi. Belə ki, həmin roman 1964-cü ildə “Azərbaycan” jurnalında, iki il sonra isə kitab halında çap edilmiş, ədəbi ictimaiyyətin böyük marağına səbəb olmuşdu. Məşhur ədəbiyyatşünas alim, akademik Məmməd Arif Dadaşzadə “Qəhrəmanın sorağında” adlı məqaləsində romana yüksək qiymət verərək yazmışdı: “*Müəllifin müsbət qəhrəman uğrundakı axtarışları, mənəvi-intellektual keyfiyyətlərə malik surətlər yaratmaq təşəbbüsləri qiymətləndirilməlidir. Yazıçının səmimiyyətlə təsvir etdiyi təmiz vicdanlı qəhrəmanları oxucuya çatdırma bilməsi bizi inandırır ki, o, gələcəkdə də bu yolda daha müvəffəqiyyətli addımlar ata biləcəkdir*” [31].

Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Təhsin Mütəllibov isə 1964-cü ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi məqalədə H.İbrahimovun “Sabahın sorağında”

romanındaki psixologizmə xüsusi əhəmiyyət verərək yazırdı: *“Süjet xəttindəki hər bir hadisə əslində müsbət qəhrəmanların daxili səciyyəsinin, hamıya nümunə ola biləcək yüksək əxlaqi sifətlərinin açılmasına, daha canlı, daha qabarıq ifadəsinə kömək edir. “Sabahın sorağında” romanını kolxoz həyatından bəhs edən bir sıra əsərlərimizin “ənənəvi” süjetindən fərqləndirən əsas cəhət də məhz bu psixoloji problemin ön planda təsviridir”* [182]. Şair-publisist Cavad Cavadlı və pedaqoq Məhyəddin Əbdülov da 1964-cü ildə yazdıqları resenziyada bu romanı *“son vaxtlarda müasir mövzuda yazılmış yaxşı əsərlərdən biri kimi”* təhlil etmişlər [35].

Professor Y. Axundlu 1988-ci ildə *“Əsrin onda biri”* resenziyasını yazıçı H.İbrahimovun eyniadlı romanına həsr etmişdir [21]. Bu məqalənin əsas müddəaları alimin 1994-cü ildə yazdığı *“Ömrün və sənətin müdriklik çağı”* adlı məqaləsinin tərkibinə daxil edildiyindən [5, s.70-78] təkrar olmasın deyə təhlilə cəlb etmirik.

Y.Axundlu *“Ömrün və sənətin müdriklik çağı”* adlı irihəcmli məqaləsində əvvəlcə H.İbrahimovun ömür yoluna nəzər salmış, sonra isə ədəbi yaradıcılığa şeirlə başlayan ədibin dramaturgiya, bədii tərcümə sahəsindəki fəaliyyətinə müfəssəl diqqət yetirmişdir. Məqalə müəllifi qeyd edir ki, Hüseyn İbrahimovun *“Qorxmaz kapitan”, “Xəncər”, “Məzar daşında bir yazı”* kimi ilk hekayələri bədii cəhətdən müəyyən qədər zəif olsa da, yazıçının mövzu seçmək məharəti maraq doğurur. Sonrakı illərdə yaradıcılıq axtarışlarını davam etdirib qısa müddətdə məşhurlaşmış H. İbrahimovun yaradıcılığında həm lirik-psixoloji, həm də satirik səpkili nəsr əsərlərinin varlığını tənqidçi onun yaradıcılıq diapazonunun genişliyi kimi mənalandırmışdır. Bu məqamda tənqidçi, professor Qulu Xəlilovun da fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşər: *“Hüseyn İbrahimovun əsərləri bizə haqq verir deyək ki, o, müasir həyatımızı yaxşı bilən, insan psixologiyasını, düşüncəsini yaxından müşahidə edən, bəzən epik, bəzən də çox sərrast satirik lövhələr yaratmaq qabiliyyətinə malik istedadlı yazıçıdır”*[131].

Ədibin *“Sabahın sorağında”* romanının ideya-bədii məziyyətlərini təhlil edib *“kənd nəsrinin”* uğurlu nümunəsi kimi yüksək qiymətləndirən tənqidçi əsərdəki Zeynal, Firəngül, Mirzə Mahmud, Şükür, Qulam və s. kimi müxtəlif xarakterli obrazları da hərtərəfli şəkildə səciyyələndirmişdir. O da razılıq doğurur ki, Y.Axundlu ədibin bəzi əsərlərindəki məhdud cəhətləri də açıb göstərmişdir. Məsələn,

tanınmış nasirin “Günəş doğan yerdə” romanında Naxçıvanda 1918/1919-cu illərdə baş vermiş bəzi hadisələri canlandırarkən “vulqar sosioloji meyllərə” də yer verməsi məqalədə nəzərə çatdırılmış, bununla belə, əsərdəki “xarakter yaratmaq məharəti, sənətkarlıq qüdrəti” də nəzərdən qaçırılmamışdır [5, s.74].

Y.Axundlu yazıçı H.İbrahimovun “Əsrin onda biri” adlı tarixi romanına daha yüksək qiymət vermişdir. Tənqidçi təhlillər sonunda bu qənaətə gəlmişdir ki, H.İbrahimov Əcəmi haqqında tarixi roman yazarkən mövcud ədəbi təcrübəyə arxalanmaqla yanaşı, özünəməxsus fərdi yazı manerasının imkanlarından da faydalanmışdır [5, s.75]. Memar Əcəmi haqqında tarixi mənbələrdə məlumatların çox az olduğunu qeyd edən tənqidçi onu da nəzərə çatdırmışdır ki, H.İbrahimov “Əsrin onda biri”ni yazarkən bu məlumatları, bəhs olunan dövrün tarixi səciyyəsinə şərtləndirən digər mənbələri diqqətlə öyrənmişdir. Ümumiyyətlə, tarixi əsərlərdə dövrün koloritini, mənzərəsini real, dolğun boyalarla vermək Hüseyn İbrahimov nəsrinin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Vaxtı ilə professor Şahin Səfərov bu barədə fikrini belə ümumiləşdirmişdi: *“Hüseyn İbrahimov tarixi əsərlərində də yazıçı təxəyyülü və fantaziyası ilə yanaşı, tarixilik sistemini və reallığı heç vaxt yaddan çıxarmamışdır”* [218]. Y.Axundlu məqalədə qeyd edirdi ki, “Əsrin onda biri” romanında Atabəy Məhəmməd obrazı müxtəlif aspektlərdə səciyyələndirilir və bunlar bir-birini tamamlayır: sərt qayda-qanunlara əsaslanan tipik feodal hökmdarı, doğma yurdunu dərin məhəbbətlə sevən vətənpərvər, sənətə yüksək qiymət verən dövlət başçısı, nəhayət, xarakteri ziddiyyətlərdən xali olmayan bir qəhrəman...

Y.Axundlunun fikrincə, romanda memar Əcəminin həm şəxsi taleyi, həm də sənətkar məharəti təsirli, tutarlı boyalarla təqdim olunmuşdur. Əcəmi ilə el qəhrəmanı Əli Şimşəyin yaxınlığına diqqət yetirən tənqidçi bunu mənəvi və fiziki qüdrətin xalq naminə birliyi kimi mənalandırmışdır. Romanın təsirli epizodlarından biri barədə tənqidçinin izahı bu baxımdan səciyyəvidir: *“Xalq gücünün əzəmətini, el-oba ruhunun yenilməzliyini göstərmək üçün oğlu öldürülmüş ananın xarakterinin bədii təqdimi olduqca ibrətamizdir. Hökmdar ondan niyə ağlamadığının səbəbini soruşduqda ana belə cavab verir: “Niyə də ağlayım?...Onu ki gədə-güdə öldürməyib...Gör, oğlum kiminlə sinə-sinəyə dayanıb? Padşahla...Kimin qabağından qaçmayıb? Padşahın....”*

Kimə öz kimliyini göstərib? Padşaha...Belə oğul anası ağlasa, el-oba onu qınayar... Mən ağlasam, onun öz qəbri də, atasının qəbri də od tutub yanar” [5,s.77].

Y.Axundlu əsərlə bağlı bəzi tənqidi mülahizələrini də nəzərə çatdırmışdır. Görkəmli alimin bir iradə budur ki, Əcəminin romanda yer alan ateist fikirləri on ikinci əsrin reallıqları kontekstində o qədər də inandırıcı görünmür. Başqa sözlə deyilsə, tənqidçi tarixi mövzulu əsərlərdəki süni müasirləşdirmə epizodlarının qəbulədməzliyini vurğulamışdır. Alimin başqa bir iradə isə tarixi gerçəkliyə sədaqət prinsipi ilə bağlıdır: *“Romanda Nizaminin “İsgəndərnamə”sindəki Nüşabənin adı çəkilir. Bu obraz barədə də danışılır, halbuki əsərdə təsvir olunan hadisələr baş verən zaman “İsgəndərnamə” hələ yazılmamışdı” [1].* Professorun bu iradələri ilə razılaşmaq lazım gəlir. Onun başqa bir tənqidi qeydi isə, fikrimizcə, mübahisəlidir. Belə ki, alimin qənaətinə görə, yazıçı romanda Əcəminin memarlıq sənətinin sirlərini harada və kimdən öyrənməsini, eləcə də Naxçıvanda Möminə xatun məqbərəsinin ucaldılmasını ətraflı təsvir etməyib... Halbuki romanda Əcəminin ucaldığı Möminə xatun məqbərəsinin tikintisi ilə bağlı təsvirlər geniş, sistemli və əhatəlidir. Xatırladaq ki, H.İbrahimov yaradıcılığı haqqında monoqrafiya yazmış dos. Mətanət Saracli da professor Y.Axundlunun bu iradəni əsaslı saymamışdır [216,s.95-96].

Y.Axundlu bu məqalədə H.İbrahimovun mövzusu Böyük Vətən müharibəsindən götürülmüş “Qu quşları öləndə oxuyurlar” povesti, eləcə də 1937-ci ildə həbsə alınaraq 1941-ci ildə Uzaq Şərqdə, İrkutsk vilayətində sürgündə məhbusluq çəkərkən ömrünü başa vurmuş məşhur ədibimiz Hüseyn Cavidə həsr olunmuş “Böhtan” tarixi romanı barədə qısa qeydlərlə kifayətlənmişdir. Tarixi nəsrin tanınmış tədqiqatçısı olan professor Yavuz Axundlu həmin romana ayrıca məqalələr həsr etmişdir (“Ədəbiyyat qəzeti”, 1998, 18 sentyabr; “Şərq qapısı” q., 1998, 17 oktyabr). Daha təkmil variant isə “Azərbaycan” jurnalında verilmişdir [8]. Mətbuatda müəyyən ixtisarla dərc olunan həmin məqalələri professor ümumiləşdirərək “Hüseyn Cavid haqqında ilk roman” adı ilə “Ədəbi mühit və sənətkar” kitabına daxil etmişdir [9, s.110-120].

Tənqidçi “Böhtan”da tarixi faktlara istinadla yanaşı, müəllif təxəyyülünün məhsulu olan hadisə və obrazların varlığını da nəzərə çatdırmışdır ki, bu, tamamilə

təbii haldır. Y.Axundlu yazırdı ki, romanda tarixi sənədlərlə, faktlarla, canlı xatirələrlə bir sırada müəllif təxəyyülündən doğan səhnələr qaynayıb qarışır. Təbii ki, bunlar yazıçı ustalığı, məharəti sayəsində bir-birini tamamlayır. Xatırladaq ki, Hüseyn İbrahimov özü də romanın kitab halında ilk nəşrinə yazdığı “Müəllifdən” adlı ön sözdə bu məsələyə toxunaraq fikrini belə izah etmişdir: *“Mən şair-dramaturqun (Hüseyn Cavidin – A.A.) zəngin və orijinal ədəbi irsini dəfələrlə araşdırandan, onunla bir yerdə sürgün həyatı yaşamış şahidlərdən bəzilərinin dediklərini saf-çürük edəndən, onun həbs olunması üçün “düzəldilən” xüsusi qovluqdakı məxfi sənədlərlə tanış olandan sonra “Böhtan” romanını yazmışam. Ancaq etiraf edirəm ki, xatirələrdən, sənədlərdən çox karıma gələn, əlimdən tutan özümün şəxsi mülahizələrim, yazıçı təxəyyülüm olub”* [138, s.7].

“Böhtan” romanının maraqlı bədii quruluşa malik olduğunu vurğulayan Y.Axundlu burada bir sıra fəsillərlə (“Çəsməkli məhbus”, “Ağaclar kəsilib doğranan yerdə”, “Cavidə kim deyər ki”, “Ləkələnmişlər və qarayaxılmışlar”, “Dopros, yaxud şantaj” və s.) yanaşı, Cavidin ömür yolunun müxtəlif mərhələlərini əks etdirən yeddi nağılın da verilməsinə diqqət yetirmiş, fikrini belə ümumiləşdirmişdir ki, “nağıl” sözü burada şərti mənada işlənmişdir. Müəllif mümkün qədər xronoloji ardıcılığa riayət etməyə çalışmış, H.Cavidin həyatının ilk dövrləri ilə məhbəs həyatını paralel surətdə əks etdirmişdir [9, s.112].

Yavuz Axundlunun dəqiq müşahidəsinə görə, “Böhtan” romanının ən gərgin və ən maraqlı səhnəsi dördüncü nağılın ikinci hissəsində - “Acı bir xatirə” fəslində nəzərə çarpır. Bu hissəni müəyyən mənada romanın süjetinin kulminasiyası da hesab etmək olar. Hüseyn Cavidlə Azərbaycanın o zamankı rəhbəri Mircəfər Bağirovun görüşünü təsvir edən müəllif əslində Xeyirlə Şəri, Işıqla Zülməti, Humanizmlə Qəddarlığı qarşılaşdırır. Tənqidçi qeyd edirdi ki, romanın bəzi bölmələrində Cavidin “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur” kimi dram əsərləri barədə düşüncələri də verilmişdir. Yazıçı bu vasitə ilə onun dövrə, cəmiyyətə münasibətini məharətlə mənalandıra bilmişdir. Tənqidçinin müşahidəsinə görə, “Böhtan” romanında sürgündəki *“Cavidi daha çox narahat edən xalqının taleyinin digər millətlərin əclaf nümayəndələrinə tapşırılması olmuşdur”* [9, s.113].

Qeyd etdiyimiz kimi, Y.Axundlu ilk növbədə nəsr tədqiqatçısı olan professional ədəbiyyatşünasdır, xüsusən Azərbaycan tarixi romanının ən kamil araşdırıcısıdır. Onun “Azərbaycan sovet tarixi romanı” (1979), “Tarix və roman”(1988), “Tarixi roman yeni mərhələdə” (1998), “Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər” (2005) adlı irihəcmli monoqrafiyaları nəsrimizdə bu janrın keçdiyi yol, yaradıcılıq problemləri, əsas nümunələrinin tematika, problematika və poetika xüsusiyyətləri barədə əhatəli elmi təhlilləri ilə səciyyələnir.

Burası da məxsusi əhəmiyyət daşıyır ki, həmin monoqrafiyaların elmi tutumunun bəlli bir qismi həm də ədəbi tənqid materialı sayıla bilər. Belə ki, “Tarix və roman” kitabında 1970-1980-ci illərdə, “Tarixi roman yeni mərhələdə” monoqrafiyasında isə 1980-1990-cı illərdə yazılmış tarixi romanları hərtərəfli şəkildə tədqiq edən professorun bu araşdırmaları janrın inkişaf problemlərinin öyrənilməsi baxımından ədəbiyyatşünaslığımıza layiqli xidmətdir. Nəzər alsaq ki, bu kitablarda haqqında söz açılan əsərlərin bir qismi, necə deyərlər, isti-isti araşdırma predmetinə çevrilib, onda bu kimi təhlilləri ədəbi-tənqidi yanaşma kimi dəyərləndirmək daha doğru olardı.

O da təqdirəlayiqdir ki, professor Y.Axundlu 1980-1990-cı illərdə mətbuatda yeni çapdan çıxmış bir sıra tarixi romanlar barədə resenziyalar da dərc etdirib. Onlardan bəziləri haqqında Hüseyn İbrahimovun romanlarından danışarkən söz açdıq. Digər yazılardan “Azərbaycan” jurnalında çıxmış aşağıdakı məqalələri xatırlatmaq olar: “Sənətkarın ömür yolu” (1985, № 9). Bu resenziya yazıçı Əlisa Nicatın “Mirzə Şəfi” romanı barədədir. “Görkəmli inqilabçı haqqında roman” resenziyası (1986, №10) A.Pənahi-Makulun “Heydər Əmoğlu” romanına həsr olunub. “Əbədiyyətə qovuşan ömür” məqaləsində (1987, № 7) isə Altay Məmmədovun “Əlvida, gözəl dünya” tarixi romanı təhlil edilir. Tənqidçinin tarixi nəslə bağlı bəzi qəzet məqalələri də bu baxımdan diqqəti çəkir. ”Qətl günü” məqaləsi (“Azərbaycan müəllimi q., 1988, 15 yanvar) Y.Səmədoğlunun eyniadlı romanına həsr edilmişdir.

Belə məqalələrdə irəli sürülən ədəbi mülahizələr, aparılan təhlillər alim tərəfindən daha da dərinləşdirilmiş, sistemləşdirilmiş və monoqrafik tədqiqatların tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Biz təsəvvür aydınlığı üçün Y.Axundlunun xalq yazıçısı

Hüseyn İbrahimovun bədii nəsr, xüsusən tarixi romanları barədəki məqalələrini geniş şəkildə təhlil etdik. Onu da deyək ki, alimin digər tarixi romanlara yanaşması da analoji xarakterdədir, oxşar elmi prinsiplərə əsaslanır. Bunu, həmçinin müxtəlif kitab, məqalə və resenziyalarda Y.Axundlunun tarixi romanlarla bağlı tədqiqatlarından geniş söz açıldığını nəzərə alıb əlavə təfərrüata varmadan alimin ötən əsrin son rübündə qələmə alınmış tarixi romanları əhatəli şəkildə araşdıran iki monoqrafiyası barədə müfəssəl məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

Ədəbiyyatşünas Y.Qarayev “Tənqid və ədəbi proses” məqaləsində yazırdı: *“Nəsrin bədii potensialı mənəvi və əxlaqi problemlərin həlli üçün tənqiddə daha bol material verdi”* [53, s.45]. Bu baxımdan Yavuz Axundovun tarixi nəsrimizin tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafiyaları da analoji problemlərin zəngin bədii materiala istinadən təhlili ilə səciyyələnir. Y.Axundovun 1988-ci ildə çıxmış “Tarix və roman” monoqrafiyasında [22] ədəbiyyatımızda ötən əsrin yetmişinci illərinin ortalarından səksəninci illərinin ortalarına qədərki mərhələdə yazılmış tarixi romanlar janrın inkişaf dinamikası, yaradıcılıq axtarışları kontekstində təhlil olunmuşdur.

Giriş xarakterli ön söz və beş fəsildən ibarət olan monoqrafiyanın əvvəlində Y.Axundov tarixi mövzuda yazılmış nəsr əsərlərinin əhəmiyyətini və əsas prinsiplərini belə ümumiləşdirmişdir: *“Xalqın çoxəsrlik mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərini, həyat və məişət tərzini, adət-ənənələrini, yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsini, ayrı-ayrı dövrlərdə ədəbi-mədəni yüksəlişini öyrənmək baxımından tarixi nəsrin xidmətləri az deyil... Dövrün psixoloji-mənəvi ruhunu, başlıca mahiyyətini əks etdirmək, tarixi hadisə və faktların mənasını açmaq, onları müasir ədəbi-bədii nailiyyətlər zirvəsindən işıqlandırmaq tarixi mövzulu əsərlərin başlıca prinsipi olmalıdır”* [22, s.5].

“Azərbaycan sovet tarixi romanı yeni mərhələdə” adlanan ilk fəsil ədəbiyyatımızda bu janrın 1970-ci illərin ortalarından etibarən qazandığı yeni keyfiyyətlərin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Müəllif təhlillər yolu ilə belə qənaətə gəlir ki, bu mərhələdə tarixiliklə müasirliyin üzvi vəhdəti, tarixi dövr və milli kolorit, tarixi gerçəklik və sənətkar fantaziyası kimi problemlər yeni mahiyyət qazanır, tarixi nəsr xalqın milli mənəviyyatının müasir mərhələdəki inkişafını mənalandıran,

dünənimizlə bu günümüz arasında mənəvi körpü yaradan vasitəyə çevrilir. Monoqrafiya müəllifi haqlı olaraq tarixi nəsrimizin yeni mərhələsi üçün səciyyəvi olan bir sıra xüsusiyyətlərin hələ 1960-cı illərdə yazılmış “Pərvanə” (M.İbrahimov), “Dəli Kür” (İ.Şıxlı) kimi romanlarda özünü göstərdiyini, sonrakı illərdə dərinləşdiyini və möhkəmləndiyini nəzərə çatdırır.

Sonrakı səhifələrdə tarixi romanlar problemlər üzrə qruplaşdırılaraq fəsilələr üzrə araşdırılmışdır. “Sənətkar və zaman problemi” adlanan ikinci fəsildə müxtəlif dövrlərdə yaşamış ədəbiyyat və mədəniyyət nümayəndələrinə həsr olunmuş romanlar əsas tədqiqat predmetidir: İ. Hüseynov “Məşhər”, Ç.Hüseynov “Fətəli fəthi”, M.İsmayılov “Xaqani”, “İki od arasında”, Ə.Nicat “Mirzə Şəfi”, H.İbrahimov “Əsrin onda biri”, B.Bayramov “Karvan yolu” ... Y.Axundov hər bir romanın ideya-bədii xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə araşdırmış, onlardan bir qisminin daha mükəmməl olduğunu, janrın yeni mərhələsində, ümumən müasir ədəbi prosesdə yerini də aydınlaşdırmışdır. Məsələn, İsa Hüseynovun mütəfəkkir şairimiz İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuş “Məşhər” romanının təhlili zamanı əsas diqqət əsərin uğurunu təmin edən ideya-bədii xüsusiyyətlərin açılmasına yönəldilmiş, XIV-XV əsrlərdə geniş yayılmış olan hürufilik və onun F.Nəimi, İ.Nəsimi kimi nümayəndələrinin ömür yolu, bu aspektdə şəxsiyyət və cəmiyyət probleminin orijinal bədii həlli, xarakterlərdə zahiri və daxili amillərin vəhdəti kimi məsələlər işıqlandırılmış, yazıçının “tarixin fəlsəfəsinə doğru” istiqamətlənmiş ədəbi axtarışlarının mahiyyəti aşkarlanmışdır.

Nəsimi dövründə Toxtamış xan və Əmir Teymurun başçılıq etdikləri dövlətlərin basqıları altında qalmış Azərbaycanın vəziyyətini “İki od arasında” romanı üçün mövzu seçən tarixçi alim, yazıçı Mahmud İsmayılovun əsərinin bir sıra müsbət məziyyətlərini qeyd edən tənqidçi çağdaş ədəbi-estetik və tarixi-bədii yanaşmalar baxımından zəif görünən məqamları da nəzərə çatdırmışdır. Y.Axundov yazır: *“Nəsimini biz tarixdən ... oxuduqlarımıza əsasən yenilməz fikir bahadırı, əqidə mücahidi, ”gündəlik qayğuların fəvqündə duran” mütəfəkkir kimi tanıyırdıq və sevirik. Amma M.İsmayılovun əsərində bunu görmürük. Nəsimi hazır qəliblər üzrə hərəkət edir, tarixi və ədəbi baxımdan inandırıcı səslənmir”* [22, s.37]. Böyük ədibimiz

M.F.Axundzadəyə həsr olunmuş “Fətəli fəthi” isə tarixi nəsrimizin yeni mərhələsinin uğurlu nümunəsi kimi araşdırılmışdır. Digər romanlar da müvafiq elmi-ədəbi qiymətini almışdır.

Üçüncü fəsil isə “Tarix, şəxsiyyət və xalq problemi” ətrafında birləşən romanlara işıq salır: Ş.İ.Xətəiyə həsr olunmuş romanlar (F.Kərimzadə “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü”, Ə.Cəfərzadə “Bakı-1501”, Ə.Nicat “Qızılbaşlar”), “Siyrilmiş qılınc” (C.Bərgüşad), “Ağ yapıncı” (M.İsmayılov)...Bu fəsildə biz tariximizdə silinməz iz qoymuş ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin bədii obrazları yaradılmış əsərlərin əhatəli təhlilini, uğur və qüsurlarını, müasir ədəbi proses üçün əhəmiyyətinin də dəqiqləşdirilməsini görürük. Razılıq doğuran haldır ki, Y.Axundov eyni bir tarixi şəxsiyyətə həsr olunmuş tarixi romanların həm ortaq, həm də fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmiş, tutarlı qənaətlərə gəlmişdir.

Dördüncü fəsil Azərbaycanın Şimalında və Cənubunda inqilabi hərəkat tarixindən bəhs edən romanlara həsr olunub və bir sıra sosioloji tendensiyaların məlum stereotip yanaşmalarına qapılmağın gətirdiyi məhdudluqlardan da xali deyil. Bu, xüsusən F.Ağayevin bolşevik Çingiz İldırırma aid romanlarının təhlilində özünü göstərir. Bununla yanaşı, Pənahi Makulun “Xiyabani”, “Heydər Əmioğlu” romanlarının Güney Azərbaycandakı azadlıq mübarizələrini canlandıran bədii nümunələr kimi elmi-ədəbi baxış bucağından araşdırılması ümumən razılıq doğurur.

Monoqrafiya boyunca yeri gəldikcə tarixi romanın bir sıra nəzəri-estetik problemlərinə toxunan, janrın müasir inkişaf meyillərini müəyyənləşdirən Y.Axundov beşinci fəsildə son dövərdə yazılmış tarixi romanların bir qisminə özünü göstərən yeni keyfiyyətlərdən söz açır, bu əsərlərdə tarixiliyin ayrı-ayrı konkret faktlarla yox, şərti-simvolik üslubun imkanları ilə təqdim olunduğunu nəzərə çatdırır, tarixə müasir baxışla, bədii şərtiyyətlə səciiyyətlənən romanlara (Elçin “Mahmud və Məryəm”, Y.Səmədoğlu “Qətl günü”, M.Süleymanlı “Köç” və s.) diqqət yetirir.

Təhlilə cəlb olunan hər bir romanın mövzusu, ideyası, əsas obrazları, sənətkarlıq məziyyətləri, tarixilik və müasirlik keyfiyyətləri, uğurları, nöqsanları kitabda geniş şəkildə araşdırılmışdır. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Abbas Zamanovun yazdığı kimi: “*Y.Axundov yeri gəldikcə ... obyektiv həqiqət naminə tarixi*

romanlarımızda çatışmayan bir sıra cəhətləri, yol verilən qüsurları açıb göstərmişdir” [255]. Ümumiyyətlə, ədəbi tənqid bu tədqiqatı müsbət qiymətləndirmişdir. Bütövlükdə professor Yavuz Axundovun “Tarix və roman” monoqrafiyası 1975-1987-ci illərin tarixi romanlarının müasir ədəbiyyatımızın inkişaf dinamikası kontekstində araşdırılması baxımından təqdirəlayiqdir.

Professor Yavuz Axundlunun 1998-ci ildə elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuş “Tarixi roman yeni mərhələdə” monoqrafiyasında isə [7] əsasən son on-on beş ildə, 1980-1990-cı illərdə yazılmış müvafiq bədii nümunələrə diqqət yetirilmişdir. Tənqidçi Vaqif Yusiflinin ön söz yazdığı kitabın ilk fəslı “Tariximizin açılmamış səhifələri” adlanır. Bu fəsildə son dövrdə qələmə alınmış elə tarixi romanlar təhlil edilir ki, onların üz tutduqları mərhələlərə, şəxsiyyətlərə əvvəllər müraciət olunmamışdı. M.İsmayılov “Sənin ulu baban”, “Qara Yusif”, “Uzun Həsən”, Əfqan “Bəy İnal”, F.Kərimzadə “Təbriz namusu”, “Qoca qartalın ölümü”, M.Çəmənli “Xallı gürzə”, A.Abbas “Batmanqılınc”, Ə.Cəfərzadə “Gülüstandan öncə” ... Tariximizin eradan əvvəlki çağlarından başlamış on doqquzuncu əsrə qədərki ən müxtəlif mərhələlərinə həsr olunan bu romanların həm milli-ideoloji və bədii dəyərinin aşkarlanması, həm də müasir ədəbi prosesdə “ağ ləkə”lərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş nümunələr kimi təhlili ümumən razılıq doğurur.

“Tarix və şəxsiyyət” adlı ikinci fəsildə Ə.Məmmədxanlının “Babək”, Ə.Cəfərzadənin “Zərrintac-Tahirə”, İ.Şıxlının “Ölən dünyam” romanları dəyərləndirilir, bu əsərlərin mövzusu, ideyası, obrazlar aləmi, süjet-kompozisiya xüsusiyyətləri və s. barədə inandırıcı elmi qənaətlərə gəlinir. Monoqrafiyanın “Sənətkar və zaman” fəslində isə O.Salamzadənin “Əsrlərin sirri”, “Sevgi ızdırabı”, Ə.Cəfərzadənin “Bir səsin faciəsi”, “Sabir”, H.İbrahimovun “Böhtan” və s. romanlarına müfəssəl nəzər salınır, onların tarixilik və müasirlik keyfiyyətlərinə diqqət yetirilir.

Maraqlıdır ki, əvvəlki kitabları ilə müqayisədə Y.Axundlu bu monoqrafiyasında son illərin tarixi romanlarını araşdırarkən müasir nəsrin inkişaf səviyyəsindən, yaradıcılıq axtarışlarından geri qalan zəif əsərləri daha kəskin, əhatəli və əsaslı tənqid etmişdir. Bu yanaşma daha çox Mahmud İsmayılovun tarixi

romanlarına münasibətdə üzə çıxır və ümumən inandırıcı səslənir. Digər romanlardakı qüsurlara da müvafiq münasibət bildirilmişdir. Ədəbiyyatşünaslıqda qeyd olunduğu kimi, bu kitabında Y.Axundlu *“tarixi romanların milli-ideoloji əsasda təhlilinə üstünlük vermişdir”* [213,s.89]. Son dövr nəsrimizdə Qarabağ tarixinə həsr olunmuş “Qoca qartalın ölümü”, “Batmanqılınc”, “Xallı gürzə” və digər nümunələrin təhlili bu baxımdan daha çox razılıq doğurur – elmiliyi, konseptuallığı ilə.

Monoqrafiya boyu yeri gəldikcə ədəbi tənqidin tarixi romanlara münasibətinə də diqqət yetirilmiş, müvafiq dəyərləndirmələr aparılmışdır. Təhlillərdən sonra müəllif bir məqamı da ayrıca vurğulayır: *“Tarixi janrda yazan müəllif qələmə aldığı dövrün mahiyyətini, tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarını canlandırmaq kimi çətin və vacib bir işə ”axın”la yox, düşünülmüş şəkildə müraciət etməlidir. Çünki tarixi mövzuda sanballı əsər yazmaq üçün sənətkar istedadı, ağır zəhməti ilə yanaşı, alim təmkinini və səyi də tələb olunur”* [7, s.170].

Onu da deyək ki,Y.Axundlunun “Tarixi roman yeni mərhələdə” kitabının ayrı-ayrı səhifələrində bir qədər səthilik və tələskənlik hiss olunur. Müəllif bəzi romanların təhlili zamanı sadəcə onların mövzusu barədə qısa qeydlər edir, əsərdəki bir sıra faktları tarixi gerçəkliklə tutuşdurur, əsas diqqəti məzmun sadələşməsinə yönəlir, dərin incələmələrə baş vurmur. Amma belə məqamlar azdır.

Y.Axundlunun ədəbi-tənqidi əsərləri sırasında icmal, “açıq məktub” formalarında qələmə alınmış nümunələr də vardır. Naxçıvan Yazıçılar Birliyində keçirilmiş yaradıcılıq müşavirəsində etdiyi məruzə əsasında hazırladığı “Naxçıvanda 1998-ci ilin ədəbi yekunları haqqında bəzi qeydlər” məqaləsi [9, s. 121-134] bu baxımdan əhatəli ədəbi-tənqidi icmal kimi xatırladıla bilər. Məqalədə əsas diqqət muxtar respublikada yaşayan şair və yazıçıların 1998-ci ildə çapdan çıxmış kitablarının təhlilinə yönəldilmişdir. H.İbrahimov, H.Elsevər, H.Arzulu, H.Valeh, K.Qədim, M.Tahir, V.Məmmədov, Z.Vüqar, N.Nehrəmli, X.Kərimli, İ.Fərəməzoğlu, R.Elçin, E.Həbib, N.Həsənəliyeva, Z.Vedili kimi şair və yazıçıların kitabları, həmçinin bəzi almanaxlar, eləcə də dövrü mətbuatda dərc olunmuş müxtəlif nümunələr müfəssəl şəkildə təhlil olunmuş, ilin əsas ədəbi yekunları

ümumiləşdirilmişdir. Professor Y.Axundlunun 2000-ci ildə yazıçı Rasim Gənzəliyə ünvanladığı açıq məktubda isə [9, s.182-186] səhhətindəki problemlərə baxmayaraq əzmlə yazıb-yaradan nasirin “Qara sevdə” romanı təhlil olunmuşdur. 1990-cı illərdə Yavuz müəllimin bir sıra digər ədəbi-tənqidi yazıları da diqqəti çəkir. Naxçıvanlı şairlərin əsərlərindən ibarət “Səhər nəğmələri” adlı toplunun İranın paytaxtı Tehranda nəşrinə (1999) həsr olunmuş “Dostluq nəğmələri” adlı resenziya [9, s.135-146], tanınmış şair Hüseyn Razinin “Gözün aydın” yeni kitabını dəyərləndirən məqalə (“Şərq qapısı” q., 1997, 16 iyul) bu qəbildəndir.

Alimin “İstiqlal şairləri” kitabını da [6] xatırlatmaq yerinə düşər. Həmin kitabda “İstiqlal” ordeninə layiq görülmüş ilk şairlərin - B.Vahabzadə, X.R.Ulutürk və M.Arazın həyat və yaradıcılıq yollarına nəzər salınır, onların ədəbi fəaliyyətinin əsas istiqamətləri xarakterizə olunur. Məsələn, B.Vahabzadənin həm şeir və poemaları, həm də dram əsərləri diqqət mərkəzinə çəkilir, yaxud X.Rzanın poeziyası ilə yanaşı, ədəbiyyatşünaslıq və bədii tərcümə sahəsindəki fəaliyyəti də təhlil predmetinə çevrilir. Bölmələrin hər biri müvafiq şair haqqında portret-oçerk təsiri bağışlayır.

Onu da deyək ki, kitabda həmin şairlərin həm sovet dövrü yaradıcılığına diqqət yetirilmiş, müxtəlif bədii biçimdə ifadə etdikləri milli ideyalara şərh verilmiş, həm də müstəqillik illərində yazdıqları əsərlərə dair təhlillər aparılmışdır. Bu dəyərləndirmələr isə daha çox B.Vahabzadənin 1980-ci illərin sonu-1990-cı illərin əvvəllərində yazdığı istiqlal ruhlu bir sıra şeirlərinə, M.Arazın Qarabağa aid poetik nümunələrinə, X.Rzanın isə o illərdəki xalq hərəkatı zamanı yazdığı əsərlərə, Lefortovo zindanında qələmə aldığı şeirlərə, “Əlvida, Azərbaycan” poemasına müfəssəl baxışla əhatələnir. Y.Axundlunun bu kitabının bəzi səhifələri təbliği və təsviri xarakter daşsa da bütövlükdə poeziyamızda istiqlal ruhunun bədii təəcəssümünün təkamülünü izləmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Y.Axundlu Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulmuş bir sıra əsərlərin səhnə təəcəssümü barədə resenziyalar yazmışdır ki, bunlar da o illərin tənqidinin maraqlı nümunələrindəndir. “Şərq qapısı” qəzetinin 27 iyun 1963-cü il tarixli 150-ci sayında verilmiş “Kəndçi qızı” resenziyası tanınmış ədib Mirzə İbrahimovun eyniadlı

pyesinin Naxçıvan teatrında səhnə təcəssümündən bəhs edir. Əsərin ideya-bədii mündəricəsi, tamaşadakı aktyor oyunu və s. barədə Y.Axundlu müfəssəl fikirlər söyləmişdir. “İlan yuvasında fırtına” resenziyası isə naxçıvanlı şair-dramaturq Əliheydər Qənbərin eyniadlı pyesinin tamaşasına həsr olunub (“Şərq qapısı” q., 1966, 30 yanvar). Hüseyn İbrahimovun “İtirilən sağlıq” pyesinin Naxçıvan teatrında tamaşası ilə əlaqədar Y.Axundlu Bakı mətbuatında eyniadlı reseziya dərc etdirərək əsərin səhnə təcəssümünü dəyərləndirmişdir (“Ədəbiyyat və incəsənət” q., 1969, 27 iyul). “Mənəvi saflığa çağırış” resenziyası isə (“Ədəbiyyat və incəsənət” q., 1977, 3 sentyabr) H.Razinin “Haray səsi” pyesinin Naxçıvan teatrında tamaşasına həsr olunub.

Teatr və dramaturgiya məsələlərinə həsr olunmuş resenziyalarında da Yavuz Axundlu haqqında söz açdığı əsərlərin müsbət məziyyətləri ilə yanaşı, qüsurlarını da nəzərdən qaçırmamış, müəlliflərə öz tövsiyələrini vermişdir. Məsələn, yazıçı-dramaturq Ramiq Nağıyevin (*Ramiq Muxtarın-A.A.*) “Üfüqlər qızarıanda” pyesinin Naxçıvan teatrında tamaşası ilə əlaqədar yazdığı reseziyada Y.Axundlu əsərin səhnə təcəssümü, rejissor işi, aktyor oyunu və s. barədə təhlillər aparmaqla yanaşı, dramaturji mətnə də diqqət yetirmiş, bəzi iradlarını bildirmişdir. Tənqidçi haqlı olaraq yazırdı: *“Pyesdə hadisələr bir qədər dağınıq təsvir olunmuşdur. Bu da xarakterlərin hərtərəfli açılmasına az imkan vermişdir”* [17].

1950-ci illərdən etibarən ədəbi tənqidlə məşğul olan professor Yavuz Axundovun (Axundlunun) ədəbi-tənqidi məqalələrinin bir qismi də elmi-ədəbi proseslə, müasiri olan ayrı-ayrı filoloq alimlərin yeni tədqiqatlarının təhlili ilə bağlıdır.

Y.Axundlu tanınmış ədəbiyyatşünas alim Əziz Şərifin elmi-ədəbi fəaliyyətinə bir sıra məqalələr həsr etmişdir: “Görkəmli alim, gözəl insan” (“Şərq qapısı” q., 18 aprel 1965), “Görkəmli alimin xatirələri” (“Şərq qapısı” q., 25 yanvar 1978), “Qiymətli xatirələr” (“Sovet Naxçıvanı” q., 19 noyabr 1983), “Keçmiş günlərin xatirələri” (“Azərbaycan” jurnalı, 1984, № 12, s.182-184), “Ədəbiyyatşünaslığımızın fədaisi” (“Sovet Naxçıvanı” q., 28 mart 1985), “Görkəmli alim, qayğıkeş müəllim” (“Azərbaycan müəllimi” q., 3 aprel 1985), “Ədəbi-bədii tapıntılar” (“Sovet

Naxçıvanı” q., 18 noyabr 1987) və s. Həmin məqalə və resenziyalarda professor Əziz Şərifin ədəbiyyat tarixçiliyi, ədəbi tənqid sahəsində çoxşaxəli tədqiqatları, “Keçmiş günlərdən” adlı iki kitabdan ibarət xatirələri ədəbi-mədəni keçmişimizə işıq salan qiymətli mənbə kimi yüksək qiymətləndirilmişdir.

Y.Axundlu müəllimi və müasiri olmuş Lətif Hüseynzadənin elmi tədqiqatlarını, xüsusən on beşinci əsr şairimiz Cahənşah Həqiqinin ədəbi irsinin toplanılması, tədqiqi və nəşrinə verdiyi böyük töhfələri yüksək qiymətləndirmiş, özünün elmi qənaətlərini “Qocaman pədaqq, ədəbiyyatşünas alim” (“Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1997, № 6, s.117-119), “Qocaman müəllim, görkəmli tədqiqatçı” (“Xalq qəzeti”, 4 iyul 1998) məqalələrində və alimin 1997-ci ildə nəşr etdirdiyi Cahənşah Həqiqi divanına yazdığı ön sözdə ümumiləşdirmişdir. Y.Axundlunun ustad ədəbiyyatşünas, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun yetmiş illik yubileyi ilə əlaqədar yazılmış “Ürək sözü” məqaləsi isə (“Şərq qapısı” q., 17 iyun 1979) görkəmli alimin şəxsiyyətinə və fundamental araşdırmalarına ehtiramdan yaranmışdır.

Filoloq alimlərdən Həbib Babayevin Səməd Vurğuna həsr etdiyi kitab barədə “Şair haqqında dəyərli monoqrafiya”, Yəhya Seyidovun “Axtarış yollarında”, Yusif Seyidovun “Şairin fikir dünyası” (“Azərbaycan müəllimi” q., 21 mart 1986), Abbas Zamanovun “Sabir bu gün” (“Ədəbiyyat və incəsənət” q., 28 mart 1986) kitabları barədə eyniadlı resenziyalar da Y.Axundlunun ədəbiyyatşünaslığın inkişafını ardıcılıqla izləyib təhlil etməsinə səciyyəvi nümunələrdəndir. Alimin Əflatun Məmmədovla birgə yazdığı “Müəllifin son sözü” məqaləsi ədəbiyyatşünas Firudin Hüseynovun axırıncı kitabı olan “Molla Nəsrəddin” və “Molla Nəsrəddin”çilər”ə həsr edilmişdir (“Azərbaycan müəllimi” q., 19 dekabr 1986). ”Yeni tədqiqat” resenziyası isə Tofiq Hüseynovun Y.V.Çəmənəminliyə həsr etdiyi “Tarixi roman ustası” monoqrafiyası barədədir (“Ədəbiyyat və incəsənət” q., 18 sentyabr 1987).

Təsəvvür tamlığı üçün professor Y.Axundlunun yeni ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə ədəbi-tənqidi münasibətini, əhatəli yanaşmasını nümayiş etdirən bir neçə resenziyasına nisbətən geniş nəzər salmaq. Alimin 1984-cü ildə qələmə aldığı “Tarixi dramlarımızın tədqiqi” məqaləsi Davud Hacıyevin “Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi

dram” monoqrafiyasına həsr olunmuşdur [19]. Monoqrafiya müəllifinin tarixi dramlarda qoyulan mühüm problemlər, tarixi fakt, hadisə və şəxsiyyətlərə yazıçı münasibəti, əsərlərin sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədəki araşdırmaları da məqalədə təqdirəlayiq sayılmışdır. Y.Axundlu diqqəti həm də ona yönəldirdi ki, D.Hacıyev çap olunmuş dram əsərlərinin təhlili ilə yanaşı, arxiv sənədlərindən, əlyazmalardan da səmərəli şəkildə istifadə yolu ilə monoqrafiyanı faktiki materialla zənginləşdirmişdir.

Y.Axundlu monoqrafiyanın bəzi qüsurlarını da nəzərə çatdırmışdır ki, bunlar elmi-ədəbi baxımdan inandırıcıdır. Resenziyada hər şeydən əvvəl, o məqama irad bildirilib ki, D.Hacıyev daha çox ədəbiyyatımızda görkəmli mövqe tutan ədiblərin tarixi dramlarına diqqət yetirmişdir. Lakin janrın inkişaf yolu barədə tam təsəvvür əldə etmək üçün nisbətən zəif tarixi dramlardan da ən azı qısa şəkildə söz açılmalı idi. Digər tərəfdən, D.Hacıyevin zəif saydığı əsərlərin heç də hamısı bu iddiaya cavab vermir. Məqalədə bu fikrin davamında oxuyuruq: *“Nəzərə almaq lazımdır ki, A.Babayevin “Bəhrüz”, A.Kəmalənin “Məhsəti” dramları Azərbaycan səhnəsində müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuş və ədəbi tənqid tərəfindən əsasən müsbət qiymətləndirilmişdir. Digər tərəfdən, bu dramların zəif cəhətlərinin nədən ibarət olduğunu izah etmək, aydınlaşdırmaq lazım idi”*.

Professor Y.Axundlunun 1987-ci ildə yazdığı “Nəsrin problemləri” resenziyası da ədəbi tənqidin diqqətəlayiq faktlarından [20]. Bu məqalədə tənqidçi Vaqif Yusiflinin “Nəsr: konfliktlər, xarakterlər” monoqrafiyasının (1986) əsas məziyyətləri elmi şəkildə şərh olunmuşdur. Azərbaycan nəsrinin son 20-25 illik bir dövrünün əsas inkişaf məziyyətlərini konflikt və xarakter problemi kontekstində, M.İbrahimov, İ.Şıxlı, Ə.Cəfərzadə, İ.Hüseynov, Anar, İ.Məlikzadə, Elçin, Y.Səmədoğlu və digərlərinin əsərləri timsalında araşdıran V.Yusiflinin tədqiqatı resenziyada müsbət qiymətləndirilmişdir. Bununla belə, Y.Axundlu iradlarını da bildirərək nəzərə çatdırmışdır ki, monoqrafiyada “yeni nəsr” ümumi ədəbi prosesdən təcrid olunmuş halda araşdırılır, bir dəfə də olsun, müəyyən fikri əsaslandırmaq üçün 1960-1970-ci illərdə yaranmış poeziya və dramaturgiya nümunələri ilə müqayisələr aparılmır.

Professor Y.Axundlunun “Mirzə Cəlil –ömür yolu” resenziyası görkəmli alim İsa Həbibbəylinin Azərbaycan, ingilis, rus və fars dillərində nəşr olunmuş “Zamanın dühası” kitabı barədədir [24]. Resenziya müəllifi tənqidi realist ədəbiyyatımızın böyük ustadının ölkə xaricində tanıtılmasını işinə qiymətli töhfə saydığı bu albom-monoqrafiyada İsa Həbibbəylinin Cəlil Məmmədquluzadəni mühiti və müasirləri ilə birlikdə təqdim etdiyini, onun “ədəbi dövrün başçısı” (Y.V.Çəmənəminli) olduğunu layiqincə əsaslandırıdığını, ədibin yaradıcılığını ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə araşdırıb ümumiləşdirdiyini məxsusi vurğulamışdır. Y.Axundlu “Elmi uğurun sevinci” məqaləsində [4] isə tanınmış ədəbiyyatşünas alim İsa Həbibbəylinin Mirzə Cəlilin mühiti, müasirləri və yaradıcılığı barədə fundamental tədqiqatlarından söz açmışdır.

Y.Axundlu klassik ədəbi irsin nəşri ilə əlaqədar bəzi resenziyalar da yazmış, ciddi mətnşünaslıq işi tələb edən belə kitabların əsas məziyyətlərini səciyyələndirmişdir. Bu baxımdan onun “M.S.Ordubadinin əsərlərinin I cildi“ (“Şərq qapısı” qəzeti, 29 aprel 1964) məqaləsini, həmçinin ədəbiyyatşünaslar Abbas Zamanovla Kamran Əliyevin nəşr etdirdikləri “Molla Nəsrəddinçi şairlər” adlı kitaba həsr olunmuş “Demokratik ideyaları yayanlar” (“Sovet Naxçıvanı” q., 14 yanvar 1987, H.Həşimovla birlikdə) resenziyasını xatırlada bilərik. Naxçıvanda yaşayan ədəbiyyatşünas alim Əsgər Qədimov tərəfindən çapa hazırlanmış Fəqir Ordubadinin “Ağlar qələm əlimdə” adlı şeirlər kitabı barədə “İşığa doğru” adlı resenziya yazan Y.Axundlu ilə İ.Həbibbəyli bu nəşri XIX əsr Ordubad ədəbi mühitinin tədqiqi və oxuculara çatdırılması sahəsində əhəmiyyətli addım saymışlar [25].

Akademik Bəkir Nəbiyev “Tənqid və ədəbi proses” kitabında yazırdı: *“Tənqidçi ədəbi həyatla, canlı bədii proseslə yaşamalı, onun aparıcı meyllərinə, axtarış və kəşflərinə, böyük nailiyyətlərinə və qüsurlarına qarşı son dərəcə həssas olmalı, hər şeydən əvvəl, müasir ədəbi prosesi bilməyə əsaslanmalıdır”*[171, s.9]. Professor Yavuz Axundlunun məhz həmin prinsiplərə əsaslanan, yarım əsrdən çox davam edən ədəbi-tənqidi fəaliyyəti Naxçıvanda bu sahənin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır. Xüsusən Azərbaycanda nəsr tənqidinin inkişafında, eləcə də muxtar respublikanın ədəbi mühitinin elmi baxımdan dəyərləndirilməsində onun diqqətəlayiq xidmətləri olmuşdur.

3.2. Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbi tənqidinin görkəmli nümayəndəsi kimi

Hazırda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən aparıcı simalarından sayılan, çoxsaylı monoqrafiya, kitab və məqalələri ilə ölkəmizin hüdudlarından uzaqlarda da nüfuzlu və istedadlı alim kimi tanınan və qəbul edilən akademik İsa Həbibbəylinin elmi fəaliyyəti çoxşaxəli və zəngindir.

Akademik İsa Həbibbəylinin elmi erudisiyası çox genişdir. Onun “Ədəbi yüksəliş” (1985), “Cəlil Məmmədquluzadə” (1987) , “Cəlil Məmmədquluzadə və ədəbi mühiti” (1990), “XX əsr Azərbaycan yazıçıları” (1992), “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” (1996), “Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” (1999), “Böyük ədəbiyyat nəhəngi” (2012) və adını çəkmədiyimiz çoxsaylı digər kitabları ədəbiyyat tariximizin müxtəlif problem, mərhələ və şəxsiyyətləri barədə qiymətli tədqiqatlardır. “Romantik lirikanın imkanları” (1984), “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” (1985) və digər bu qəbildən olan kitabları ölkəmizdə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin ən mükəmməl örnəkləri sırasındadır. “Xalq şairi Məmməd Araz” (1999), “Ədəbiyyat və mətbuat cəbhəsində” (2006), “Bütün yönləri ilə yaradıcı” (2014) və bir sıra başqa kitabları isə müasir ədəbi prosesin müxtəlif nümayəndələrinin yaradıcılığına işıq salır. Son illərdə nəşr olunmuş “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik” (2007), “Nuhçıxandan-Naxçıvana” (2015), “Ədəbi şəxsiyyət və zaman” (2017) kimi irihəcmli fundamental kitabları isə alimin ədəbiyyatşünaslığın ən müxtəlif sahələrinə dair araşdırmalarının hərtərəfli təcəssümü kimi böyük dəyərə malikdir. Kitablarından bir neçəsinin adını çəkdiyimiz görkəmli alimin yazdığı, çapa hazırladığı, toplayıb tərtib etdiyi kitabların sayı heyrətamizdir - yüzdən yuxarıdır. Buraya məşhur ədəbiyyatşünasın sayı yüzlərlə ölçülən, müxtəlif dillərdə dərc olunmuş elmi məqalələrini də əlavə edək.

İsa Həbibbəylinin özünə ustad saydığı, kitab və məqalələrində şəxsiyyətinə və möhtəşəm elmi fəaliyyətinə yüksək qiymət verdiyi akademik Məmməd Cəfər Cəfərov yazırdı: *“Ədəbi-bədii tənqid tarixi və ən məşhur tənqidçilərin yaradıcılıq*

təcrübəsi aydın göstərmişdir ki, ancaq həm klassik ədəbiyyatı və onun nəzəriyyəsini, həm də müasir ədəbiyyatı və onun problemlərini yaxşı bilən tənqidçilər müasir ədəbiyyatın inkişafına kömək etmiş, ona düzgün istiqamət verə bilmişlər” [42,s.183]. Akademik İsa Həbibbəyli məhz belə universal və dərin biliyə malik tənqidçi-ədəbiyyatşünas kimi Azərbaycan elmində müasir əsəbi prosesin elmi təhlili və tədqiqi sahəsində mötəbər söz sahibidir. Tanınmış tənqidçi Vaqif Yusifli yazır: *“Bu gün “tənqidçi” deyəndə biz həm də “tənqidçi-ədəbiyyatşünas” tipini nəzərdə tuturuq. Hər hansı bir tənqidçinin həm də ədəbiyyatşünaslıqla bağlı kitablar, məqalələr çap etdirdiyimi də görürük və əslində, ən yaxşı tənqidçi həm də ən yaxşı ədəbiyyatşünasdır*” [251, s.36)]. Bu mənada akademik İsa Həbibbəyli həm mükəmməl ədəbiyyat tarixçisi, həm dərin təfəkkürlü ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, həm də professional tənqidçidir.

İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında bədii mətnin, ədəbi problemin, hərəkətin, yaxud yaradıcı şəxsiyyətin sənət axtarışlarının əsl mahiyyətinin hərtərəfli şəkildə araşdırılmasına yönələn mükəmməl və unikal bir sinkretizm müşahidə edilir. Onun əsərlərində ən müxtəlif məqamlarda üzvi vəhdət halında təzahür edən çoxşaxəlilik, universallıq, ədəbiyyatşünaslığın hər üç şöbəsinə dərin bələdlikdən yoğrulan hərtərəfli elmi yanaşma özünün uğurlu nəticələrini ortaya qoyur. Bu məqamda akademik Muxtar Kazımoğlunun (İmanovun) fikirləri yerinə düşür: *“Ədəbiyyat tarixçisi kimi İ.Həbibbəylinin ən yaxın silahdaşı nəzəriyyəçi və tənqidçi İ.Həbibbəylinin özüdür. Ədəbiyyatın ümumi qanunauyğunluqlarını dərinləndirən bilməsi, ədəbi prosesi və ədəbi proses içində hər sənətkarın, hətta ən məşhur əsərin yerini görməsi İ.Həbibbəyliyə ədəbiyyatın tarixi inkişaf mərhələlərini dəqiq və hərtərəfli şəkildə təhlil etməkdə ən böyük yardımçısıdır. Deməli, nəzəriyyəçilik, ədəbiyyat tarixçiliyi və tənqidçilik İ.Həbibbəylinin bir ədəbiyyatşünas kimi portretinin əsas cizgiləridir*” [198,s.472].

Akademikin iki kitabına qısa nəzər salaq. Görkəmli alimin “Romantik lirikanın imkanları” monoqrafiyasında əsas istiqamət XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik şeirinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Bu problem tədqiqatda özünün uğurlu elmi həllini tapmışdır. Həmin kitab həm də ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından

dəyərlidir. Azərbaycan romantizminin tarixi təcrübəsinin öyrənilib ümumiləşdirilməsinə layiqli töhfə sayıla biləcək yeni materiallar, təhlil və qənaətlərlə zəngindir.

“Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” adlı fundamental tədqiqatında isə Mirzə Cəlilin ömür yolu, mühiti, müasirləri, əlaqələri və s. ən incə detallara qədər, yeni aşkara çıxarılmış yüzlərlə material əsasında sistemli şəkildə araşdırılmış, beləcə, ədəbiyyat tariximizin böyük bir epoxasının dolğun elmi mənzərəsi yaradılmışdır. Bununla bərabər, həmin monoqrafiyanın bir sıra bölümləri həm də dərin, əhatəli elmi-nəzəri təhlilləri, konseptual qənaətləri ilə diqqəti çəkir. Məsələn, monoqrafiyanın “Molla Nəsrəddin” ədəbi cəbhəsinin formalaşması və “Molla Nəsrəddin”çi ədəbiyyatın təşəkkülü” adlı üçüncü fəslində aparılan araşdırmalar, ümumiləşdirmələr problemin ədəbi-nəzəri əsaslarını üzə çıxarır. Üstəlik bu monoqrafiyada ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə olaraq sənətkarın mühiti anlayışının ədəbi-tarixi, nəzəri-estetik hüdudları və mahiyyəti məsələsi də özünün dolğun elmi təhlilini tapmışdır.

İ.Həbibbəylinin klasik irslə bağlı monumental tədqiqatları həm də güclü müasirlik keyfiyyətlərinə malikdir. Onun haqlı qənaətinə görə, klassikanın sağlam ənənələri həm də çağdaş ədəbi prosesin rəngarəng inkişaf tendensiyaları kontekstində özünün sınaqdan çıxmış təcrübəsi ilə iştirak edə bilir. Görkəmli nasirdramaturq İlyas Əfəndiyev hələ 1983-cü ildə “Ədəbi tənqidimiz barədə bəzi fikirlər” məqaləsində yazırdı: “*Ədəbi tənqid ... Mirzə Cəlilin müasir Azərbaycan ədəbi prosesindəki rolunu müəyyənləşdirməli, bu barədə öz tutarlı sözünü deməlidir. Deməlidir!.. Bəs nə vaxt deyəcək?*” [56]. Bu tutarlı elmi sözü məhz akademik İsa Həbibbəyli dedi, həm də dərin təhlillər və yüksək elmi əsaslandırmaqla. Onun tədqiqatlarında başda Mirzə Cəlilin əsərləri olmaqla klassik tənqidi realist ədəbiyyatın müasir ədəbi prosesə səmərəli təsir imkanları, bunun yol və vasitələri də özünün əhatəli təhlilini tapmışdır.

1990-cı illərdə “klassiklərə qarşı başlanan nihilist tendensiya ilə mübarizədə ön sıralarda” dayanan [181,s.878] İsa Həbibbəyli çağdaş ədəbi-tənqidi fikrin sağlam ruhda formalaşmasında da mühüm xidmət göstərmişdir.“Mirzə Cəlilə qayıtmaq

zərurəti” məqaləsindəki (1995) aşağıdakı fikirlər bu baxımdan xarakterikdir: *“Mirzə Cəlilə, “Molla Nəsrəddin”ə hər hansı dönüş keçmişə, geriyyə qayıdış demək deyildir, həqiqi milli oyanışın, fanatizmdən yaxa qurtarmağın, özünüdərkən cövhəri, əsasıdır”* [86].

Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidində İsa Həbibbəylinin özünəməxsus yeri və ciddi xidmətləri vardır. İllərdən bəridir ki, o, müasir ədəbi prosesin təhlil olunub dəyərləndirilməsi, səciyyəvi inkişaf xüsusiyyətlərinin aşkarlanması istiqamətində mühüm rol oynayan ədəbi-tənqidi əsərlərlə çıxış edir. Alimin müasir ədəbi prosesə aid əsərlərində çağdaş mərhələnin axtarışları, yaradıcılıq tendensiyaları dərinlənən araşdırılır. Eyni zamanda mövzuya konseptual yanaşma onun tarixi aspektdə təhlilini də şərtləndirir. Həmçinin bədii mətnin, ümumən ədəbi prosesin təhlilində müvafiq elmi-nəzəri müddəalar da öz layiqli yerini tutur.

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov “Tənqid və ədəbi proses” məqaləsində yazırdı ki, ədəbi tənqidin söz sənətinin yüksəlişinə kömək göstərə bilməsi üçün gərək *“məqalə yazan ədəbi inkişafın problemləri ilə bütün incəliklərinə qədər tanış olsun, ədəbi proses haqqında düşüncə, qayğı onun gündəlik işinə çevrilsin. Belə olmayanda məqalələrdə elmilik, professionallıq çatmır, sadəcə subyektiv təəssürat ifadə edilir”* [43]. Akademik İsa Həbibbəyli məhz ədəbi prosesi bütün incəliklərinə qədər öyrənən, onunla ardıcıl məşğul olan, dərin elmi təfəkkürə malik tənqidçi-ədəbiyyatşünasdır. Onun kitab və məqalələri Azərbaycanda XX əsrin son otuz ilində, eləcə də yeni əsrdə ədəbi tənqidin zəngin, çoxsaylı materialları sırasında mühüm yer tutur.

Dissertasiyamızın həcm imkanlarını və mövzumuzun xronoloji çərçivəsini əsas götürərək biz burada görkəmli alimin 1970-1990-cı illərdə yazdığı ədəbi-tənqidi əsərlərinin müəyyən qismini tədqiqata cəlb edəcəyik.

İsa Həbibov (Həbibbəyli) ədəbi-tənqidi fəaliyyətə çox erkən, hələ Naxçıvanda ali məktəb tələbəsi ikən başlamış, tez bir zamanda püxtələşmiş, orijinal mülahizə, fikir və təhlilləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Onun 1970-ci ildə, hələ tələbə ikən mətbuatda dərc etdirdiyi “Həmyerlimizin ilk romanı” adlı məqaləsi [98] yazıçı Həsən Mehdiyevin “Əlvida demədik” əsərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Oxucular arasında populyar olan bu romanın mövzusu, ideyası, əsas obrazları, süjeti, dil-üslub

məziyyətləri barədə İ.Həbibovun qənaətləri gələcəyin böyük ədəbiyyatşünasının ədəbi əsərləri dolğun şəkildə təhlil imkanlarından soraq verirdi. H.Mehdiyevin romanına obyektiv yanaşan İ.Həbibov bildirirdi ki, əsərin əsas surətlərindən olan “Atəşin ön cəbhədəki fəaliyyətinin zəif verilməsi həm obrazın bitkinliyinə xələl gətirmiş, həm də əsərin ümumi təsir qüvvəsini azaltmışdır. Bundan başqa, Atəşin həyat yoldaşı Zeynəbxatunun ölümü də düzgün əsaslandırılmamışdır”. Həmçinin yazıçı mənfi obrazların taleyini axıradək izləmədiyindən bir qədər natamamlıq yaranır.

Xronologiyayı qabaqlayaraq onu da xatırladaq ki, İ.Həbibov on il sonra (bu zaman o, artıq alim, ali məktəb müəllimi idi) yazıçı Həsən Mehdiyev haqqında daha bir məqalə yazmışdır. “Dağ çiçəyi haqqında povest” adlanan həmin məqalə [102] H.Mehdiyevin “Dağ çiçəyi” əsərinə həsr olunmuşdur. Povestin əsas ideya-bədii xüsusiyyətlərini elmi şəkildə aydınlaşdıran tənqidçi ümumən müsbət qənaətlərini oxucularla bölüşmüş, müşahidə etdiyi nöqsanları da nəzərə çatdırmışdır. Tənqidçinin haqlı qənaətinə görə, bəzi məqamlarda təhkiyənin lüzumsuz uzadılmasına ehtiyac yox idi (Nazlı obrazı ilə bağlı olan macərələr, Reyhanın yuxusu və s.). İ.Həbibovun digər bir iradə isə müxtəlif vaxtlarda istehsalat mövzusunda yazılmış bir sıra digər əsərlərdə də gözə çarpsa da, ədəbi tənqid buna o qədər də diqqət yetirməyib. Məqalə müəllifi yazır ki, “Dağ çiçəyi” povestində istehsalat koloriti yaratmaq məqsədi ilə müəllif təhkiyəsində, eləcə də bəzi obrazların mükəllimələrində işlədilmiş termin səciyyəli sözlər əsərin dilini ağırlaşdırmaqla yanaşı, əksər oxucular tərəfindən anlaşılır. Analoji mövzularda əsər qələmə alan müəlliflər bu vacib məqama diqqət etməlidirlər.

“Əsgər qəlbinin poeziyası” adlı məqaləsi [99] də İsa Həbibovun bədii mətnlərə həssas və elmi şəkildə yanaşmasının ilk təzahürlərindən biri kimi maraq doğurur. 1970-ci ildə dərc olunmuş bu ədəbi-tənqidi məqalədə şair Məmməd İbrahim (Məmməd Arazın-A.A.) Böyük vətən müharibəsi mövzusunda yazdığı “Üç oğul anası”, “Əsgər qəbri haqqında ballada”, “Araz axır” poemaları təhlil olunmuşdur. “Üç oğul anası” poemasında cəbhədə döyüşən oğulların bir bədii surət olaraq necə tanıtdırılması məsələsini gənc tənqidçi belə izah etmişdir: *“Ana nəsihətlərinə şəraflə*

əməl edən oğullar poemada bitkin obraz kimi verilməsə də, anaya yazdıqları məktubları oxuduqca onların yüksək insani keyfiyyətləri ilə tanış oluruq”.

İ.Həbibovun şair İsa İsmayılzadənin “Salam, Yer kürəsi” kitabına (1982) həsr etdiyi “Günəş hənirli nəğmələr” məqaləsi də [105] ədəbi prosesə dair təhlillərlə nəzəri ümumiləşdirmələrin vəhdəti kimi üzə çıxmışdır. İsa İsmayılzadənin əsərlərini “fərdi poetik üslubunun sadəliyinə, dərin məna ahənginə, işıqlı rəng çalarlarına görə” səciyyələndirən tənqidçi onun “Naxçıvan duyğuları” şeirlər silsiləsi üzərində daha ətraflı dayanmış, silsiləyə daxil olan “Torpaq nəğməsi”, “Burdan Günəş keçib”, “Od”, “Qatar gedir Araz boyu”, “Baxdım o dağlara...”, “Bir əlim bu sahildə...” kimi əsərlərin əsas poetik məziyyətlərini aydınlaşdırmışdır. “Torpaq nəğməsi” şeirini silsilədəki digər nümunələr üçün epigraf kimi dəyərləndirən tənqidçi yazır: *“Silsilədəki digər şeirlərin ideya istiqamətvericisi funksiyasında çıxış edən bu təsirli şeirdə günəş, torpaq və insan məfhumları vəhdətdə tərənnüm olunmuş, həmin komponentlərin hamısı estetik idealın tərcümanına çevrilə bilmişdir”.*

Müasir Naxçıvan ədəbi mühitinin təhlil edilib dəyərləndirilməsi də İ.Həbibovun fəaliyyətində mühüm yer tutur. Ədəbi-tənqidi fəaliyyətinin ilk vaxtlarından İ.Həbibov Naxçıvandakı qələm sahiblərinin sənət axtarışlarını da diqqətlə izləmiş, ayrı-ayrı məqalə və kitablarında bu sahəyə də özünün elmi münasibətini ifadə etmişdir. Məsələn, 1977-ci ildə yazdığı “Fəhlə şairin mövzuları” məqaləsində (“Şərq qapısı” q., 1977, 5 mart) sadə zəhmət adamı olan Hüseyn Fərəcoğlunun satirik şeir və təmsillərinə nəzər salınır.

Alimin bu sahədəki dəyərli məqalələrindən biri 1981-ci ildə yazdığı “Gəncliyin sənətkarlıq imkanları” adlanır [103]. Həmin məqalədə yeni nəşr olunmuş “Arpaçayı aşdı-daşdı” almanaxındakı şeir, poema və hekayələr təhlil süzɡəcindən keçirilmiş, uğurlar da, qüsurlar da izah olunmuşdur. M.Qasımzadə, E.Həbib, A.Yadigar, G.Məmmədova, L.Əhmədova, B.İsgəndərov və digərlərinin müxtəlif janrlı əsərlərindəki müsbət məziyyətləri, duyum və deyim tərzini dəyərləndirən alim nöqsanları da diqqətə çatdırmışdır. Bəzi hekayələrdə təhkiyələrin oxşarlığı, obrazların xarakteri və süjetin ümumi axarı ilə uyuşmayan təsadüfi məqamların təsviri və s. bu qəbildəndir.

1985-ci ildə çap olunmuş “Ədəbi yüksəliş” kitabının son bölümünü müasir Naxçıvan ədəbi mühitinə həsr edən İ.Həbibov muxtar respublikada yaşayıb fəaliyyət göstərən Hüseyn İbrahimov, Hüseyn Razi, Əliyar Yusifli, Həsən Fətullayev, Adil Qasimov, Elman Həbib, Elmira Qasimova, Kəmalə Ağayeva, Həmid Arzulu, Muxtar Qasımzadə, Asim Yadigar, Vaqif Məmmədov, Güllü Məmmədova, Novruz Nehrəmli, Bayram İsgəndərov və digərlərinin yaradıcılıq axtarışlarına nəzər salmış, onların poeziya, nəsr, dramaturgiya sahəsindəki sənət axtarışlarının timsalında səciyyəvi tendensiyaların elmi-ədəbi təhlilini vermişdir. Azərbaycanın bir sıra görkəmli şair, yazıçı, tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarının (M. Arif, R. Rza, M.İbrahimov, B.Nəbiyev, Y.Seyidov, İ.Şıxlı və s.) müasir Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin yaradıcılığı barədə bəzi fikirləri də kitabda xatırladılmışdır. [108, s.57-63]

Akademik İsa Həbibbəylinin bir neçə resenziyası və ədəbi-tənqidi məqaləsi xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun sənət dünyasına həsr olunmuşdur. Bəllidir ki, H.İbrahimov zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. “İsa Həbibbəyli bu yolu addım-addım izləyir və yazıçının ... uğurlarını elmi-ədəbi əsaslarla araşdırır” [217,s.83].

H.İbrahimovun 1983-cü ildə çap olunmuş “Bahar yağışı” romanı barədə bir sıra tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar fikir söyləmişlər. Bunların sırasında İ.Həbibbəylinin “İstehsalat romanında mənəvi həyat” məqaləsi xüsusi yer tutur [106]. Məqələnin əvvəlində Hüseyn İbrahimovun yaradıcılığında bahar motivinin, əhvali-ruhiyyəsinin, rənglərinin özünəməxsus mövqeyinə diqqət yönəldən alim yeni romanı da bu kontekstdə nəzərdən keçirmişdir. Mövzusu zəhmət adamlarının həyatı və fəaliyyətindən götürülmüş bu romanda epik konfliktin bir qütbündə Arançay dəryaçasının tikinti rəisi Osman Məlikzadə və onunla birgə xalq malını mənimsəyən əlaltıları, digər tərəfdə isə yenilik ruhu, vətənə xidmət əzmi ilə çalışan mühəndis Yalçın İbrahimbəyli və onun kimi sağlam qüvvələr dayanır. Əsas obrazların bədii təcəssümünə bu konflikt müstəvisində nəzər salan İ.Həbibbəyli vurğulayırdı ki, müəllif birtərəfli yolla getməmiş, istehsalat mövzusunda olan romanda “bu mübarizənin gedişatını ənənəvi xeyir-şər, mənfi-müsbət vuruşlarından, çekişmələrindən xilas etmiş, hadisələrin təbii məntiqinə, həyatı əsaslarına meydan

vermiş”, surətləri tək-cə istehsalat mühitində deyil, hərtərəfli şəkildə canlandırmış, “mənəviyyatların, dünyagörüşlərin, vicdanların fərfini açmağa” nail olmuşdur. Bütün bunlar isə romanın kompozisiyasının bütövlüyünə, xarakterlərin canlılığına, kolliziyaların aydınlığına mühüm zəmin yaratmış, əsərin sosial əhəmiyyəti ilə bir sırada bədii səviyyəsini də qüvvətləndirmişdir.

Hüseyn İbrahimovun “Səhv edəndə” adlı kitabına həsr etdiyi məqalə də İ.Həbibbəylinin çağdaş ədəbi prosesə geniş elmi-nəzəri ümumiləşdirmə mövqeyindən yanaşmasının əyani göstəricisidir [109]. Hekayə, novella və kiçik povestlərdən ibarət həmin kitabı yazıcının çoxillik yaradıcılıq təcrübəsinin uğurlu bəhrəsi sayan İ.Həbibbəyli buradakı əsərləri birləşdirən ortaq cəhəti belə səciyyələndirmişdir: “Yazıcını qələmə aldığı çoxcəhətli əhvalat və obrazların mərkəzində əsasən bir meyar dayanır: Ləyaqət!”. H.İbrahimovun kitabda verilmiş “İnam”, “Kənd həsrəti”, “Təmiz adam”, “Zərifənin çiçəkləri”, “Kərim əmi”, “Səfər müəllimin qızı” və digər hekayələrini müfəssəl şəkildə təhlil edən tənqidçi yazıcının yaratdığı Yelmar Zərgərli, Qoşqar Çinarlı, Sabir, Fərrux, Eldar və s. obrazları da məhz bu kontekstdə dəyərləndirmişdir.

Hüseyn İbrahimov bir sıra satirik hekayələr də yazmışdır. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, hekayələrdəki satira elementləri onları kitabda verilən satirik novellalarla doğmalaşdırmışdır. Alim yazırdı: “Azərbaycan satirik nəsrinin ənənələrindən yaradıcılıqla faydalanan H.İbrahimov indiki həyatımızda klassik novella “qəhrəmanları” ilə qarşılaşarkən “Sənə min rəhmət, Mirzə Cəlil”, yaxud “Heyf, Mirzə Cəlil sağ deyil” kimi yerinə düşən, cəlbədicə epiqrafların gur işığı altında ənənəvi gülüş obyektinin müasir vəziyyətini bacarıqla açıb göstərmişdir”.

Akademik İ.Həbibbəylinin bu məqalədə Azərbaycan tənqidi realizminin böyük ustadı Mirzə Cəlilin satirik nəsrinə ilə H.İbrahimovun “Arxayın Məmməd”, “Zırrama”, “Day lazım olmadı”, “Barıt” və s. əsərləri arasında apardığı müqayisəli təhlillər həm də ədəbi irs və varislik probleminin açılmamış qatlarına işıq salır. Xüsusən Mirzə Cəlilin Usta Zeynal və H.İbrahimovun yaratdığı Arxayın Məmməd obrazlarının bu aspektdə nəzərdən keçirilməsi diqqəti çəkir. H.İbrahimovun “Göyərçinin məhəbbəti”,

“Baharın hekayəsi”, “Kamalin ad günü”, “Səhv edəndə” kimi povestlərində sosial-mənəvi problemlərin qoyuluşu və bədii həllini məqbul sayan məqalə müəllifi bu əsərlərin hər birinin əsas özəlliklərini dəqiqliklə müəyyənləşdirmişdir.

İsa Həbibbəyli bəzi tənqidi qeydlərini də bildirmişdir. Alim haqlı olaraq yazıçının “Aspirant” hekayəsindəki Fərəc obrazının mükəmməl olmadığını, “Kamalin ad günü” povestində isə süjetin bəzi məqamlarının stereotip ənənəvilik təəssüratı yaratdığını, həmçinin “Qapıçı” novellasında sonluğun hadisələrin məntiqi yekunu ilə birbaşa bağlılığının zəif göründüyünü nəzərə çatdırmışdır.

İ.Həbibbəylinin “Həyat eşqinin təsdiqi” məqaləsi [112] tanınmış sənətkarımız Hüseyn İbrahimovun “Əsrin onda biri” tarixi romanının nəşri ilə əlaqədar yazılmış resenziyadır. Tanınmış alim XII əsrin məşhur Azərbaycan memarı Əcəmi Naxçıvaniyə həsr olunmuş bu romanı yazıçının yeni sənət uğuru kimi qiymətləndirmiş, daima qurub-yaratmaq əzmi ilə yaşayan, bütün varlığı ilə doğma elinə, torpağına bağlı olan memarın, eləcə də onun bir sıra müasirlərinin bədii obrazının, dövrü və mühitinin əsərdə əhatəli şəkildə təqdimini müsbət qiymətləndirmişdir. Resenziya müəllifi əsərin dilində işlənmiş bəzi alınmalara isə o qədər də ehtiyac duyulmadığını bildirib.

Akademik İsa Həbibbəylinin “Nəciblik” məqaləsi Hüseyn İbrahimovun hekayələrindən biri ilə eyniadlıdır [83]. Yazıçının anadan olmasının 75 illiyi ilə əlaqədar qələmə alınmış bu məqalə sadəcə yubiley təbriki deyil, şəxsiyyət, yaradıcılıq psixologiyası və mühit arasında əlaqələrin elmi şərhini verən, dəyərli nəzəri ümumiləşdirmələrlə maraqlandıran analitik yazıdır. Sənətkarın yaradıcılığına onun şəxsi xarakterinin, mənəvi aləminin, həmçinin fəaliyyət göstərdiyi mühitin ciddi təsir göstərdiyini qeyd edən İ.Həbibbəyli yazırdı: *“Hüseyn İbrahimovun bir özünəməxsusluğu da onun ictimai fəaliyyəti bədii fəaliyyətlə əlaqələndirməyi bacarmasıdır. Bu, bədii yaradıcılığın psixologiyası ilə bağlı olan mühüm məsələlərdən biridir ki, bizdə hələlik az öyrənilmişdir. Hüseyn müəllimin təcrübəsi, keçdiyi yol həmin baxımdan zəngin material verir”*. Bunun ardınca H.İbrahimovun nəcib xarakteri, çalışdığı müxtəlif sahələr və vəzifələrlə onun həmin dövrlərdə qələmə aldığı əsərlərin tematika və problematikasını arasında çoxşaxəli paralellikləri

aşkarlayıb təhlil edən məqalə müəllifinin gəldiyi nəticələr, irəli sürdüyü fikirlər böyük əhəmiyyət daşıyır.

Akademik İsa Həbibbəylinin “Bahar yağışının aydınlığı” məqaləsi isə xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun səksən illiyi ilə əlaqədar qələmə alınmışdır [89]. Məqalədə hər şeydən öncə, H.İbrahimovun mənsub olduğu ədəbi nəslin ədəbiyyatımızdakı yeri və missiyası barədə deyilənlər maraq doğurur. İ.Həbibbəyli haqlı olaraq yazırdı ki, ədəbiyyatda ciddi addımlarını ikinci dünya müharibəsindən sonra atan İmran Qasimov, Hüseyn Abbaszadə, Süleyman Vəliyev, Əzizə Cəfərzadə, Salam Qədirzadə və digərləri ilə bir sırada Hüseyn İbrahimov da “bədiî yaradıcılığın ictimai mövzuların, ideoloji tələblərin məngənəsindən xilas olub, insan həyatı və mənəviyyətinə, milli taleyimizdəki ağrı və qayğılara söykənməsi, yaxınlaşması, yön alması” üçün layiqli ədəbi xidmət göstərmişdir. Bu baxımdan akademikın aşağıdakı qənaəti də diqqətəlayiqdir: H.İbrahimovun mənsub olduğu ədəbi nəsil özündən əvvəlki yazıçılarla (Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev və s.) Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir mərhələ təşkil edən altmışıncı illər ədəbi nəslini “arasında etibarlı mənəvi körpüdür. Bütövlükdə altmışıncı illər nəslini bu körpüdən keçərək ədəbiyyata gəlmişdir”.

Məqalədə xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun hekayə, povest və romanları barədəki ümumiləşdirmələr bütövlükdə müasir nəsr tənqidini zənginləşdirən, dolğunlaşdıran qənaətlərdir. Yazıçının “Şirin xatirə”, “Kənd həsrəti”, “Təmiz adam”, “Qumralın məktubları” kimi hekayələrini “Azərbaycan ədəbiyyatının hekayələrdən düzəldilmiş nəhəng boyunbağısına məhz onun bəxş etdiyi mirvarilər” kimi dəyərləndirən tənqidçinin aşağıdakı fikirləri də ədəbi mətnlərin mahiyyətinə istinadən ortaya çıxmışdır: *“Göyərçinin məhəbbəti”, “Səhv edəndə”, “Qu quşları öləndə oxuyurlar” və s. povestlərdə az qala ədəbi ənənənin əksinə olaraq, həyatı bütün təbiiyyəti ilə yaşayan, düşünən, səhv edən, büdrəyən, aldanan, lakin çətin məqamda ayağa qalxmağı bacaran sırayi adamların həyatı, zəngin mənəviyyəti öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar müəllifin hətta zor dönəmlərdə də ideoloji sxem və tələblərdən uzaqda dayanmasına, uzun ömürlü əsərlər yazmasına şərait*

yaratmışdır”. “Sabahın sorağında” ilə Mirzə İbrahimovun “Böyük dayaq” romanı arasında paralellər aparılması da maraqlıdır.

“Günəş doğan yerdə” romanının mürəkkəb dövrün hadisələrindən daha çox bənzərsiz insan taleləri ilə yadda qaldığını, “Bahar yağışı”nda əqidələrin, mənəviyyatların çarpışmasının məharətlə təsvirini, “Əsrin onda biri” romanında sənətkar taleyi, zaman və şəxsiyyət probleminin bacarıqla həllini, “Böhtan” romanının isə repressiya törədənlərə ittiham, repressiya qurbanı olmuş Hüseyn Cavidin sənət və şəxsiyyətinə ədəbi ehtiram kimi təqdirəlayiq olduğunu yazan İsa Həbibbəylinin digər elmi müddəaları da dəqiq və inandırıcıdır.

Müasir Naxçıvan ədəbi mühitinə münasibət baxımından İsa Həbibbəylinin “Yaradıcılıq işinə sədaqət” məqaləsi də diqqəti çəkir. Naxçıvanda yaşayan istedadlı şair, əməkdar incəsənət xadimi, “Şöhrət” ordenli Elman Həbibin “Hərənin öz işi” kitabına (1999) ön söz kimi qələmə alınmış bu məqalədə [221, s.13-16] şairin əsas yaradıcılıq istiqamətləri müfəssəl şəkildə dəyərləndirilmiş, son dövr lirikasında vətən və xalq taleyi üçün aktual mövzulara müraciətin genişlənməsi vurğulanmışdır: *“Elman Həbibin ... fəal vətəndaş mövqeyi, milli təəssübkeşliyi Azərbaycanın Vətənimizin, millətimizin, dilimizin, müstəqilliyimizin geniş miqyasda tanınması, daha da inkişaf etdirilməsi, milli dirçəliş və tərəqqi yollarında qətiyyətlə irəli getməsi qayğılarını əks etdirir”* [221,s.15]. Xüsusən onun ictimai-siyasi məzmunlu şeirlərində və ulu öndər Heydər Əliyevə həsr edilmiş “Həqiqət günəşi” poemasında “ideya yetkinliyi və fəal vətəndaş mövqeyinin qabarıq ifadəsi” təqdir olunmuşdur. Şairin yaradıcılığında folklor ənənələrindən sənətkarlıqla istifadə də dolğun elmi qiymətini almışdır.

İsa Həbibbəylinin ədəbi-tənqidi fəaliyyəti 1990-cı illərdə yeni bir vüsət almış, Azərbaycan filoloji fikrini dəyərli əsərlərlə zənginləşdirmişdir. Bu məqamda tənqidçi Elnarə Akimovanın aşağıdakı dəqiq müşahidəsini xatırlatmaq yerinə düşər: *“Akademik İsa Həbibbəylinin milli müstəqillik illərindəki fəaliyyəti, çağdaş ədəbi proseslə bağlı ərsəyə gətirdiyi əsərlər dürüst milli ideologiyanın nümunəsi olmaqla bərabər, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında açılan boşluqların doldurulması,*

yeni yanaşma və tədqiqat istiqamətini gözləyən məsələlərin çağdaş dəyərlər işığında dərki baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” [181, s.876].

İ.Həbibbəylinin çağdaş ədəbi prosesin ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığını geniş, hərtərəfli şəkildə təhlil edib ümumiləşdirmək yolu ilə qələmə aldığı bir sıra irihəcmli elmi əsərlər müasir ədəbi tənqidimizdə özünəməxsus yer tutur. Hələ stalinizm dövründə uşaq ikən repressiyalara məruz qalmış Cavad Cavadlı müxtəlif vaxtlarda yazıb 1990-cı illərdə çap etdirdiyi çoxsaylı şeir və poemalarında gördüyü, iştirakçısı olduğu, taleyində yaşadığı sürgün mövzusunun geniş şəkildə əks etdirmişdir. Şairin “Sürgün” kitabı (1996) ilə əlaqədar İ.Həbibbəylinin yazdığı “Vətənin əbədi harayı” adlı irihəcmli məqaləsi müasir ədəbi-tənqidi fikirdə dissident ədəbiyyatının əhatəli elmi təhlilini verən ilk sistemli araşdırmalardandır. Görkəmli akademik Təhranda “Varlıq” jurnalında dərc olunmuş “İbrət dəftəri” məqaləsində də (1996, № 2) C.Cavadlının yaradıcılığında sürgün mövzusunun bədii təcəssümündən söz açılır. 1990-cı illərdə yazılmış bu məqalələr İ.Həbibbəylinin Cavad Cavadlının yaradıcılığına həsr etdiyi “Ədəbiyyat və mətbuat cəbhəsində” adlı kitabının da əsas qismini təşkil edir [91]. Həmin kitabda tanınmış şair-publisistin ömür və sənət yolu, müasir ədəbi mühitdəki yeri və rolu nəzərdən keçirilmişdir.

Kitabın əvvəlində şairin yaradıcılıq yolunun başlıca istiqamətləri, tematika və problematikası səciyyələndirilmiş, onun poeziya və pedaqoji publisistika sahəsində səmərəli fəaliyyəti, o cümlədən maarifçi poema və şeirləri, uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki xidmətləri, məhəbbət lirikası, ictimai məzmunlu əsərləri müfəssəl şəkildə dəyərləndirilmişdir. Sonra isə əsas yer “Vətənin əbədi harayı” məqaləsindən tanış olduğumuz sürgün mövzusunun təhlilinə ayırılmışdır. İ.Həbibbəyli şairin repressiya, sürgün mövzusunda yazdığı şeirlərin, “Cəhənnəmdən qaçmış uşaq”, “Ata yurdu”, “Canlı şəhidlər”, “Düşmən iti” və digər poemalarının əsas xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmiş, onların tematikası, problematikası, ideyası, obrazları, gerçəkliklə bağlılığı, sənətkarlıq məziyyətləri və s. barədə dolğun təhlillər aparmışdır.

Bəllidir ki, Cavad Cavadlının atası Ələsgər kişi saxta ittihamlarla həbs olunmuş, ömrünü məhbəsdə başa vurmuşdur. Anası Keysu xanımı isə beş uşağı ilə birlikdə Qazaxıstana sürgünə göndərmişdilər. Məktəbli yaşında olan Cavad da

məşəqqətli sürgün həyatı yaşamışdır. Hətta o, sürgündən qaçmağa da cəsarət tapmış, lakin yenidən əzabla həyata qaytarılmışdır... Uşaqlıqdan şahidi olduğu qanlı-qadali hadisələr, əzablı insan taleləri C.Cavadlının yaddaşında kök salmış, sonralar çoxsaylı əsərlərin yaranmasına rəvac vermişdir. Akademik İ.Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi: *“Bunlar sadəcə bədii əsərlər deyil, həm də müəllifin poetikləşmiş tərcümeyi-hal sənədləridir. Lakin C.Cavadlı göstərilən mövzuya məhdud anlamda, şəxsi mövqedən yanaşmamış, qələmə aldığı, təsvir və tərənnüm etdiyi hadisələri xalqın, millətin tarixi taleyinin bədii-publisistik inikası kimi təqdim etməyi bacarmışdır”* [91,s.25-26].

Çoxillik zəhmətin bəhrəsi olan “Sürgün” kitabında C.Cavadlının repressiya dəhşətlərini həssas sənətkar qəlbi və qələmi ilə təsirli şəkildə oxuculara çatdırdığını yüksək qiymətləndirən İ.Həbibbəyli səciyyəvi şeirlərə nəzər salmış, sonra isə poemaları qruplaşdıraraq müasir elmi-ədəbi baxış bucağından təhlil etmişdir. Tənqidçi nəzərə çatdırır ki, “Ata yurdu” poemasında sadə zəhmət adamı olan atasının böhtanlara uğrayıb sürgünə göndərilməsini minlərlə Azərbaycan kəndlisinin faciəsi kimi ümumiləşdirən şair “Zindandan məktublar, zindana məktublar” poemasında sürgün həyatı yaşayan əmisinin və atasının məktubları əsasında otuzuncu illərin amansız dəhşətlərini canlandırma bilmişdir. “Canlı şəhidlər” poemasında isə doğma yurddan-Şərurun Dəmirçi kəndindən Qazaxıstan səhralarına qədərki sürgün yollarında baş verən hadisələr əks etdirilmişdir. *“Əsər sürgün məşəqqətlərinin canlı salnaməsidir”* [91,s.33].

C.Cavadlının sürgün mövzusunda yazdığı əsərlərdə Ana obrazının xüsusi yer tutduğunu qeyd edən İ.Həbibbəyli şairin “Sürgündə gördüyüm analar”, “Acı nağıl”, “Ana ölümü”, “Qeyrət”, “Məsmə xala”, “İtkin bacılar” kimi poemalarını təhlil etmiş, sürgün həyatının bütün məşəqqətlərinə mətanətlə sinə gərən, şərəfi, ləyaqəti hər şeydən üstün tutan anaların poetik təqdiminin əsas üsullarını da aydınlaşdırmışdır. C.Cavadlının “Düşmən iti” poemasını bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında repressiya mövzusunda yazılmış ən kamil bədii əsərlərdən sayan alim mövzunun təsirli detallar və ricətlər vasitəsilə ədəbi müstəviyə gətirildiyini yüksək qiymətləndirmişdir. Poemada göstərilir ki, ailə üzvləri sürgün edilmiş xalq düşməninə kənddə qalmış sədaqətli iti bu ocağı tərk etmir. Lakin namərd zəmanə

insanları elə kökə salmışdır ki, onlar xalq düşməninin itinə çörək verməyə də qorxurlar. Çünki “itin də üstündə nəzarət vardı, ona çörək atan cəzalanardı”...

C.Cavadlının “Cəhənnəmdən qaçmış uşaq” adlı irihəcmli avtobioqrafik mənzum romanını repressiya, sürgün mövzusunda çoxillik ədəbi axtarırlarının əzəmətli yekunu sayan tənqidçi diqqəti həm də ona yönəldir ki, müəllif bütün obrazları fərdi xarakter əlamətləri ilə və öz müşahidələri, yaddaş səhifələri əsasında təqdim etdiyindən əsər çox canlı, inandırıcı səslənir.

“Sürgün” kitabındakı əsərlərin bədii məziyyətlərini də İ.Həbibbəyli yüksək qiymətləndirmişdir: *“Cavad Cavadlı sürgün dövründə müşahidə etdiyi insanları və üzləşdiyi hadisələri bayatı, gəraylı, layla, ağı, oxşama, poema, mənzum roman janrlarında oxuculara çatdırmışdır...Oxşar taleli insanlar, eyni xarakterə malik olan təzadlı hadisələr uyğun poetik formalarda bədii həyatın münasib sənət meydanına çıxarılmışdır”* [91,s.39-4].

Professor Yusif Seyidov yazır: *“İsa Həbibbəyli müasir ədəbi prosesi diqqətlə izləyən və bu prosesə fəal müdaxilə edən alimlərdəndir. O, müasir Azərbaycan ədəbiyyatını yaradanların hər birinin yaradıcılığını təhlildən keçirir, onların ədəbi prosesdəki rolunu müəyyən edir”* [217,s.76]. Bu baxımdan alimin XX əsrin doxsanıncı illərində yazdığı digər əsərlərə də nəzər salmaq dövrün ədəbi prosesinə elmi yanaşmanın yeni aspektlərini nəzərdən keçirmək deməkdir.

Akademik İsa Həbibbəylinin xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığı ilə bağlı elmi araşdırmaları, ədəbi-tənqidi qənaətləri xüsusilə diqqəti çəkir. Alimin 1993-cü ildə çapdan çıxmış “Məmməd Araz (tərcümeyi-hal)” kitabından sonra elmi axtarırlarının davamı kimi 1999-cu ildə “Xalq şairi Məmməd Araz” adlı albommonoqrafiya nəşr etdirməsi şairin yaradıcılıq dünyasının əhatəli təqdimi ilə səciyyələndir [90]. Həmin kitabda M.Arazın yaradıcılığı barədəki elmi-ədəbi təhlilləri İ.Həbibbəyli bir neçə il sonra çapdan çıxmış “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik” kitabına da daxil etmişdir [92,s.290-320]. Yüksək elmi səviyyəsi ilə seçilən bu təhlillər 1990-cı illər Azərbaycan ədəbi tənqidində xüsusi yer tutmaqla poeziyaya hərtərəfli, konseptual yanaşmanın, bədii mətnlərin daxili semantikasını incəliklərinə qədər araşdırıb üzə çıxarmağın ən uğurlu nümunələrindəndir.

Məmməd Arazın mühiti, yaradıcılığının əsas istiqamətləri barədə söz açan İsa Həbibbəyli onun poeziyasının ana xətləri, başlıca poetik obrazları, əxlaqi-didaktik qənaətləri barədə dolğun elmi nəticələrə gəlmişdir. Şairin poeziyasının dərin xəlqi mahiyyəti, əsrlərin sınağından çıxmış adət-ənənələrə bağlılığı barədə təhlillər apararı tənqidçi ata ocağı motivinin ideya-bədii missiyasını çox dəqiqliklə aydınlaşdırmış və elmi şəkildə ümumiləşdirmişdir: *“Məmməd Arazın ata ocağı sözün həqiqi mənasında bütöv bir xalqı və böyük bir vətəni təmsil edən ümumiləşmiş Azərbaycan ocağıdır... Xalq şairinin yaradıcılığında qırx ildən artıq çağlamada davam edən Azərbaycan ruhu, bənzərsiz vətən duyğusu və milli ideyalar həqiqi və geniş mənada öz odunu-qorunu təmiz, müqəddəs “ata ocağı”ndan-vətəndən alır”* [92, s.295].

İlk qələm təcrübələrini obrazlı şəkildə “tapşırıq dəftəri” adlandırdığı “sal daşlar üstündə” yazmalı olan Məmməd Arazın poeziyasında Daş obrazının poetik semantikasını, işlənmə məqamları bütöv bir sistem təşkil edir. Akademik İsa Həbibbəyli yazır ki, şairin müxtəlif əsərlərində bu obraz rəngarəng mənalar daşıyır, çeşidli mətləbləri ifadə etməyə xidmət göstərir: *“Daş Məmməd Araz poeziyasında bütövlük, Vətənə, toprağa bağlılıq, gərəkli olmaq, əsl vətəndaşlıq mənalarını ifadə edir. Şair hətta özünü milli şeirimizin “daş əsgəri” hesab edir”* [92,s.296]. Bu istiqamətlərin hər biri Məmməd Arazın müxtəlif poema və şeirlərindən gətirilən parçaların təhlili təmsalında əsaslandırılmışdır.

Akademik İsa Həbibbəyli M.Araz yaradıcılığının qaynaqları, şairin poetik “mən”inin formalaşmasına təsir göstərən mənbələr sırasında xalq müdrikliyinin ifadəsi olan zəngin folklorumuzla yanaşı, klassik ədəbi irsin rolunu da aydınlaşdırmış, o cümlədən bir sıra söz ustalarının sənətindən gələn ənənələrin mövqeyini və bədii müstəvidə təzahür çalarlarını da müəyyənləşdirmişdir. M.Araz sənətində ənənə və novatorluq, klassika və müasirlik kimi məsələlərin çağdaş poeziyamızın yaradıcılıq axtarışları, inkişaf problemləri kontekstində tədqiqi elmi müddəaların yeniliyi və mükəmməlliyi ilə diqqəti çəkir. Xüsusən Məhəmməd Füzuli, Mirzə Ələkbər Sabir və Səməd Vurğun ənənələrinin M.Araz yaradıcılığında davamı və inkişafı barədə deyilənlər dərin elmi müşahidələrin bəhrəsi kimi ciddi əhəmiyyət daşıyır.

Təqdirəlayiq cəhət bir də budur ki, İ.Həbibbəyli bu problemi sadəcə M.Arazın adı çəkilən ustalara həsr etdiyi, poetik ehtiramını bildirdiyi əsərlərinin nəzərdən keçirilməsi ilə məhdudlaşdırmır. Fikrini ən müxtəlif bədii mətnlərin ideya-bədii arxitektonikasında, semantik yaddaşında yer alan ədəbi bağlılıqların aşkarlanması əsasında diqqətə çatdırır. Alimin əhatəli elmi təhlillərdən sonra gəldiyi haqlı qənaətinə görə, *“Ustad Məhəmməd Füzulinin müdriklik və məsuliyyəti, Sabir sənətinin vətəndaşlıq cəsarəti, Səməd Vurğun şeirinin yüksək ilhamı və milliliyi özünəməxsus şəkildə Məmməd Araz poeziyasında cəmləşmiş, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşmişdir. Məmməd Araz adları çəkilən ustad sənətkarlardan yaradıcılıqla öyrənmiş, onların heç birini təkrar etməmişdir. Nəticə etibarlı ilə millilik və müasirlik, dərin və incə lirizm, fəal vətəndaşlıq mövqeyi və bəşərlik Məmməd Araz şeirinin özünəməxsusluğunu müəyyən edir”* [92, s.303].

M.Arazın, ümumən onun mənsub olduğu ədəbi nəslin müasir ədəbiyyatımızın inkişafında göstərdiyi xidmətləri əsaslı keyfiyyət dəyişikliyi kimi xarakterizə edən akademik yazır ki, 1930-50-ci illərin poeziyasındakı zamanın tələblərindən doğan poetik dəbdəbə, ritorika, zahiri təntənə, parıltı, tərənnüm, ideoloji xəttə meyl kimi qəlibləşmiş ənənələrin buzu Məmməd Araz və onun mənsub olduğu ədəbi nəslin istedadlı nümayəndələrinin səyi, cəsarəti ilə sındırılmışdır [92,s.299-300]. Bu prosesdə Məmməd Arazın rolunu xüsusi qiymətləndirən, onun yaradıcılığını “tərənnüm poeziyasından düşüncə lirikasına qəti keçidin dolğun ifadəsi” kimi səciyyələndirən, şairi “mili şeirdə düşüncə lirikası komandasının baş kapitanı” sayan [92, s.303] tənqidçinin bu elmi ümumiləşdirmələri də ədəbi həqiqəti ifadə edir.

Məmməd Arazın əsərlərindəki mövzu genişliyi, fikir təzəliyi, aydın qayə, orijinal duyum və deyim tərzı də İ.Həbibbəylinin ədəbi təhlillərində özünün layiqli elmi qiymətini almışdır. Tənqidçi fikrini belə ümumiləşdirir: *“Ana Vətənə və şəxsiyyətə aid olan bütövlük amilini hər iki məqamda örnək səviyyəsində bütün ucalığı ilə yaşatmağı bacarmaq Məmməd Arazın həyatda da, sənətdə də çox mühüm nailiyyətidir. Azərbaycan ədəbiyyatında Əhməd Cavaddan və Səməd Vurğundan sonra müqəddəs Azərbaycan vətənimiz haqqında ən sanballı, yaddaqalan, ilhamlı və təsirli şeirləri Məmməd Araz yaratmışdır”* [92, s.305]. Şairin “Azərbaycan-dünyam

mənim”, “Vətən mənə oğul desə”, “Mənim Naxçıvanım”, ”Oxuyan Təbriz”, “Ata ocağı” və digər şeirlərinin bu kontekstdə təhlili elmi ümumiləşdirmələrin bədii əsası kimi yerinə düşmüşdür.

İ.Həbibbəyli məxsusi nəzərə çatdırır ki, milli birlik, daxili saflıq və bütövlük, mənəvi və ictimai azadlıq M.Araz yaradıcılığında mühüm yer tutur. Şairin “müxtəlif dövrlərin Azərbaycan gerçəkliyini mənəli və münasib şəkildə əks etdirən” çoxsaylı şeirləri timsalında fikrini izah edən alim onu da vurğulayır ki, Məmməd Arazın yaradıcılığında milliliklə bəşəriyyət vəhdətdədir. *“Onun poetik rübabında dünya məsələlərinə, bəşəriyyəti düşündürən vacib problemlərə dair fikir və qayğılar da sıxsıx öz əksini tapır.Lakin bütün məqamlarda Məmməd Araz, özünün elan etdiyi kimi, “Azərbaycan dünyasından baxar dünyaya”* [92, s.309].

İstedadlı şairin 1990-cı illərdə yazdığı şeirlərdə milli istiqlal duyğusunun təsirli və qabarıq təzahürü, hamının vətən naminə birliyə çağırılması, düşmən önündə ağlayıb-sızlamaq yox, qətiyyətlə dayanmaq ideyasının önə çəkilməsi kimi məsələlər də İsa Həbibbəylinin elmi təhlilləri ilə aydınlaşdırılmışdır. “Ayağa dur, Azərbaycan!” şeirini “İstiqlal şairinin yeni dövrdəki qüvvətli səfərbərlik marşı” sayan alim [92, s.306] onun müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasının qiymətli nümunələri sırasında yer alan digər şeirlərinin də əsas məziyyətlərini araşdırmışdır. 1992-ci ilin dəhşətli Xocalı faciəsi günlərində yazılmış məşhur “Ağlama” şeirinin “ümitsizlikdən, bədbinlikdən xilas olmağa, mənəvi dirçəlişə, böyük qələbəyə çağırış himni” kimi qiymətləndirilməsi də [92, s.310] əsərin ideya-bədii mündəricəsinə əsaslanır.

İ.Həbibbəyli yazır ki, doxsanıncı illərdə M.Arazın yaradıcılığında yeni mərhələ başlanmışdır. Şairin bu dövrdə oxuculara təqdim edilmiş “Daş harayı” (1992), “Dünya düzəlmir” (1992), “Qayalara yazılan səs” (1994), “Yol ayrıcında söhbət” (1997) kitablarında və son dövrlərdə yazılmış şeirlərində lirik-fəlsəfi ovqat daha da dərinləşmiş, fədakarlığa, səfərbərliyə, vətəndaşlıq fəallığına, milli-mənəvi özünüdərkə, milli mücadiləyə çağırış qüvvətlənmişdir. Akademik İ.Həbibbəylinin 1999-cu ildə yazdığı bu əsərdə M.Arazın müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii yüksəlişindəki əvəzsiz mövqeyi özünün elmi ümumiləşdirilməsini belə tapmışdır: *“Xalq şairi Məmməd Araz indiki müstəqillik mərhələsində də millət*

və milli dövlət yolunda mübariz keşikdədir... Təkcə şeirimizin yox, sözün geniş mənasında ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin layiqli ağsaqqalıdır” [92, s.318].

Məmməd Arazın poemaları barədə aparılan təhlillər, hasil olunan elmi qənaətlər də milli ədəbi fikrimiz üçün yeni və orijinal müddəalardır. İ.Həbibbəylinin dəqiq müəyyənləşdirdiyi kimi, M.Arazın “Üç oğul anası” poeması xalq yazıçısı İsa Hüseynovun psixoloji nəsrinin milli poeziyadakı yol yoldaşdır [92, s.312]. İkinci cahan müharibəsində üç oğlunu itirmiş ananın faciəsini, sarsıntılarını əks etdirən bu poemada lirik ricət, bədii haşiyə və monoloqlardan məharətlə istifadə ayrıca vurğulanmışdır. “Araz axır” poemasında isə müharibə dövründə və sonrakı illərdə Arazın hər iki sahilində baş vermiş hadisələr təsvir olunsa da, müəllifin yaratdığı Ayrığül obrazının “bütövlük həsrəti, vüsəlin daşıyıcısı” olması barədə tənqidçinin qənaətləri maraq doğurur. Şairin sosial-mənəvi problemləri məişət və cəmiyyət kontekstində ədəbi müstəviyə gətirən “Paslı qılınc” poemasının “yeni dövrün”Aygün”ü kimi qiymətləndirilməsi də elmi həqiqəti ifadə edir. Böyük satirik M.Ə.Sabirə həsr olunmuş “Mən də insan oldum” poeması isə “qüdrətli ustad qarşısında ciddi poetik hesabat” [92, s.314] səviyyəsində nəzərdən keçirilmişdir.

Tənqidçinin M.Araz poeziyasında xüsusi yeri olan məşhur “Atamın kitabı” poeması barədəki aşağıdakı fikri də elmi-ədəbi düşüncənin məntiqi, konseptual qənaəti kimi üzə çıxmışdır: *“Məmməd Arazın “Atamın kitabı” poeması isə Azərbaycan ədəbiyyatında böyük Mirzə Cəliln “Anamın kitabı” əsərindən sonra milli birlik, Vətən təəssübkeşliyi və mənəvi ucalıq haqqında yazılmış ən kamil poetik dastandır” [92, s.314].* Bu poemada lirikliklə epikliyin vəhdəti barədə müşahidələr də konkret bədii təhlillərlə diqqətə çatdırılır. “Əsgər qəbri haqqında ballada” poeması isə lirik başlanğıcın aparıcılığı ilə qələmə alınmış nümunə kimi səciyyələndirilmişdir. İ.Həbibbəyli M.Arazın bədii publisistikasındakı mövzu aktuallığını, vətəndaşlıq mövqeyini, fikrin münasib vasitələrlə ifadəsini, həmçinin şairin bədii tərcümə sahəsindəki uğurlu fəaliyyətini də diqqət mərkəzinə çəkmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alimin ədəbi-tənqidi fəaliyyətinin dəyərli səhifələrindən biri də xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının yaradıcılığı ilə bağlıdır. 1996-cı ildə şairin əlli illik yublieyi ilə əlaqədar ayrıca əsər yazan [87] alim onu “Ədəbi-tarixi

yaddaş və müasirlik” kitabına da daxil etmişdir [92, s.367-386]. İ.Həbibbəylinin monoqrafik oçerk təsiri bağışlayan bu əsəri müasir ədəbiyyatımızda özünəməxsus yeri olan Sabir Rüstəmxanlının yaradıcılıq portreti sayıla bilər. S.Rüstəmxanlının ömür yoluna, ədəbi-ictimai fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə nəzər salan alim onun poeziya, publisistika, bədii tərcümə və s. sahələrdəki çoxşaxəli yaradıcılığının xarakterik cəhətləri üzərində dayanmışdır. Şairin publisistikasına ayrıca diqqət yetirən İ.Həbibbəyli S.Rüstəmxanlının Vətən və xalq taleyi üçün əhəmiyyətli mövzulara toxunmasını aparıcı əlamət kimi səciyyələndirmiş, görkəmli qələm sahibinin ayrı-ayrı publisistik əsərlərindən gətirilən nümunələr əsasında fikrini izah etmişdir. Aliin fikrincə, S.Rüstəmxanlının 1989-1991-ci illərdə redaktorluq etdiyi, Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsinin orqanı kimi nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetinə yazdığı baş məqalələr, burada çap etdirdiyi açıq məktublar və digər publisist yazılar yeni mərhələdə milli demokratik mətbuatın təməl daşlarını təşkil edir.

İ.Həbibbəyli şairin “Ömür kitabı”, “Bu, sənin xalqındır” kitablarını da 1980-1990-cı illərin milli publisistikasında önəmli yer tutan dəyərli əsərlər kimi nəzərdən keçirmişdir. Tənqidçi yazır: *“Ömür kitabı“ əsəri ... anamız Azərbaycanın sanballı publisist-poetik dastanıdır... “Ömür kitabı“ ədəbiyyatımızdakı Azərbaycanın ana kitablarının - “Anamın kitabı” (Cəlil Məmmədquluzadə), “Atamın kitabı” (Məmməd Araz) kimi şah əsərlərin layiqli varisi olmaq səlahiyyəti qazanmışdır”* [92,s.380]. Şairin hələ tələbə ikən yazdığı “Vətən” şeirini “yaradıcılığının ilkin parolu və tutumlu bir səviyyədə proqram” kimi qiymətləndirən İsa Həbibbəyli onun müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş “Gəncə qapısı”, “Sağ ol, ana dilim”, “Qan yaddaşı” və s. kitablarındakı bir sıra əsərlərin təhlili sonunda bu nəticəyə gəlir ki, *“Sabir Rüstəmxanlı ... “yolları Şərurda dayanan“, “qəlbini paytaxtı Kərbəladada” olan, “sədası Cənuba, Şimala çatan”, “ürəyinin antenaları gözəl Azərbaycan dilinə tuşlanan”, çoxəsrlik mənəvi varlığını “qan yaddaşından” oxuyan böyük ruhlu sənətkardır. Sabirin yaradıcılığında şairlik millət və vətən amalının poetik ifadəsi kimi meydana çıxmışdır. Vətəndaşlıq Sabirin ömrünün və sənətinin cövhəridir”* [92, s.376].

Doxsanıncı illəri şair-publisistin yaradıcılığında yeni mərhələ sayan İ.Həbibbəyli onu da nəzərdən qaçırmır ki, Sabir Rüstəmxanlının özü və şeirləri də

son illərin hərəkət və çarpışmalarının təkcə “sülh şəfəqlərinin” deyil, ziddiyyət və çətinliklərinin içərisindən keçib gəlmişdir [92, s.379]. Sabir Rüstəmxanlının lirikasında ənənəvi üsluba yeni çalarların gətirilməsi, “ənənəvi üslub hüdudunda yeni fikir və bənzətmələrin təqdimi”, “fikrin obrazlı və cəsarətli ifadəsi” barədəki qənaətlər də əhatəli təhlillərdən yoğrulmuşdur [92, s.377]. Şairin lirikasında müxtəlif məqamlarda üzə çıxan publisistik notlar, bir sıra şeirlərində bədiiliklə publisistik düşüncənin vəhdəti, şairin səfər təəssüratları, yaxud xatirə motivləri üzərində qurulan şeirləri barədə deyilənlər də onun yaradıcılıq palitrasındakı əlvan rənglər kimi nəzərdən keçirilmişdir. Alimin haqlı qənaətinə görə: *“İlk baxışda lirika ilə publisistikanın yanaşı işlədilməsi qəribə görünür. Əslində lirikada publisist notların olması şairin şeirlərinin müasirlik və aktuallığına meydan açmışdır”* [92, s. 380]. Bu yanaşmanın davamı kimi şairin poemalarında (“Bütövlük” və s.) da publisist əlamətlərin ideya-bədii funksiyası müvafiq elmi qiymətini almışdır.

S.Rüstəmxanlı poeziyasında özünəməxsus yer tutan ağ rəng və onun müxtəlif poetik çalarları barədə tənqidçinin müşahidələri də maraq doğurur. Ağ rəngin timsalında müxtəlif yeni məcazlar yaradan şairin poetik məharətini təqdir edən İ.Həbibbəyli müəyyənləşdirir ki, Sabir Rüstəmxanlı yaradıcılığında ağ rəng təkcə şeirin romantik örpəyi deyildir, həm də şair ideallarının, arzularının rəngidir, mübarizənin nikbin finalının ifadəsidir.

Akademik İsa Həbibbəylinin müasir ədəbi prosesə dair elmi əsərləri sırasında şair Zəlimxan Yaqub sənətinə həsr etdiyi araşdırmanı da xatırlatmaq gərəkdir. 2000-ci ilin 27 yanvarında tamamladığı, “Zəlimxan Yaqub sənətinin poetik özünəməxsusluğu” adlanan bu sanballı məqalə müasir poeziyamızda xüsusi yeri olan istedadlı söz ustasının yaradıcılığı barədə dolğun elmi təhlillərlə səciyyələnən qiymətli ədəbi tənqid nümunəsidir [92, s.387-396]. Məqalənin əvvəlində “Kimdir Zəlimxan Yaqub?” sualı onun bioqrafiyasından bəzi məqamların timsalında cavablandırılırsa, sonrakı səhifələrdə bu, özünün dolğun və əhatəli cavabını şairin birbirindən oxunaqlı və gərəkli şeir və poemalarının təhlili timsalında tapır.

Z.Yaqubun folklorla bağlılığı, ondan yaradıcı surətdə öyrənməsi, müasir ədəbiyyatımızda xalq-aşıq poeziyası ənənələrini yaşadan ən istedadlı sənətkarlardan

biri olması barədəki fikirlər şairin əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərinə əsasən formalaşan müddəalar kimi diqqəti çəkir. Akademik İ.Həbibbəyli yazır: *”Aşıq ədəbiyyatı üstündə köklənən Zəlimxan Yaqub hətta ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq ayrı-ayrı saz havalarına onların ruhuna uyğun olan şeirlər də yazmışdır”* [92, s.389]. Şairin “Saz” poeması, həmçinin ustad Aşıq Ələsgərə, Aşıq Əmraha, Dədə Şəmşirə, Kamandara ünvanladığı şeirlər barədəki təhlillər və bu kontekstdə verilən qiymət də elmi-ədəbi tutumu ilə seçilir. Z.Yaqubun qoşmaları, dodaqdəyməz təcnisləri, deyişmələri də onun uğurlu yaradıcılıq axtarışları kimi təhlil olunmuşdur. Bütün bunlar şairin xalq yaradıcılığına tükənməz sədaqəti ilə yanaşı, ondan yaradıcı şəkildə bəhrələnmək bacarığını da açıq-aydın göstərir.

Alim yazır ki, zəngin şifahi söz sənəti ilə yanaşı, yazılı ədəbiyyatımızın bir sıra tanınmış simalarının poetik aləminin inciləri də şairin yaradıcılığına müvafiq təsir göstərmişdir. Bu baxımdan S.Vurğun, M.Araz, H.Arif, X.R.Ulutürk yaradıcılığı ilə Z.Yaqub poeziyası arasında aparılan müqayisəli elmi təhlillər bir sıra əhəmiyyətli məqamları, oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmışdır. Məsələn, məqalədə oxuyuruq: *“Zəlimxan Yaqub xalq şairi Məmməd Araz şeirlərindəki lirik-fəlsəfi ümumiləşdirmələri konkret hadisəyə və şəxsiyyətə, məlum məkana və zamana aid etməklə orijinallıq qazanır”* [92, s.393]. Z.Yaqub yaradıcılığı ilə onun bəhrələndiyi Hüseyn Arif poeziyası arasındakı müqayisəli təhlillər də ciddi elmi arqumentlərə əsaslanır. İ.Həbibbəyli yazır ki, yaradıcılığının ruhu etibarlı ilə Zəlimxan Yaqub xalq şairi Hüseyn Arifin sənət ənənələrinin əsas davametdiricisi və daşıyıcısıdır. Alim fərqlərə də diqqət yönəldərək nəzərə çatdırır ki, H.Arifdə tərənnüm, Z.Yaqubda poetik təqdimat aparıcıdır. Z.Yaqubun poetik təqdimatında tərənnüm H.Arifdən fərqli olaraq ümumi yox, daha çox konkretir. Onun şeirlərində ümumiyyə yox, konkret obyektə, xüsusiyyə poetik münasibət üstünlük təşkil edir.

Zəlimxan Yaqubun “Yunis İmrə dastanı”, “Göyçə dərdi” poemalarının ideyabədii xüsusiyyətləri də məqalədə müfəssəl şəkildə araşdırılmışdır. Bu poemalarda lirizmin epik təsviri üstələməsi, təsirli həyati detalların, düşünülmüş hadisələrin, obrazların varlığı da təhlillərdə öz qiymətini almışdır.

İ.Həbibbəyli şairin poeziyasındakı dərin vətəndaşlıq qayəsini, ictimai-siyasi yetkinliyi də müsbət qiymətləndirmiş, bunu əsl xalq şairi olan müəllifin poetik məramnaməsi kimi mənalandırmışdır. Xüsusən müstəqil Azərbaycanın xilaskarı və qurucusu, ulu öndər Heydər Əliyevə həsr olunmuş “Allahım, mənə bir ağsaqqal yetir” və “Sən qalib gələcəksən” şeirləri “Azərbaycanın xilas, müstəqilliyimizin qorunması, milli qurtuluş mövzusunda qələmə alınmış sənət əsərlərinin ilk və kamil manifestləri” [92, s.394-395] sırasında özünün layiqli elmi qiymətini almışdır. Belə nümunələrdə şair sadəcə özünün düşüncələrini ifadə etməklə qalmayıb, “ictimai mühitə və ədəbi fikrə ton, istiqamət vermişdir”.

Ümumiyyətlə, İsa Həbibbəylinin müasir ədəbiyyatımızın bir sıra tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlərində müasir ədəbi prosesə elminəzəri baxış, analitik təhlillər, mükəmməl ümumiləşdirmələr aparıcı mövqedədir.

Akademik İsa Həbibbəylinin (Həbibovun) ədəbi-tənqidi məqalələrinin bir qismi bilavasitə yeni nəşr olunmuş ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə və müasiri olan tanınmış filoloq alimlərin elmi fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Həm də İ.Həbibbəyli elə ədəbiyyatşünaslıq əsərlərinə diqqət yetirmişdir ki, onlar çoxillik ciddi tədqiqatın nəticəsi kimi ortaya çıxmaqla müasir elmi fikri zənginləşdirmişdir. İ.Həbibovun 1979-cu ildə yazdığı “Yaradıcılıqla şəxsiyyətin vəhdəti” məqaləsi [100] böyük ədəbiyyatşünas alim, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun yetmiş illik yubileyinə həsr olunmuşdur.

Görkəmli alimin klassik və müasir ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri, müxtəlif nümayəndələrinin ədəbi axtarışları barədə tədqiqatlarının unikallığını qeyd edən İsa Həbibov onun N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə və digərlərinə həsr olunmuş elmi əsərlərini konseptual araşdırmalar saymış, xüsusən Nizaminin fikir dünyasına, Azərbaycan intibah ədəbiyyatına, Füzulinin mütəfəkkir düşüncədən yörgülmüş yaradıcılığına, Mirzə Fətəlinin ədəbi-tənqidi görüşlərinə dair tədqiqatları müasir filologiyanın nailiyyətləri kimi qiymətləndirilmişdir. İ.Həbibbəyli sonralar da Məmməd Cəfər müəllimin yaradıcılığına bir neçə məqalə həsr etmiş, həmçinin onun indiyədək işıq üzü görməmiş xatirələrini, bir sıra bədii əsərlərini də müasir oxuculara çatdırmışdır.

İsa Həbibovun 1980-ci ildə yazdığı “Tənqidçinin yaradıcılıq imkanları” məqaləsi [101] tanınmış ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin Respublika Dövlət Mükafatına təqdim olunmuş “Poeziya və nəsr” kitabı (1979) barədədir. Kitabda toplanmış hər bir məqalənin aktual məsələlərə həsr olunduğunu dəqiqliklə səciyyələndirən İ.Həbibbəyli həmin araşdırmaların “müasir elmi-nəzəri fikrin yüksək tələbləri səviyyəsində” dayandığını vurğulamış, kitab müəllifinin elmi konsepsiyasını belə xarakterizə etmişdir: *“Yaşar tənqid və ədəbiyyatşünaslığa bədii təcrübənin magistral istiqamətlərini təyin edən estetik sərvət kimi yanaşmağı vacib sayır”*.

Əlavə olaraq deyək ki, İ.Həbibbəyli 16 il sonra Y.Qarayev haqqında daha bir məqalə dərc etdirmişdir. Onun “Ədəbiyyatşünaslığın yaddaşı” məqaləsi (97, H.Həşimovla birgə) görkəmli alimin “Tarix: yaxından və uzaqdan” adlı irihəcmli kitabına və altmış illik yubileyi ilə əlaqədar ədəbiyyatşünas Tehran Əlişanoğlunun hazırladığı “Yaşar Qarayev- şəxsiyyəti və ömür yolu” adlı nəsrə həsr edilmişdir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ustad Mirzə Cəlil irsinin ən yaxşı tədqiqatçısı kimi tanınan İ.Həbibbəyli bu sahədə ilk addımlarını atdığı vaxtlardan etibarən böyük ədib haqqında yeni yaranan elmi əsərlərə də münasibət bildirmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əziz Mirəhmədovun “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” (1980) monoqrafiyası haqqında yazdığı “Ədəbi hərəkətin elmi təhlili” məqaləsi [104] bu baxımdan maraq doğurur. Tədqiqatın əsas problematikasını müfəssəl şəkildə dəyərləndirən İ.Həbibbəyli “Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq inkişafının onun doğulub formalaşdığı mühitin qabarıq mütərəqqi hadisələri ilə vəhdətdə müəyyənləşdirilməsi”ni də bu baxımdan diqqətəlayiq hal saymışdır.

İ.Həbibbəylinin 1995-ci ildə yazdığı “Nadir nəsr” resenziyası isə [84] Ə.Mirəhmədovun Mirzə Cəlillə ömür-gün yoldaşı Həmidə xanımın məktublarını kitab halında çap etdirməsinə həsr olunmuşdur. C.Məmmədquluzadənin dövrünü, müasirləri ilə münasibətlərini öyrənmək üçün etibarlı mənbə sayılan belə məktublارın çapını əhəmiyyətli sayan İ.Həbibbəyli onu da vurğulamışdır ki, bu kitab “yazıçı məktublarının toplu halında nəşr edilməsi sahəsində birinci qiymətli təşəbbüsdür”. Bununla yanaşı, məqalədə bildirilmişdir ki, Həmidə xanımın digər məktublarının, həmçinin Mirzə Cəlilin övladları Münəvvərin, Midhətin, Ənvərin məktublarını da

toplayıb buraya əlavə etmək, “ailə məktublarının əhatə dairəsini genişləndirmək” gərəkdir. Təqdirəlayiq haldır ki, bu nəcib və vacib arzunu məhz akademik İsa Həbibbəyli özü həyata keçirmiş, Mirzə Cəlinin və ailə üzvlərinin məktublarını, eləcə də onlara yazılmış məktubları toplayaraq 2003-cü ildə elmi-ədəbi ictimaiyyətə çatdırmışdır [174].

İ.Həbibbəylinin 1985-ci ildə yazdığı (H.Həşimovla birgə) “Böyük ədib haqqında tədqiqat əsəri” resenziyası isə [113] zəhmətkeş tədqiqatçı Qulam Məmmədlinin Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılıq yolunu xronoloji ardıcılıqla işıqlandıran “Molla Nəsrəddin” salnaməsinə (Bakı: Gənclik, 1984) həsr olunmuşdur. Resenziyada həmin kitab salnamənin 1966-cı ildəki ilk nəşri ilə müqayisədə dəyərləndirilmiş, diqqətdən yayınmış bəzi faktlar da xatırladılmışdır.

Elmi-ədəbi prosesi diqqətlə izləyən İsa Həbibbəylinin “Nəsrin keçdiyi yollar” məqaləsi [128] ədəbiyyatşünas Əflatun Məmmədovun “Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri), Bakı: Elm, 1983) monoqrafiyasına həsr olunub. Bəhs olunan mərhələnin çoxsaylı nəsr nümunələrini ilk dəfə sistemli şəkildə araşdıran Ə.Məmmədovun onları forma, məzmun, təhkiyənin xarakteri və s. prinsiplər əsasında qruplaşdıraraq tədqiq etməsini məqbul sayan resenziya müəllifi fikrini obrazlı tərzdə belə ümumiləşdirmişdir: *“Nəsr öz janr startını hekayədən başlayıb romana qədər yüksəltdiyi kimi, haqqında danışılan tədqiqat əsəri də xırda formalardan iri formalara qədərki inkişafı əks etdirməklə “mənzil başına çatmış olur”* [107, s.192].

Filologiyamızda “yazıçı və dil” probleminin tanınmış tədqiqatçılarından olan professor Yusif Seyidovun “Sözün qüdrəti” kitabına həsr etdiyi resenziyada [110] İ.Həbibbəyli müasir ədəbiyyatımızın B.Vahabzadə, M.Araz, F.Mehdi, Q.Qasımzadə, N.Həsənzadə, X.Rza və digər tanınmış nümayəndələrinin müvafiq əsərlərini “sözün gücü, ana dili və xalq, dil və vətən, ana dili və müəllim, əlifba, dil və üslub, tərcümə dili, dilin tədrisi metodikası və s. məsələlərə şair münasibəti” kontekstində təhlil edən müəllifin tədqiqatına yüksək qiymət vermişdir.

İsa Həbibbəyli 1987-ci ildə yazdığı “Ədəbi qəhrəmanın taleyi” məqaləsində [111] isə tənqidçi Vaqif Yusiflinin “Nəsr: problemlər, xarakterlər” monoqrafiyasına münasibət bildirmişdir. Araşdırmanı ümumən müsbət qiymətləndirən resenziya

müəllifi tədqiqatda 1960-70-ci illərin ədəbi prosesinin təhlili zamanı hekayə nümunələrinə nisbətən az yer ayrıldığını, həmçinin “bədi nəsrdə konfliktə kolliziyanın fərqləndirilməsinə ciddi fikir verilmədiyini” irad kimi nəzərə çatdırmışdır.

İ.Həbibbəylinin ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyev (Muxtaroglu) ilə birgə yazdığı “Meyar dəqiqliyi, fakt zənginliyi” resenziyasında [2] professor Xeyrulla Məmmədovun ədəbiyyatımızın XIX əsrin sonları - XX yüzilliyin əvvəlləri dövründən söz açan “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər” adlı monoqrafiyası təhlil olunmuş, onun əsas elmi məziyyətləri və yenilikləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatının nüfuzlu tədqiqatçılarından olan X.Məmmədovun bu kitabında M.Şahtaxılı, Ə.Cavanşir, E.Sultanov, N.Vəzirov, Ə.Gorani, H.X.Qaradaği, M.T.Sidqi, G.Kəngərli, S.M.Qənizadə və digərlərinin yaradıcılıq fəaliyyətini çoxsaylı arxiv və mətbuat materialları əsasında əhatəli şəkildə araşdırması resenziyada yüksək qiymətləndirilmişdir: *“X.Məmmədov ... əksəriyyəti elmi ictimaiyyətə ilk dəfə təqdim edilən zəngin materiallar vasitəsilə 70-90-cı illər (XIX əsr nəzərdə tutulur-A.A) ədəbiyyatı ilə bağlı boğluğu doldurmuş, indiyədək “xam torpaq sahəsi” kimi qalan zəngin bir dövrün ədəbiyyatını üzə çıxarmışdır”* [114,s.181].

Bununla yanaşı, resenziyada nəzərə çatdırılır ki, monoqrafiyada sosioloji təhlilə nisbətən üstünlük verilməsi realist-maarifçi ədəbiyyatın estetik simasının və mahiyyətinin qabarıq şəkildə ifadəsinə mane olmuşdur. Əslində bu irad çox ciddi bir məqamdan soraq verir, ədəbiyyatşünaslığın estetik dəyərlərə, bədi məziyyətlərə də lazımi diqqət ayırmasının vacibliyini önə çəkirdi.

Akademikin 1992-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc etdirdiyi “Şikayətlənmək üçün əsas yoxdur” məqaləsi [82] AMEA-nın müxbir üzvü Abbas Zamanovun 80 illiyi ilə əlaqədar qələmə alınmışdır. Görkəmli alimin ömür yolunun, elmi-ədəbi fəaliyyətinin əsas mərhələ və istiqamətlərini ümumiləşdirən İ.Həbibbəyli onun Ə.Haqverdiyev, Ə.Qəmküsar, E.Sultanov, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov və digərlərinin əsərlərinin tədqiqi, yaxud nəşri sahəsində gördüyü mühüm işləri, M.Ə.Sabir, H.Cavid, C.Məmmədquluzadə haqqında xatirələri toplayıb nəşr

etdirdiyini, ədəbiyyatımızın xarici ölkələrdə təbliği isitqamətində çoxillik xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

İsa Həbibbəyli xarici ölkələrdə Azərbaycan ədəbiyyatına dair araşdırmalara da diqqət yetirmişdir. Onun “Unudulmuş ömrün səhifələri” [96] məqaləsində (H.Həşimli ilə birgə) türkiyəli professor Əliheydər Bayatın 1992-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Əli bəy Hüseynzadə (prof.,dr. Hüseynzadə Əli Turan) və Türkiyədə yayınladığı əsərləri” kitabının məziyyətləri nəzərə çatdırılmışdır. “Ədəbiyyat tariximiz Türkiyədə” resenziyası [85] isə ədəbiyyatşünas Yavuz Akpınarın İstanbulda nəşr edilmiş “Azəri ədəbiyyatı araşdırmaları” adlı irihəcmli kitabı (1994) haqqındadır.

Bu deyilənlər akademik İsa Həbibbəylinin 1970-1990-cı illərdə çoxşaxəli, səmərəli və məhsuldar ədəbi-tənqidi fəaliyyət göstərdiyini, ədəbi-elmi prosesdə istiqamətverici rol oynayan dəyərli əsərlər yazdığını bir daha təsdiqləyir.

Təssəvvür tamlığı üçün qısaca onu da deyək ki, 2000-ci illərdə görkəmli alimin ədəbi-tənqidi yaradıcılığı daha da genişlənmiş, çoxsaylı əsərlərlə zənginləşmişdir. Bu mərhələdə akademik İsa Həbibbəylinin yazdığı, “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik” [92], “Nuhçıxandan-Naxçıvana” [94], “Ədəbi şəxsiyyət və zaman” [95] kimi kitablarında toplanmış monoqrafik xarakterli bir çox konseptual tədqiqatlar, o cümlədən “Azərbaycan ədəbiyyatında Səməd Vurğun məktəbi və Səmədoğlular”, “Səmədoğlu ədiblər”, “Milli istiqlal şairi Bəxtiyar Vahabzadə”, “Ədəbiyyatımızda Anar zirvəsi”, “Böyük yazıçı düşüncəsinin qoşa qanadları” (xalq yazıçısı Elçin haqqında), “Nəriman Həsənzadənin mənzum-poetik dramaturgiyası”, “İsa Hüseynovdan İsa Muğannaya: axırncı əlyazma və bütöv dünya”, “Yazıçı-publisist Elmira Axundova”, “Elmilik və bədiilik: paralelliklərin vəhdəti” (Kamal Abdulla haqqında), “Bütün yönəri ilə yaradıcı” (Rəşad Məcid haqqında), “Qısametrajlı ömrün filmi” (Elman Həbib haqqında), “Bütövlük və genişlik” (Rüstəm Behrudi haqqında), “Vətəndaşlıq mövqeyi, plyus lirizm” (Asim Yadigar haqqında) və digər fundamental əsərləri elmi-nəzəri səviyyəsinə, müasir ədəbi proseslə bağlı təhlillərin dərinliyinə və əhatəsinə görə çağdaş ədəbi tənqidimizə və ədəbiyyatımıza yön verən qiymətli araşdırmalardır.

Nəticə

İyirminci əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin keçdiyi zəngin və çoxşaxəli inkişaf yolunun, bu sahədə diqqətəlayiq xidmətləri olan qələm sahiblərinin fəaliyyətlərinin, yazdıqları müvafiq əsərlərin ətraflı şəkildə araşdırılması yəqinləşdirir ki, Azərbaycanın bu qədim mədəniyyət mərkəzində də ədəbi fikrin nümayəndələri ədəbiyyatın yaradıcılıq axtarışlarına, uğur və qüsurlarına həssaslıqla yanaşmış, onu dərinlən öyrənmiş, bədii mətnlərə münasibətdə obyektiv mövqe tutmağa, söz sənətinin yüksəlişinə xidmət göstərməyə çalışmışlar.

XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişaf yolunun kompleks halda tədqiqi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

-Azərbaycan ədəbi tənqidinin inkişaf tarixinin hərtərəfli şəkildə və dolğun səviyyədə araşdırılması üçün onun tərkib hissəsi kimi ayrı-ayrı regionlardakı ədəbi fikri də diqqət mərkəzinə çəkib dərinlən öyrənmək bu sahədəki elmi tədqiqatların sistematikliyi və konseptuallığı baxımından ciddi əhəmiyyətə malikdir;

-Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkülü XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında gedən yeniləşmə prosesi ilə əlaqədar olmuş, ədəbi gedişatın təhlil olunub dəyərləndirilməsinə, epiqonçuluqdan sağlam yola yönləndirilməsinə ciddi ehtiyac duyulduğu bir dövəndə gerçəkləşmişdir. Bu mərhələdə ədəbi tənqid xüsusən realizm prinsiplərinin ardıcıl müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir;

-Ədəbi tənqidin 1920-1940-cı illərdəki inkişaf yolu bir sıra mürəkkəbliklərlə, mübarizələrlə müşayiət olunmuş, yeni cəmiyyətin ideoloji doktrinaları, sosioloji tendensiyaları ədəbi tənqidin mahiyyət və xarakterinə, ədəbiyyata yanaşma prinsiplərinə ciddi təsir göstərmişdir. Bununla belə, əsasən sosioloji xarakter daşıyan tənqid nəzəri-estetik dəyərləndirmələrə də müəyyən səviyyədə diqqət yetirə bilmişdir;

-1950-ci illərin ortalarından etibarən ədəbi tənqiddə sosioloji faktorların basqısı nisbətən zəifləmiş, ədəbiyyatın bədii-estetik cəhətdən təhlil olunub qiymətləndirilməsi imkanları genişlənmişdir. Bu proses xüsusən 1970-ci illərdən

qüvvətlənərək geniş vüsət almış, nəticədə ədəbi tənqiddə əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermiş, bədii mətnlərin milli mündəricə kontekstində nəzərdən keçirilməsinə də diqqət artmışdır;

-Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra muxtar respublikada da ədəbi tənqid milli ideologiyanın və müasir nəzəri-estetik yanaşmaların prinsiplərinə uyğun olaraq əsaslı şəkildə yenidən qurulmuş, müasir ədəbiyyatın hərtərəfli şəkildə, çağdaş elmi-ədəbi nailiyyətlər aspektində təhlili üstünlük qazanmışdır;

-XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqid bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını ardıcıl şəkildə izləmiş, müvafiq səviyyədə təhlil edib ümumiləşdirmiş, sənət axtarışlarına yön vermiş, bunun tərkib hissəsi kimi regionun müasir ədəbi prosesinə də analoji yanaşma nümayiş etdirmişdir;

-Ədəbi tənqidin inkişafında mətbuatın, yazıçıların ədəbi birliklərinin, yaradıcılıq təşkilatlarının, elmi-filoloji qurumların (ali məktəb kafedraları və s.) da müvafiq rolu olmuşdur;

-XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin təşəkkülü və inkişafında tək-cə tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar deyil, şair və yazıçılar da yaxından iştirak etmiş, müasir ədəbi prosesin təhlil olunub qiymətləndirilməsində, uğur və nöqsanların aşkarlanmasında, yaradıcılıq axtarışlarının istiqamətləndirilməsində fəallıq göstərmişlər. Ədəbi fikir ədəbi-tənqidi əsərlərlə yanaşı, bir sıra bədii nümunələrdə də öz ifadəsini tapmışdır;

-Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan regionunda ədəbi tənqid müasir ədəbiyyatın yaradıcılıq axtarışlarını təhlil edib qiymətləndirərkən müxtəlif formalardan istifadə etmiş, məqalə, resenziya, rəy, ədəbi icmal, “ön söz”, “uğurlu yol”, “dəyirmi masa” müzakirələri, ədəbi disputlar, yaradıcılıq müşavirələrindəki ədəbi hesabatlar və fikir mübadilələri, yeni kitabların təqdimatı, yubiley yazıları, açıq məktub, monoqrafik oçerk, monoqrafiya, dissertasiya və s. vasitəsi ilə öz sözünü demişdir;

-Naxçıvanda XX əsrdə ədəbi tənqid sahəsində yaranmış çoxsaylı materiallar mahiyyətinə görə müxtəlif yanaşmaları təmsil edir. Belə ki, regionun ədəbi tənqid təsərrüfatında elmi-ideoloji, yaxud sosioloji tənqid sovet dövründə, xüsusən 1920-1940-cı illərdə geniş yayılmış, əsrin ortalarından etibarən elmi-publisist tənqid də inkişaf tapmışdır. Bu təmayüllər tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan L.Hüseynzadənin,

Y.Axundlunun, İ.Maqsudovun, Ş.Zamanın, Ş.Novruzovun, A.Əliyevin, V.Əliyevin, M.Cəfərlinin və başqalarının ədəbi-tənqidi məqalələrində bir çox məqamlarda önə keçmişdir. 1970-ci illərdən etibarən elmi-nəzəri tənqid tədrisən təzahür etməyə başlamış, sonrakı onilliklərdə isə ədəbi-estetik mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Xüsusən akademik İsa Həbibbəylinin müasir ədəbiyyatın yaradıcılıq problemləri və tanınmış simalarının yaradıcılığı barədə məqalələri, monoqrafik araşdırmaları Azərbaycanda elmi-nəzəri tənqidin fundamental örnəkləri kimi böyük dəyər qazanmışdır. Professor Y.Axundlunun müasir tarixi romanlarla bağlı monoqrafik tədqiqatlarında, Ə.Əzimlinin və H.Həşimlinin bir sıra məqalələrində də ədəbi prosesə elmi-nəzəri yanaşmanın diqqətəlayiq təzahürlərini görürük.

XIX əsrin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində M.T.Sidqi, C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov, M.S.Orduvadi, H.Cavid, Ə.Qəmküsar və digərləri tərəfindən əsası qoyulan “yazıçı tənqidi” istiqaməti də sovet dövründə on illər boyu inkişaf edərək geniş vüsət almış, M.Tarverdiyev, M.Nəsirli, H.İbrahimov, H.Razi, M.Əkbər, Ə.Yusifli, A.Qasımlı və başqaları tərəfindən yazılmış çoxsaylı və əhəmiyyətli nümunələrlə təmsil olunmuşdur;

-Ədəbi tənqid yeni yaranmış müxtəlif janrlı bədii əsərlərə münasibət bildirmək, müasir ədəbiyyatın inkişaf tendensiyalarını, onun aparıcı nümayəndələrinin yaradıcılığını təhlil edib ümumiləşdirməklə yanaşı, geniş mənada, ədəbi prosesin tərkib hissəsi kimi ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki nailiyyətlərə, bir sıra mühüm tədqiqatlara da yeri gəldikcə diqqət yetirmiş, onların əsas mündəricəsini dəyərləndirmişdir;

-XX əsrdə təşəkkül tapmış və inkişaf edərək sabitlənmiş ənənələr, toplanılmış zəngin təcrübə XXI yüzilliyin əvvəllərində ədəbi tənqidin yeni inkişaf dönəmi üçün etibarlı zəmin rolunu oynamaq imkanlarına malikdir.

Apardığımız tədqiqat XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin, həmçinin Naxçıvan ədəbi mühitinin hərtərəfli və daha dərinlən öyrənilməsi, eləcə də ali məktəblərdə tədrisi üçün faydalı mənbələrdən biri ola bilər. Fikrimizcə, iyirminci yüzillikdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin keçdiyi zəngin inkişaf yolunun gələcəkdə daha

əhatəli tədqiqinə, o cümlədən bu sahədə mühüm xidmətlər göstərmiş müəlliflərin ədəbi-tənqidi fəaliyyətinin ayrıca araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Əlbəttə, XX əsrdə Naxçıvanda ədəbi tənqidin inkişaf yolunun tədqiqi bir sıra digər nəticələri də aşkara çıxarır. Biz burada ən səciyyəvi qənaətləri ümumiləşdirməklə kifayətlənirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

a)Azərbaycan dilində

1. Abuzərli, A. Ədəbi tənqid və bədii nəsr //–Naxçıvan: “Naxçıvan” Universiteti “Elmi əsərlər” j,–2018. №1, –s.83-97.
2. Abuzərli, A. Ədəbi tənqiddə ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatlarının dəyərləndirilməsi (akademik İsa Həbibbəylinin ədəbi-tənqidi fəaliyyətində) // –Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərlər” (Humanitar elmlər seriyası) j,–2018. №1,–s.83-89.
- 3.Ağayev, İ.M. Əliqulu Qəmküsar / İ.M.Ağayev. – Bakı: Elm.– 1976.– 120 s.
- 4.Axundlu,Y. Elmi uğurun sevinci // Şərq qapısı. –1996, 30 oktyabr. № 74. –s.2.
- 5.Axundlu,Y. Naxçıvan-yurdum mənim / Y.Axundlu.– Bakı: Sabah.–1997, –208 s.
- 6.Axundlu,Y.İ. İstiqlal şairləri / Y.İ.Axundlu. – Bakı: Elm. –1998. – 126 s.
7. Axundlu,Y.İ. Tarixi roman yeni mərhələdə / Y.İ.Axundlu.– Bakı: Maarif. – 1998,–176 s.
- 8.Axundlu,Y. Hüseyn Cavid haqqında ilk roman //–Bakı: Azərbaycan, j,– 1999. № 4, –s.174-176.
- 9.Axundlu,Y.İ. Ədəbi mühit və sənətkar / Y.İ.Axundlu.–Bakı: Adiloğlu.–2002,–188 s.
- 10.Axundlu,Y.İ. Məmməd Səid Ordubadi / Y.İ.Axundlu.- Bakı: Elm və təhsil. – 2012,– 384 s.
- 11.Axundov,Y. “Naxçıvanın baharı” // Şərq qapısı. – 1961, 25 oktyabr. –s.4.
- 12.Axundov,Y. Ədəbi qüvvələr // Bakı. –1965, 12 iyun. № 137. –s.2.
- 13.Axundov,Y. Naxçıvan yazıçılarının yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər // Şərq qapısı. –1965, 17 iyun. № 141. –s.3.
- 14.Axundov,Y. Bizim günlərin tərənnümü (Naxçıvan yazıçılarının yaradıcılığı haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. –1965, 19 iyun. № 25 –s.6.
- 15.Axundov,Y. Laləli dağlar // Şərq qapısı. –1965. 24 sentyabr. –s.3.

16. Axundov, Y. İstedadlı nasir // Azərbaycan gəncləri. –1969. 22 may. –s.5.
17. Axundov, Y. Üfüqlər qızarıanda // Ədəbiyyat və incəsənət. –1970. 5 dekabr. –s.7.
18. Axundov, Y. Naxçıvanda ədəbi yüksəliş // –Bakı: Ulduz j. –1974. № 10, – s.39-40.
19. Axundov, Y. Tarixi dramlarımızın tədqiqi // Ədəbiyyat və incəsənət., –1984, 8 mart. № 10. –s.5.
20. Axundov, Y. Nəsrin problemləri // Ədəbiyyat və incəsənət. –1987, 6 fevral. № 6. –s.6.
21. Axundov, Y. "Əsrin onda biri" // Azərbaycan müəllimi. – 1988, 9 dekabr. –s.2.
22. Axundov, Y.İ. Tarix və roman / Y.İ. Axundov.– Bakı: Yazıçı, –1988.–192 s.
23. Axundov, Y. Torpaq dərdi, ocaq dərdi // – Bakı: Azərbaycan j, – 1992. № 5-6, –s.183-185.
24. Axundov, Y. Mirzə Cəlil –ömür yolu // Ədəbiyyat və incəsənət. –1993, 24 sentyabr. № 38. –s.5.
25. Axundov, Y. Həbibov, İ. İşığa doğru // Azərbaycan müəllimi. –1989, 5 noyabr. № 89. –s.4.
26. Axundov, Y. Şəşimov, H. Sökülən danın sevinci // Sovet Naxçıvanı. –1987, 27 may. № 122. –s.3.
27. Axundov, Y. Həşimov, H. "Ürək parası" // Azərbaycan müəllimi. –1990, 24 oktyabr. № 83. –s.7.
28. Alışanlı Ş.H. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı / Ş.H. Alışanlı. –Bakı: Elm, –2011. –376 s.
29. Alməmmədov, A.M. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri / S.M. Alməmmədov. – Bakı: Yazıçı, –1982. –215 s.
30. Amanoğlu, Ə. Həşimli, H. Tədqiqat davam edir // Şərq qapısı. –1990, 24 oktyabr. № 240. –s.2.
31. Arif, M. Qəhrəmanın sorağında // Ədəbiyyat və incəsənət. –1964, 16 oktyabr. –s.5.

- 32.Babayev,N.Ş. Ədəbi mübahisələr / N.Ş.Babayev. – Bakı: Yazıçı, –1986, – 179 s.
- 33.Babayev,R. Yaddaşın bərpası // Şərq qapısı. –2000, 15 aprel. –s.4.
- 34.Babayev,R. H,Valeh. Baharlı günlərin nağılları // Yeni Ordubad. –1984, 16 fevral. –s.3.
- 35.Cavadlı,C. M.Əbdülov “Sabahın sorağında” romanı haqqında // Azərbaycan müəllimi. –1964, 3 dekabr. –s.6.
- 36.Cavid, H. Əsərlər: [5 cildə] / H.Cavid. –Bakı: Lider, –c.5. –2005. –288 s.
- 37.Cavid, H. Ədəbiyyat dərsləri (transliterasiya, ön söz, lüğət G.Babaxanlı) // H.Cavid, A.Şaiq. –Bakı: Çarşıoğlu, – 2010, –208 s.
- 38.Cəfərli, M. Günün həqiqətləri // –Bakı: Azərbaycan j, –1992. №1-2, –s.181-183.
- 39.Cəfərov, M.A. Osman Sarıvəlli və aşiq yaradıcılığı / M.A.Cəfərov. – Bakı: “Bilik” cəmiyyətinin nəşri, –1981, –48 s.
- 40.Cəfərov, M.A. Xalqla bağlılıq / –Bakı: “Bilik” cəmiyyətinin nəşri, –1986, – 41 s.
- 41.Cəfərov, İ. Z. “Gəmiqaya”- duyğuların əks sədası // -Naxçıvan: “Fikir” (Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri), –1999. № 3, –s. 26.
- 42.Cəfər, M.C. Həmişə bizimlə / M.C.Cəfər. –Bakı: Yazıçı, –1980, –360 s.
- 43.Cəfər,M. Tənqid və ədəbi proses // Kommunist. –1981, 4 fevral. –s.6.
- 44.Cəfərov,M.C. Xatirələr (tərtib edən və ön sözün müəllifi akad. İ.Ə.Həbibbəyli) / M.C.Cəfərov. –Bakı: Çarşıoğlu, –2010, –316 s.
- 45.Cəlilov,C. Maraqlı elmi məcmuə // –Bakı: Azərbaycan j. –1981, № 2, –s.181-184
- 46.Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri / Elcin. –Bakı: Yazıçı, –1981, – 361 s.
- 47.Eynəli bəy Sultanov: taleyi və sənəti (məqalələr toplusu) / Sultanov,E. –Bakı: Elm və təhsil, –2011, –240 s.
- 48.Eyvazov,S.İ. İnsanı yaşadan inamdı / S.İ.Eyvazov. –Bakı: Elm, –2002, –112 s.
- 49.Eyvazov,S.İ. Şərr ədəbi birliyi / S.İ.Eyvazov. –Bakı: Elm, –2002, –80 s.
- 50.Əbülfəz, Ə. Bayram töhfəsi // Şərq qapısı. –1964, 2 iyun. –s.2.

- 51.Ə, C. Filiallardakı gənc yazıçılar haqqında / Ədəbiyyat qəzeti. –1941, 28 aprel, №17. –s.6.
- 52.Ədəbi proses-79: / –Bakı: Elm, –1983, –164 s.
- 53.Ədəbi tənqid: problemlər, vəzifələr: / –Bakı: Yazıçı, –1984, –166 s.
54. Ədəbiyyat qəzeti: / –1949. 28 may. № 15. –s.5.
55. Ədəbiyyat və incəsənət: / –1958. 24 may. № 21. –s.4.
- 56.Əfəndiyev İ. Ədəbi tənqidimiz barədə bəzi fikirlər // Ədəbiyyat və incəsənət. –1983, 28 yanvar. –s.7.
- 57.Əliqulu Qəmküsar: taleyi və sənəti (məqalələr toplusu) / Qəmküsar,Ə. –Bakı: Elm və təhsil, –2011, –140 s.
- 58.Əlimirzəyev,X.Ə. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri / X.Ə. Əlimirzəyev. –Bakı: Yazıçı, –1991, –184 s.
- 59.Əlişanoğlu,T. Müasir ədəbi prosesin təhlil metodologiyasının bəzi problemləri / Əlişanoğlu,T.- ”Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji problemləri (beynəlxalq elmi konfransın materialları) –Bakı: Elm, –2010, –s.437-446 .
- 60.Əliyev,A. Bir bulaqdan su içənlər // Şərq qapısı. –1974, 2 oktyabr. –s.3.
- 61.Əliyev,A. Şeirə dönmüş sətirlər // Şərq qapısı. –1977, 10 dekabr. –s.3.
- 62.Əliyev,A. Şeirə dönmüş sətirlər // Ədəbiyyat və incəsənət. –1978, 18 fevral. –s.5.
- 63.Əliyev,A. Tarixi romanın inkişaf yolları // Şərq qapısı. –1979, –22 may. –s.2.
- 64.Əliyev,A. Ağır zəhmətin bəhrəsi // Bakı: Azərbaycan. –1986, № 2, –s.187-188.
- 65.Əliyev, H.Ə .Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı / H.Ə.Əliyev. Ozan, –1999. –496 s.
- 66.Əliyev, K.İ. Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı / K.İ.Əliyev. –Bakı: Elm, –2008. –324 s.
- 67.Əliyev, K.İ.XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri / K.İ.Əliyev. –Bakı: Elm, –1985, –120 s.
- 68.Əliyev,V. Fəhlə şair // Şərq qapısı. –1974, 19 noyabr. –s.6.

- 69.Əliyev,V. “Adalar” // Şərq qapısı. –1980, 6 iyul. –s.4.
- 70.Əliyev,V. İkisi də qiymətlidir // Azərbaycan müəllimi. –1986, 29 avqust. –s.6-7.
71. Əkbər,M. “Mən günəşə borcluyam” // Sovet Naxçıvanı. –1986, 30 mart. № 80. –s.5.
- 72.Əsgərzadə,L.S. Hüseyin Cavid: mühiti və müasirləri / L.S.Əsgərzadə. –Bakı: AFPoliqrAFF, –2015. –286 s.
- 73.Əzimli,Ə. M.S.Ordubadi dühasının üfüqləri // Bakı: Azərbaycan j. –2000. № 11, –s.182-183.
- 74.Əzimli,Ə.T. Yeni dövr tənqidi və tənqid / Ə.T.Əzimli. –Bakı: Elm, –2001. –160 s.
- 75.Əzimov,Ə. Şairin vətəndaş fəallığı // Bakı: Azərbaycan j. –1986, № 3, – s.184-187.
- 76.Əzimov, Ə. Dünyanın dərdi, şair narahatlığı // Bakı: Azərbaycan j. –1988, № 6, –s.187-189
77. Əzimov,Ə. Narahat şair, narahat şeirlər // Bakı: Azərbaycan j. –1990, № 7, –s.182-185.
- 78.Feyzullayeva, A. Maarif carçıları / A, Feyzullayeva. –Bakı: Maarif, –1988, –100 s.
- 79.Gənc ədəbi qüvvələr / Şərq qapısı. –1962, 15 iyul. № 166 –s.
- 80.“Görkəmli pedaqoq, maarifçi və şair Məhəmməd Tağı Sidqinin 160 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamı / Şərq qapısı. –2014, 21 avqust. – s.
81. Hacıyev, A. Hacıyeva Z. “Məktəb hekayətləri” // Şərq qapısı. –1997, 8 fevral. –s.4-5.
82. Həbibbəyli, İ. “Şikayətlənmək üçün əsas yoxdur” // – Bakı: Azərbaycan j. –1992 № 3-4, – s.110-114.s.3.
- 83.Həbibbəyli,İ. Nəciblik // Ədəbiyyat qəzeti. –1994, 8 iyul. –s.7.
- 84.Həbibbəyli,İ. Nadir nəşr // Azərbaycan. –1995, 14 iyun. - № 110. –s.5.

- 85.Həbibbəyli, İ. Ədəbiyyat tariximiz Türkiyədə // Azərbaycan. –1995, 6 sentyabr. № 168 –s.6.
- 86.Həbibbəyli,İ. Mirzə Cəlilə qayıtmaq zərurəti // Ədəbiyyat qəzeti. –1995, 29 dekabr. –s.3.
- 87.Həbibbəyli,İ.Ə. Sabir Rüstəmxanlı: ömür və sənət yolu / İ.Ə.Həbibbəyli. –Bakı: Qanun, –1996, –24 s.
- 88.Həbibbəyli, İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri / İ.Ə.Həbibbəyli.- –Bakı: Azər nəşr, –1997, – 682 s.
- 89.Həbibbəyli,İ. Bahar yağışının aydınlığı // Ədəbiyyat qəzeti. –1999, 28 may. –s.8.
- 90.Həbibbəyli,İ.Ə. Xalq şairi Məmməd Araz // –Bakı: Azərbaycan, –1999, –160 s.
- 91.Həbibbəyli,İ.Ə. Ədəbiyyat və mətbuat cəbhəsində / İ.Ə.Həbibbəyli. –Bakı: Nurlan, –2006, –52 s.
- 92.Həbibbəyli,İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Ə.Həbibbəyli. –Bakı: Nurlan, –2007, –696 s.
- 93.Həbibbəyli,İ.Ə. Böyük ədəbiyyat nəhəngi / İ.Ə.Həbibbəyli. –Bakı: Elm və təhsil, –2012, –92 s.
- 94.Həbibbəyli,İ.Ə. Nuhçıxandan – Naxçıvana / İ.Ə.Həbibbəyli. –Bakı: Elm və təhsil, –2015, – 846 s.
- 95.Həbibbəyli,İ.Ə. Ədəbi şəxsiyyət və zaman: [10 cilddə] / İ.Ə.Həbibbəyli. –Bakı: Elm və təhsil, –c.2. –2017, –1068 s.
96. Həbibbəyli,İ. Həşimli H. Unudulmuş ömrün səhifələri // Ədəbiyyat və incəsənət. –1994, 22 yanvar. № 4. –s.6.
- 97.Həbibbəyli,İ. Həşimov, H. Ədəbiyyatşünaslığın yaddaşı // Şərq qapısı. –1996, 20 aprel, № 25. –s.3-4.
- 98.Həbibov,İ. Həmyerlimizin ilk romanı // Şərq qapısı. –1970, 18 fevral. –s.5.
- 99.Həbibov,İ. Əsgər qəlbinin poeziyası // Şərq qapısı. –1970, 15 may. № 109. –s.3.
- 100.Həbibov,İ. Yaradıcılıqla şəxsiyyətin vəhdəti // Şərq qapısı. –1979, 16 may. –s.2.

- 101.Həbibov,İ. Tənqidçinin yaradıcılıq imkanları // Sovet Naxçıvanı. –1980, 2 mart. –s.5.
- 102.Həbibov,İ. Dağ çiçəyi haqqında povest // Sovet Naxçıvanı. –1980, 20 sentyabr. –s.2.
- 103.Həbibov,İ. Gəncliyin sənətkarlıq imkanları // Sovet Naxçıvanı. –1981, 17 mart. –s.6.
104. Həbibov, İ. Ədəbi hərəkatın elmi təhlili // Sovet Naxçıvanı. –1981, 14 avqust, № 192. –s.4.
- 105.Həbibov,İ. Günəş hənirli nəğmələr // Sovet Naxçıvanı. –1982, 19 oktyabr. –s.3.
- 106.Həbibov, İ. İstehsalat romanında mənəvi həyat // Sovet Naxçıvanı. –1983, 21 dekabr. –s.5.
- 107.Həbibov,İ. Nəsrin keçdiyi yollar //- Bakı: Azərbaycan j. –1984, № 6, –s.190-192.
- 108.Həbibov,İ.Ə. Ədəbi yüksəliş // –Bakı: “Bilik” cəmiyyətinin nəşri, –1985, –64 s.
- 109.Həbibov,İ. Kiçik janrın imkanları // Sovet Naxçıvanı. –1986, 9 iyul. –s.3.
- 110.Həbibov,İ. Bədii sözün qüdrəti // –Bakı: Ulduz j. –1986. № 5, –s.54-56.
- 111.Həbibov, İ. Ədəbi qəhrəmanın taleyi // Azərbaycan müəllimi. –1987, 17 iyul, № 58. –s.7.
- 112.Həbibov, İ. Həyat eşqinin təsdiqi // Ədəbiyyat və incəsənət. –1988, 22 yanvar. –s.3.
- 113.Həbibov,İ. Həşimov H. Böyük ədib haqqında tədqiqat əsəri //– Bakı: Kitablار aləmində, –1985, № 3, –s. 38-40.
- 114.Həbibov,İ. Muxtaroğlu V. Meyar dəqiqliyi, fakt zənginliyi // –Bakı: Azərbaycan j. –1989, № 8, –s.181-183.
- 115.Həsənli, Ə. “Araz”a səviyyə gərəkdir // Sovet Naxçıvanı. –1987, 3 iyul. № 154. –s.2.

- 116.Həşimli, H. Əliqulu Qəmküsar ədəbi mübarizələrdə // Naxçıvan MR-də iqtisadiyyat, elm, maarif, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişaf problemləri” (elmi konfrans materialları). –Bakı: Yurd, –1999, –s.35-39.
- 117.Həşimli,H.Özünütəsdıq yollarında // Şərq qapısı. –2000, 08 iyul. –s.3-4.
- 118.Həşimov,H. Müasirlik və tarixilik // –Bakı: Azərbaycan j. –1990. № 6, –s.185-186.
- 119.Həşimov, H. Sənət yolunun təzə yolçusu. // Şərq qapısı. –1988, 5 oktyabr. –s.4.
- 120.Hüseyn İbrahimov-80 (təbriklər, məqalələr, xatirələr toplusu), (toplayanı və redaktoru Hüseyn Həşimli). –Bakı:Yurd, –1999, – s.126
- 121.Hüseynov, R.B. Əbədi Cavid / R.B.Hüseynov. –Bakı: Nurlan, –2007. – 840 s.
- 122.Hüseyn Razi. Bibliografiya (tərtib edən F.Xəlilov) / Naxçıvan: Əcəmi, –2015, –304 s.
- 123.Hüseynzadə, Ə. Siyasəti-fürusət (tərtib edəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi O.Bayramlı) / Ə.Hüseynzadə. –Bakı: Elm, –1994, –236 s.
- 124.Hüseynzadə, L. “Bakının işıqları”. Ədəbiyyat qəzeti. 1950, 17 oktyabr. –s.5.
- 125.Hüseynzadə L. “Xaqani Şirvani” // Ədəbiyyat və incəsənət. –1954, 15 oktyabr. –s.4.
- 126.Hüseynzadə, L. “Seçilmiş şeirlər” // Ədəbiyyat və incəsənət. –1955, 20 avqust. –s.2-3.
- 127.Hüseynzadə, L.T. Naxçıvan teatr tarixindən / L.T.Hüseynzadə. –Bakı: Araz, –2002, –64 s.
- 128.Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov (tərtib edəni Sarvan İbrahimov) / Naxçıvan: Əcəmi, –2015, –376 s.
- 129.Xəlilov, F. Mirzə Əli Möcüzün yeni Təbriz nəşrləri // Sovet Naxçıvanı. –1981, 18 avqust. № 195. –s.5.
- 130.Xəlilov,F.Y. Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: tədqıqlər (1-ci kitab) / F.Y.Xəlilov.- Naxçıvan: Əcəmi NPB, –2017, –248 s.
- 131.Xəlilov,Q. Torpağa bağlılıq // Ədəbiyyat və incəsənət. –1979, 15 iyun. –s.2-3.

- 132.İbrahimov, H. “Mənim arzum” // Ədəbiyyat və incəsənət.. –1959, 28 noyabr. –s.4.
- 133.İbrahimov, H. “Baharın sözü” // Ədəbiyyat və incəsənət. –1962, 8 sentyabr. –s.6.
- 134.İbrahimov, H. Gənclik nədir, dinclik nədir? // Şərq qapısı. –1977, 8 oktyabr.
- 135.İbrahimov, H. Vətəndaşlıq borcumuz // Şərq qapısı. –1979, 11 iyul.
- 136.İbrahimov, H. İlhamlı poeziya yollarında // Sovet Naxçıvanı.. –1984, 20 dekabr.
- 137.İbrahimov, H. Torpağa inamın bəhrəsi // Sovet Naxçıvanı. –1987, 13 may. –s.3.
- 138.İbrahimov, H. Böhtan / H.İbrahimov. –Bakı: Şərq-Qərb, –1998, – 286 s.
- 139.İbrahimov, M. Təmiz duyğular // Kommunist. –1964, 16 oktyabr. –s.3.
140. İmanov, A. “Romantik lirikanın imkanları” // Azərbaycan müəllimi. –1985, 13 fevral. –s.7.
- 141.İsmayılova, N.R. XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meylləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. /– Naxçıvan, –2016, –24 s.
- 142.İsmayılov, N.Q. Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu / N.Q.İsmayılov. –Bakı: Elm, –2003, –248 s.
- 143.Kazımova, F.R.Əliqulu Qəmküsarın ədəbi-tənqidi görüşləri / F.R.Kazımova. –Bakı: Elm, –2007, –82 s.
- 144.Kazımova, F.R. Azərbaycan ədəbiyyatının “Cüvəllağı”sı / F.R.Kazımova. –Bakı: Mütərcim, –2012, –324 s.
- 145.Kərim ,Ə. Naxçıvanda yaşayan şairlərin əsərləri haqqında bəzi qeydlər // Azərbaycan j. –1964, № 6, – s.125-129.
- 146.Kərimli, X. Albom-monoqrafiya // Ədəbiyyat qəzeti. –1999, 8 oktyabr. –s.5.
- 147.Qarayev, Y. V. Meyar- şəxsiyyətdir / Y.V.Qarayev. –Bakı: Yazıçı, –1988, –456 s.
- 148.Qasimov, A. “Sahil həsrəti” // Sovet Naxçıvanı. –1986, 16 oktyabr. –s.3.
- 149.Qasimov, C.Ə. Ədəbi məhkəmələr / C.Ə.Qasimov. – Bakı: Zərdabi LTD, –2002, – 304 s.

- 150.Qədimov, Ə.N. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və yaradıcılığı / Ə.N.Qədimov. –Bakı: Çarşıoğlu, –2004, –152 s.
- 151.Qədimov, Ə.N. Qurbanəli Şərifzadənin həyatı və yaradıcılıq yolu / Ə.N.Qədimov. – Bakı: Elm və təhsil, –2009, –262 s.
- 152.Qənbərli. Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının Naxçıvan şöbəsi haqqında // Ədəbiyyat qəzeti. –1938, 11 may, № 22. –s.6-7.
- 153.Qəmküsar, Ə. Seçilmiş əsərləri // Ə.Qəmküsar. –Bakı: Şərq-Qərb, –2006, –168 s.
- 154.Quliyev, Ə. Dəyərli tədqiqatın bəhrəsi // Sovet Naxçıvanı. –1980, 24 yanvar, №19. –s.2.
- 155.Quliyev, Ə.A. Məhəmməd ağa Şahaxtının publisistikası / Ə.A.Quliyev. –Bakı: Elm və təhsil, –2016, –128 s.
- 156.Mahmud, Ə. “İki ürək” // Şərq qapısı. –1974, 10 oktyabr. –s.3.
- 157.Maqsudov, E. Əbədi yaşamaq səadəti // Azərbaycan müəllimi. –1997, 21 fevral. –s.6.
- 158.Maqsudov, E. ”Ay işığında”n başlanan yol // Şərq qapısı.. –1998, 22 aprel. –s.4.
- 159.Maqsudov, İ. Görkəmli ədib // Ədəbiyyat və incəsənət. –1960, 9 aprel. –s.3-4.
- 160.Maqsudov, İ. Faydalı tədqiqat əsəri // Şərq qapısı. –1961, 12 iyul. –s.3.
- 161.Maqsudov, İ. “Ömür yolları” // Şərq qapısı. –1964, 01 iyul. –s.2.
- 162.Maqsudov, İ. Eynəli bəy Sultanov: həyatı və yaradıcılığı / İ.Maqsudov. –Bakı: Elm və təhsil, –2016, –208 s.
- 163.Mehdi, H. Söz sehrinin salnaməsi // Azərbaycan j. –2000, № 7, –s.183-184.
- 164.Mehdi, H.M. Çağdaş poema və gerçəklik / H.M.Mehdi. –Bakı: Elm, –2000, –200 s.
- 165.Məhəmməd Tağı Sidqi: taleyi və sənəti (məqalələr toplusu) / –Naxçıvan: Əcəmi NPB, –2015. –184 s.
- 166.Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cilddə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, –c.4. –2004. –472 s.

- 167.Məmmədli,Q. Cavid-ömrü boyu (həyat və yaradıcılıq salnaməsi) / Q.Məmmədli. –Bakı: Yazıçı, –1982. –298 s.
- 168.Məmmədova , N.M. XX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti: / filologiya üzrə fəşəfə doktoru dis. avtoreferatı. / –Naxçıvan: 2009. – 22 s.
- 169.Məmmədov, (Yurdoğlu) E. Eynəli bəy Sultanov və folklor / E.Məmmədov. –Naxçıvan: Əcəmi NPB, –2017. –208 s.
- 170.Məmmədov, X. Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hüdudunda / X.Məmmədov. –Bakı: ADPU nəşri, –1999, –146 s.
- 171.Millilik və bəşərilik. Məmməd Araz-60. (tərtib edəni İ.Həbibbəyli) / –Bakı: Azərneşr, –1993, –55 s.
- 172.Mir Cəlal, Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / Mir Cəlal. P.İ.Xəlilov. –Bakı: Çarşıoğlu, –2005, –312 s.
- 173.Mirəhmədov, Ə.Azərbaycan Molla Nəsrəddini / Ə.Mirəhmədov. –Bakı: Yazıçı, –1980, –430 s.
- 174.Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr (məktublaşma), (toplayanı, tərtib edəni, sözdərinin və izahların müəllifi akad. İ.Ə.Həbibbəyli) / –Bakı: Çinar-çap, –2003, –240 s.
- 175.Mirzəyev,Ə. Gəncləşən diyara hədiyyə // Şərq qapısı. –1974, 13 oktyabr. –s.4.
- 176.Mirzəyev, Q.Ə.Tənqidçi dünyası / Q.Ə.Mirzəyev. –Bakı:Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –2000, –152 s.
- 177.Molla Nəsrəddin, [8 cilddə] / –Bakı: Çinar-çap, –c.4. –2008, –884 s.
178. Molla Nəsrəddin, [8 cilddə] / –Bakı: Çinar-çap, –c.7. –2010, – 836 s.
- 179.Molla Nəsrəddin, [10 cilddə] / –Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –c.2. –2002, –720 s.
- 180.Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, [2 cilddə] / –Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, –c.1. –2007, –504 s.
- 181.Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, [2 cilddə] / –Bakı: Elm, –c.2. –2016 –1088 s.

- 182.Mütəllimov, T. "Sabahın sorağında" // Ədəbiyyat və incəsənət. 1–964, 12 dekabr. –s.4.
- 183.Mütəllimov, T.M. Sənət qayğıları / T.M.Mütəllimov. – Bakı: Yazıçı, –1981, – 197 s.
- 184.Naxçıvan tarixi, [3 cilddə] / –Naxçıvan: Əcəmi NPB, –c.2. –2014, –528 s.
- 185.Naxçıvan teatrının salnaməsi (1883-2008) / Naxçıvan: Əcəmi,- 2010,- 736 s.
- 186.Nəbiyev, B.Ə. Tənqid və ədəbi proses / B.Ə.Nəbiyev. –Bakı: Azərnəşr, –1976, –153 s.
- 187.Nəsirli, M. Naxçıvan şura ədəbiyyatı // Şərq qapısı. –1934, 5 avqust, № 176. –s.2-3.
- 188.Nəsirli, M. Bəzi qeydlər // Ədəbiyyat və incəsənət. –1963, 27 iyun. –s.5.
- 189.Nəsirli, M. Yaradıcılıq yollarında // Kommunist. –1969, 23 may. –s.4.
- 190.Nəsirli, M. Tükənməz ilham mənbəyi // Şərq qapısı. –1971, 15 yanvar. –s.2.
- 191.Nəsirli, M. Şairin töhfəsi // Şərq qapısı.. –1974, 15 noyabr. –s.5.
- 192.Nəsirli, M. İnanırıq ki // Ədəbiyyat və incəsənət. –1975, 18 yanvar. –s.
- 193.Nəsirli, M. Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvanda ədəbi həyat (məqalə yazısı), –Naxçıvan, –1973-1974, –151 s. (Material M.Nəsirlinin ailə arxivindədir)
- 194.Novruzov, Ş. Baş tutmayan əməliyyat // Şərq qapısı. –1959, 15 may. –s.6.
- 195.Novruzov,Ş. Naxçıvanın ədəbi qüvvələri artır // Şərq qapısı. –1959, 14 avqust. –s.2.
- 196.Ordubadi M.S. Əsərləri, [8 cildə] /– Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –c.8 –1967, –404 s.
- 197.Ordubadi, M.S. Həyatım və mühitim (toplayanı, tərtib edəni, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi akad. İ.Ə.Həbibbəyli) / –Naxçıvan: Əcəmi NPB, –2012, –336 s.
- 198.Ömrün illəri və əsərləri. İsa Həbibbəyli-60 (tərtibçi A, Behbudova). –Bakı: Elm və təhsil, –2009, –656 s.
- 199.Rasizadə, H. Şeyx Məhəmməd Rasizadə və ya atam haqqında xatirimdə qalanlar // İki sahil. –1997, 3 iyul. –s.4-5.

- 200.Razi, H. Şairin ilk sözləri // –Şərq qapısı. –1964, 18 mart. –s.3.
- 201.Razi, H. Uğur olsun, Adil! // –Şərq qapısı. –1964, 06 noyabr. –s.5.
- 202.Razi, H. Şairin ilk töhfəsi //– Şərq qapısı. –1968, 11 aprel. –s.2.
- 203.Razi, H. Yaradıcılıq həvəsi // –Şərq qapısı. –1970, 12 fevral. –s.2.
- 204.Razi, H. Şairin söz çələngi // –Şərq qapısı. –1974, 15 noyabr. –s.4.
- 205.Razi, H. Söz və keyfiyyət // –Şərq qapısı. –1975, 12 fevral. –s.6.
- 206.Razi, H.Tələbkarlıq da qayğıdır // –Sovet Naxçıvanı. –1980,- 29 yanvar. –s.2.
- 207.Razi, H. Bütöv poeziya çələngi // –Sovet Naxçıvanı. –1980, 21 fevral. –s.4.
- 208.Razi, H. Yaradıcılıq sorağında // –Sovet Naxçıvanı. –1981, 02 iyul. –s.3.
- 209.Razi, H. Tərəvətli söz çələngi // –Şərq qapısı. –1981, 05 avqust. –s.2-3.
- 210.Razi, H. İlk kitabın tərəvəti // –Sovet Naxçıvanı. –1986, 13 aprel. –s.5.
- 211.Razi, H.Tərəvətli poeziya çələngi // –Sovet Naxçıvanı. –1986, 22 oktyabr, № 246. –s.5.
- 212.Rza, R. Yeni yaradıcılıq qələbəsinə doğru // -Bakı: Azərbaycan j. –1958, № 7, –s.7-8.
- 213.Sadıqzadə, N.N. XX əsrdə Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslığın inkişafı / N.N.Sadıqzadə. –Bakı: Elm, –2009, –168 s.
- 214.Salmanov ,Ş.M. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi (1920-1932-ci illər) / Ş.M.Salmanov. –Bakı: Elm, –1980, –186 s.
- 215.Salmanov, Ş.M. Müasirlik mövqeyindən / Ş.M.Salmanov. –Bakı:Yazıçı, –1982, –205 s.
- 216.Saraclı, M.Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun yaradıcılığı / M.Saraclı. –Bakı:Yazıçı, –1999, –132s.
- 217.Seyidov, Y.M. Akademik İsa Həbibbəyli / Y.M.Seyidov. –Bakı: Elm və təhsil, –2009, –188 s.
- 218.Səfərov, Ş. Saçlar ağarsa da // Ədəbiyyat və incəsənət. –1989, 26 may. –s.6.
- 219.Səfərov, Y. Maraqlı elmi-tədqiqat məcmuəsi // –Bakı: Azərb.EA Xəbərləri (ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası), –1983, № 2, –s.121-122.

- 220.Səmədöğlü, F. Yazıçının şagirdlərə hədiyyələri // Azərbaycan pioneri. –1969, 28 may. –s.4-5.
221. Sənətin kəsə yolu: poeziya (şair-dramaturq Elman Həbibin yaradıcılığı haqqında məqalələr toplusu) / –Bakı: Şirvanəşr, –2009, –242 s.
- 222.Sidqi ,M.T. Əsərləri (toplayan, tərtib edən və müqəddimənin müəllifi İ.Ə. Həbibbəyli) / –Bakı: Çarşıoğlu, –2004, –280 s.
- 223.Surə ,S.N. “Şərq qapısı” qəzeti və Naxçıvanda ədəbi mühit / S.N.Surə. –Bakı: Elm və təhsil, –2010, –208 s.
- 224.Şahtaxlı, M. Seçilmiş əsərləri (toplayanı, tərtib edənə və ön sözün müəllifi akad. İ.Ə. Həbibbəyli) M.Şahtaxlı. –Bakı: Çarşıoğlu, –2006, –432 s.
225. Şamilov, Ə. Gözəl töhfə // Sovet Naxçıvanı. –1980, 13 yanvar, № 10. –s.5.
- 226.Şəmsizadə, N.Ş. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı / N.Ş.Şəmsizadə –Bakı: Ozan, –1997, – 290 s.
227. Şərif, Ə. Kəskin silah // Şərq qapısı. –1942, 9 oktyabr, № 210. –s.4.
- 228.Şərif, Ə. Naxçıvanlı gənc şairlər Böyük vətən müharibəsi günlərində // Şərq qapısı. –1942,10 oktyabr, № 211. –s.2.
- 229.Şərif, Ə.Q. ”Molla Nəsrəddin” necə yarandı / Ə.Q.Şərif. – Bakı: Azərənəşr, –1986, –394 s.
- 230.Şərif,Ə.Tarıntılar / Ə.Şərif. –Bakı: Yazıçı, –1987, –408 s.
- 231.Şərq qapısı / –1929, 16 noyabr. –s.3.
- 232.Şərq qapısı / – Naxçıvan, –1934, 5 may, № 128. –s.5.
- 233.Şərq qapısı / –1934, 8 may. –s.2.
- 234.Şərq qapısı / –1946, 20 oktyabr, № 116. –s.2.
- 235.Şərq qapısı / –1958, 20 may. –s.4.
- 236.Şərq qapısı / – 1962,15 dekabr, № 294. –s.5.
- 237 .Şərq qapısı / –1971, 19 noyabr, № 272. –s.5.
- 238.Şərq qapısı / –1997, 19 fevral. –s.4.

239. Talibzadə, K.A. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər) / K.A. Talibzadə. – Bakı: Azərb EA, –1966, –540 s.
240. Talibzadə, K.A. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi / K.A. Talibzadə. – Bakı: Maarif, –1984, –328 s.
241. Turan, A.Ə. Hüseyn Cavid / A.Ə. Turan. – Bakı: Vektor, –2007, –269 s.
242. Vəliyev, Ə. Araz qırağında // Şərq qapısı. –1962, 15 sentyabr, № 219. –s.4.
243. Vəliyev, Ş.Q. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya problemləri (1895-1917) / Ş.Q. Vəliyev. – Bakı: Elm, –2004, –188 s.
244. Vəzirova, F.Ş. Ədəbi qeydlər, tədqiqlər / F.Ş. Vəzirova. – Bakı: Yazıçı, –1985, –188 s.
245. Yaradıcılıq metodu məsələləri (məqalələr məcmuəsi) / – Bakı: Elm, –1989, –152 s.
246. Yeni fikir / – Tiflis, –1923, 18 iyul.
247. Yeni fikir / – 1926, 23 may.
248. "Yeni füyuzat" jurnalı (1910-1911-ci illər) / tərt.ed.H.M.Həşimli – Bakı: Elm və təhsil, –2010, –448 s.
249. Yusifli, Ə. "Buludlar arasında" // Şərq qapısı. –1961, 22 noyabr. –s.3-4.
250. Yusifli, V.Ə. Tənqid də yaradıcılıqdır / V.Ə. Yusifli. – Bakı: Mütərcim, –2003, –212 s.
251. Yusifli, V.Ə. Ədəbi həyat / V.Ə. Yusifli. – Bakı: Vektor nəşrlər evi, –2014, – 326 s.
252. Yusifoğlu, İ. "Ayrılmaram" // İşıqlı yol. –1981, 16 may. –s.5.
253. Yusifoğlu, R. Müasir ədəbi proses və ədəbi tənqid / R. Yusifoğlu. – Bakı: Çarşıoğlu, –2004, –240 s.
254. Zamanov, Ş. "Həyəcanlı gecə" // Şərq qapısı. –1966, 21 dekabr. –s.3.
255. Zamanov, A. "Tarix və roman" // Ədəbiyyat və incəsənət. –1989, 10 fevral. –s.2.

Rus dilində

256. Асадова, И. Р. Творческий путь Эйнали бека Султанова / И. Р. Асадова. –Нахчыван: ОИП Аджери, –2016, –160 с.
257. В.Г. Белинского «Сочинения Державина». — Белинский В.Г. Собр. соч. в 9-ти т. –М., –1981, –т.6. – 33.с.
258. Литературный энциклопедический словарь / Москва: Советская энциклопедия, –1987, –752 с.
259. Султанов, Э. Публицистика (сборник, составитель и автор предисловия акад. И.Габиббейли) / Э, Султанов. – Баку: ЭЛМ вэ тэхсил, –2016, –472 с.
260. Фесенко Э.Я. Теория литературы / Москва: Академический Проект: Фонд “Мир”, –2008, –780 с.
261. Эйвазов, Я. А. Мамед Таги Сидги / Я. А. Эйвазов. –Баку: Язычы, – 1986,- –136 с.